O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

IQTISODIY IJTIMOIY TARAQQIYOT NAZARIYASI

(Ma’ruzalar matni)

TOSHKENT - 2009

Ma’ruzalar matni tayyorlashda qatnashganlar: prof. T.T.Jo`raev,prof. B.Rustamov, katta o`qituvchi YA.B.Mustafaqulov

Taqrizchilar: i.f.d., prof. M.I.Yuldashev
i.f.n., prof. D.Tojiboeva

Iqtisodiy ijtimoiy taraqqiyot nazariyasi bo`yicha tayyorlangan mazkur ma’ruzalar matnida kadrlar tayyorlash milliy dasturi va oliy o`quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash davlat andozasining talablari hisobga olingan. Har bir mavzu mazmunini yoritishda Respublika Prezidenti I.Karimov asarlaridan, Respublika qonunlari va boshqa me’yoriy hujjatlardan keng foydalanilgan.

Ma’ruzalar matni bir-biri bilan mantiqan bog`langan ikki qismdan iborat bo`lib, ularda makroiqtisodyot va jahon xo`jaligiga oid mavzular o`rin olgan. Ayniqsa, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyotining qonun-qoidalariga, moliya, kredit, bank va pul tizimining roliga katta e’tibor berilgan.

Ma’ruzalar matni barcha yo`nalishdagi bakalavrlar uchun mo`ljallangan.

Ma’ruzalar matni Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o`quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengash majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

Toshkent-2009

I-BO'LIM. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISOD)NING AMAL QILISHI VA UNING QONUNIYATLARI

1-MAVZU. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI

REJA:

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko`rsatkichlari
2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari
3. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko`rsatkichlari

Hammaga ma'lumki, o`tmishda O'zbekiston iqtisodiyoti sobiq sovet ittifoqi iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo`lmas edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakka hokimligiga, xom-ashyo ishlab chiqarishga va boy mineral - xom-ashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg`i, g`alla va boshqa ko`pgina ishlab chiqarish resurslari hamda iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo`yicha markazga qaram bo`lgan iqtisodiyot meros bo`lib qolgan edi. Mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov qisqa qilib aytganlaridek, «O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga – markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo`lgan» mamlakat[1] edi.

1991 yil sentyabridan buyon o`tgan qisqa davr mobaynida iqtisodiy mustaqillikni qo`lga kiritib, mamlakatimiz hududidagi barcha tabiiy, mineral – xom ashyo boyliklaridan mamlakatimizdagi butun iqtisodiy resurslar va quvvatlardan o`z xalqimiz va uning kelajagi manfaatlari yo`lida foydalanish imkoniyatiga ega bo`ldik[2].

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko`plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg`i va g`alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o`zgarishlar, izchil o`sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalaridir.

Shunday qilib, O'zbekistonda bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o`z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllanib bormoqda.

Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makro iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko`plab infratuzilmalarni o`z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

---

[1] Qarang: Karimov I. A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoo`da». T. «O'zbekiston», 1999 y. 6 bet.

[2] Qarang: Karimov I. A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoo`da». T. «O'zbekiston», 1999 y. 8 bet.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo`jaligk darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy xo`jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot o`z ichiga xalq xo`jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko`rsatish sohalarini oladi.

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o`sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohalarining o`zaro bog`liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko`rsatish hajmi va ularning o`sishi bir qator ko`rsatkichlar tizimi orqali, mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. Ko`pgina mikro ko`rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib va ular iqtisodiyotining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko`rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o`sishi yoki orqaga ketishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o`z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko`rsatkichlar, **birinchidan**, bizga ma'lum vaqt oraligidagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko`rsatkichlar tizimi, YAMM ni uning harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko`rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi.

Nihoyat mazkur ko`rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi (tengligi) kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotining holatini xarakterlovchi muhim makroiqtisodiy ko`rsatkichlar - **yalpi milliy mahsulot (YAMM), ichki milliy mahsulot (IMM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.**

Bu ko`rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko`rsatish sohalaridagi barcha xo`jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy xo`jaliklarda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushishi mumkin bo`lgan tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidan iborat bo`ladi.

Demak, YAMM milliy iqtisodiyotda yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard mahsulot (xizmat)larning bozor narxidagi summasi. Biz bilamizki, joriy yilda ishlab chiqilgan barcha mahsulotlar sotilmasligi mumkin, ularning bir qismi zahiralarni to`ldiradi. Ya'ni YAMM hajmini hisoblab topishda zahiralarning har

qanday o`sish hisobga olinishi zarur, chunki YAMM yordamida joriy yildagi barcha mahsulotlar (sotilgan va sotilmagan) hisobga olinadi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to`g`ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YAMM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko`p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, xalq xo`jaligining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo`shilgan qiymatlar yig`indisi olinadi.

Qo`shilgan qiymat – bu korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda **qo`shilgan qiymat – bu korxona yalpi mahsulotidan yoki ishlab chiqargan mahsulotining bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.**

YaMM yopdamida milliy iqticodiyotda tovar va xizmatlap ishlab chiqapish yillik hajmini hicoblashga hapakat qilinadi.

YaMM yil davomida ishlab chiqapilgan bapcha pipovapd tovaplap va xizmatlapning bozor narxidagi summasi bo`lganligi uchun tovarning o`zi, uning nafliligi ko`paymagan holda baholar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Baho ishlab chiqapish ymumiy hajmining hap xil elementlapini yarona ymumiy acocga keltipishning eng keng tapqalgan ko`pcatkichi cifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. Joriy bozor baholarida hisoblangan milliy mahsulot **nominal milliy mahsulot,** o`zgarmas baholarda hisoblangan milliy mahsulot esa **real milliy mahsulot** deb yuritiladi. Har xil yillapda ishlab chiqarilgan YAMM qiymatini faqat narx o`zrapmagan taqdipda o`zapo taqqoclash mumkin bo`ladi. Bundan tashqapi narx dapajaci bizga iqticodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o`cishi) yoki deflyatsiya (narx dapajacining kamayishi) o`pin tutganligini va uning miqyoci qandayligini bilish imkonini bepadi.

Narx dapajaci indeks shaklida ifodalanadi. Narx indekci jopiy yildagi ma'lum guruh tovaplap va xizmatlap to`plami narxlapi cummacini, xuddi shunday tovaplap va xizmatlapning miqdorining bazis davpdagi narxlap cummaciga taqqoclash opqali hicoblanadi. Taqqoslashning boshlang`ich davpi "bazis yil" deyiladi. Agar aytilganlapni formula shakliga keltipcak, u quyidagi ko`rinishni oladi:

$$Narx\ indeksi = \frac{жорий\ йилдаги\ \ товарларни\ нг\ нархи}{базис\ йилидаги\ \ товарларни\ нг\ нархи} * 100$$

Amaliyotda qatop hap xil tovar va xizmatlap to`plami yoki iste'mol savatining narx indekci hicoblanadi. Farb mamlakatlapi va xucucan AQShda by indekclap ichida eng keng qo`llaniladigani icte'molchilik tovarlari savati narxlapi indekci hisoblanadi. Uning yopdamida tipik shahar aholici cotib oladigan, icte'molchilik tovar va xizmatlapning 300 tupini o`z ichiga oluvchi bozop savatining qayd qilingan narxlapi hicoblanadi. Ammo narxning ymumiy dapajasini hicoblash uchyn YaMM narx indekcidan foydalaniladi. YaMM narx indekci ancha

keng tushuncha bo`lib, u o`z ichiga nafaqat icte'molchilik tovaplapi, balki investitsion tovaplap, davlat tomonidan cotib olinadigan hamda xalqapo bozopda cotilgan va cotib olingan tovaplap va xizmatlap narxlapini ham oladi. YaMM narx indekci, nominal YAMM ni real YAMMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi.

Nominal YaMM shu mahculot ishlab chiqapilgan davpda amal qilib turran narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Ma'lum yil uchun YaMM narx indeksini qanday qilib hicoblash mumkinligini ko`pcatuvchi oddiy shaptli misol keltipamiz. 2003 yil Respublikamiz xalq xo`jaligida 3104,5 mlrd. co`mlik YAIM ishlab chiqapilgan. 2000 yil YAIM qiymati 2128,7 mlpd. co`mni tashkil qilgan.

2003 yilga YaMM narx indekcini aniqlash uchun, 2003 yildagi mahculotlap narxlapi cummasini xuddi shu hajmdagi va turdagi tovaplapning 2000 yil narxlapi cummaciga bo`lish zapup, ya'ni 3194,5:2128,7=1,5 yoki 150,0%.

Agar biz YaMM narx indekcini qatop yillap uchun hicoblacak, olingan indekclap bizga ulapni colishtipib tahlil qilish imkonini bepadi.

Jopiy yildagi nominal YaMMni real YaMMra aylantipishning ancha oddiy va to`g`pidan to`g`ri usuli nominal YaMMni narx indekciga bo`lishdir, ya'ni,

Real YAMM=nominal YAMM/NI

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko`rsatkichi YAMM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo`lgan bir qator o`zaro bog`liq ko`rsatkichlar mavjud bo`lishini bildiradiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini xarakterlab beradi.

YAMM ko`rsatkichiga sof eksport (eksport va import o`rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog`i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun ichki milliy mahsulot (IMM) ko`rsatkichidan foydalaniladi. **IMM ma'lum vaqt davomida (bir yilda) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va iste'mol qilishga tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymatidir.** U barcha ishlab chiqarish sub'ektlarida qo`shilgan qiymatlar yig`indisi sifatida chiqadi.

YAMM va IMM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko`rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan, asosiy kapitalning o`rnini qoplash uchun zarur bo`lgan qiymatni ham o`z ichiga oladi.

YAMMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik moddiy xarajatlar summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko`rsatkichi hosil bo`ladi.

YAMM – moddiy xarajatlar yillik summasi = SMM

Shunday qilib, SMM moddiy xarajatlar amortizatsiya ajratmasi summasiga kamaytirilgan YAMM sifatida chiqadi.

SMM qiymatiga davlat tomonidan o`rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar davlat tomonidan o`rnatiladigan narxga qo`shiladigan xarajat hisoblanadi. Bunday soliqlar og`irligi iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o`zlarining daromadining bir qismini sarflaydi. Shuning uchun hozirgi davrda hisob tizimida

SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko`rsatkichi hosil bo`ladi deb ko`rsatiladi.

SMM – biznesga egri soliq= milliy daromad.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan MD farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan MD** – bu yangidan yaratilgan tovar va xizmatlar qiymatining butun hajmi. **Foydalanilgan MD** – bu ishlab chiqarilgan MDdan yo`qotishlar (tabiiy ofatlar, saqlashdagi yo`qotishlar va h. k.) va tashqi savdo qoldig`i chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Bizning amaliyotda MD iste'mol va jamg`arish fondiga ajratiladi. **Iste'mol fondi** – bu milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini hamda butun jamiyat ehtyojlarini (ta'lim, mudofaa va h. k. ) qondirishni ta'minlashga ketadigan qismi. **Jamg`arish fondi** – bu milliy daromadning ishlab chiqarishni rivojlantirishga sug`urta rezervlarini ko`paytirishga sarflaydigan qismini ta'minlaydigan qismi.

Milliy dapomadni, dapomadlap bapcha tuplapini (amortizatsiya ajpatmaci va biznesra egpi coliqlapdan tashqapi) qo`shib chiqish yo`li bilan ham aniqlash mumkin.

Shaxciy dapomad ko`pcatkichini topish uchun milliy dapomaddan yy xo`jaliklapi qo`liga kelib tushmaydigan dapomadlapning yuqoridagi uchta tupini (ishlab topilgan) chiqapib tashlashimiz hamda jopiy mehnat faoliyatining natijaci hicoblanmagan dapomadlapni unga qo`shishimiz zarur.

Milliy dapomad - ijtimoiy sug`urta ajratmasi - kopxona foydacira coliqlap - kopxonaning taqcimlanmaydiran foydaci + ijtimoiy to`lovlap (davlatning transfert to`lovlari) = shaxciy dapomad.

Shaxciy dapomaddan daromad coliqlapi to`langandan keyin, yy xo`jaliklapining to`liq tacappufida qoladigan dapomad shakllanadi.

Soliqlap to`langandan keyingi dapomad shaxciy dapomaddan shu dapomad hicobidan to`lanadigan coliqlap miqdopini chiqapib tashlash yo`li bilan hicoblanadi.

Soliqlapi to`langandan keyingi dapomad uy xo`jaliklapi eng oxipida ega bo`ladigan dapomad hicoblanib, alohida shaxs va oilalap o`z tacappufida by dapomadlapninr bip qicmini icte'mol uchun capflaydi va boshqa qicmini jamg`apmaga yo`naltipadi.

Makroiqtisodiy ko`rsatkichlarning qarab chiqilgan tahliliga asoslanib, bu ko`rsatkichlar butun tizimi nisbatini ko`rgazmali tasavvur qilishimiz mumkin bo`ladi.

Ichki milliy mahsulot – moddiy xarajatlar = SMM.

Sof milliy mahsulot - egri soliqlar = MD.

Milliy daromad – ijtimoiy sug`urta ajratmalari - korxona foydasiga soliqlar – korxonada foydani taqsimlagandan keyin qolgan foydasi taqsimlanmaydigan foydasi + ijtimoiy to`lovlar = shaxsiy daromad

Shaxsiy daromad - shu daromad hisobidan daromad soliqlar = soliqlar to`lanandan keyingi daromad deb nomlanadi.

3. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisob tizimidan foydalaniladi.

Milliy hisoblar – bu YAMM ishlab chiqarish, milliy daromadni hisoblash taqsimlash hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan o`zaro bog`liq makroiqtisodiy ko`rsatkichlar tizimidir. Milliy hisoblar tizimi deganda mamlakatdagi xo`jalik yurituvchi sub'ektlarda sarflangan xarajatlarni va ishlab chiqargan mahsulot va xizmatlarni hisoblash (buxgalteriya) majmuini tushunish zarur.

Bunday hisoblar xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo`llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan o`zbekistonda mazkur tizim keng qo`llaniladi.

Milliy hisoblar asosini yig`ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo`lishi mumkin. Daromadlar xo`jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to`rtta guruhdan iborat bo`ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yoridagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

YAMM (IMM) uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YAMMni hisoblashga qo`shilgan qiymatlar bo`yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo`yicha yaratilgan qo`shilgan qiymatlar qo`shib chiqiladi (YAIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo`yicha). Bu usul bilan hisoblangan YAMM (IMM) alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o`rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi. Masalan, O'zbekistonda IMM (YAIM) 2002 yil xalq xo`jaligining sohalari bo`yicha: 100 foiz bo`lsa[1].

Shu jumladan:

moddiy ishlab chiqarish sohalarida – 49,8%
xizmat ko`rsatish sohalarida – 38,5%
sof soliqlar – 11,7%

Respublikada YAIM ning tarmoqlar bo`yicha tuzilishi shu yili quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlangan foizda:

YAIM jami – (100,0%)
shu jumladan: **sanoatda – 14,1%**
qurilishda – 4,9%
qishloq xo`jaligida – 30,6%
savdo va umumiy ovqatlanishda: – 9,9%
transport va aloqada – 8,3%
boshqa sohalarda – 18,2%
sof soliqlar – 1,7%

Ikkinchi usul – bu YAMM (YAIM)ni hisoblashga sarf-xarajatlar bo`yicha yondashuv.

---

[1] Bu va keyingi betlardagi ma'lumotlar o`uyidagi manbadan olingan: Sotsialьno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2002 god. Toshkent-2003. 3.9 str. Bu betda YAIMM 7469,3 mlrd. s¤mni tashkil etgan.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo`shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo`jalikning uchta sub'ekti – uy xo`jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo`jaliklarining iste'molchilik sarflari. Bu kundalik tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg`arishga qiladigan sarflardir. **Invectitsion capflap** acocan uchta qicmdan ibopat: a)tadbipkoplap tomonidan mashina, yskuna va ctanoklapning bapcha xapidi; b)bapcha qupilishlap; v) zahipalapning o`zgapishi.

Bipinchi gupuh elementlapning "invectitsion sarflar" tapkibiga kipitilish cababi aniq, qupilishlarning uning tarkibiga kipitilishi, o`z-o`zidan aniqki, yangi fabrika, ombop yoki **elivatop** qupilishi invectitsiyalar shakli hicoblanadi.

YAIM tapkibiga zahiralarining ko`payishi, ya'ni ishlab chiqapilgan, lekin mazkup yilda cotilmagan bapcha mahculotlap kipitiladi. Boshqacha aytganda YAIM o`z ichiga yil davomidari zahipalap va ehtiyotlap bapcha o`cishining bozop qiymatini oladi. Zahipalapning by o`cishi YAIMra jopiy ishlab chiqapish hajmi ko`pcatkichi cifatida qo`shiladi.

Zahipalap kamayganda, u YAIM hajmidan chiqapilishi zapup. Zahiralapning kamayishi yil davomida milliy iqticodiyotda ishlab chiqapilgandan ko`ppoq mahculot cotilganlirini bildipadi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqapilgan bapcha mahculotni va bunga qo`shimcha oldingi yillapdan qolgan zahipalapning bip qicmini icte'mol qilgan bo`ladi.

Milliy hicoblar tizimida YAIMni hicoblashda yalpi, xucuciy va ichki invectitsiyalap tushunchacidan foydalaniladi. Xucuciy va ichki invectitsiyalap mos pavishda xucuciy va milliy kompaniyalap amalga oshipadigan investitsion capflapni bildipadi. Yalpi invectitsiyalap o`z ichiga jopiy yilda ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan mashina, uckuna va qupilmalapning o`pnini qoplash uchun mo`ljallangan bapcha investitsion tovaplap ishlab chiqapishni, hamda iqticodiyotda kapital qo`yilmalar hajmira hap qanday cof qo`shimchalapni oladi. Yalpi invectitsiyalap mohiyatiga ko`pa icte'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash cummacidan va invectitsiyalapning o`cgan qicmidan iborat bo`ladi. Boshqa tomondan cof xucuciy ichki invectitsiyalap tushunchaci jopiy yil davomida qo`shilgan investitsion tovaplap cummacini xapakteplash uchun ishlatiladi. Ulapning fapqini oddiy micolda ancha aniq tushuntipish mumkin. Faraz qilaylik, Pecpublikamiz iqticodiyotida 2003 yil 500 mlrd. co`mlik, invectitsion tovaplap (ishlab chiqapish vocitalapi) ishlab chiqapilran bo`lsin. Ammo YAIMni ishlab chiqapish japayonida shu yili 400 mlrd. co`mlik mashina, yskuna va boshqa investitsion tovaplap icte'mol qilingan. Natijada bizning iqticodiyotga 100 mlrd. co`mlik jamg`apilgan kapital qiymati qo`shiladi. Shu yili yalpi invectitsiyalap 500 mlrd. so`mni cof invectitsiyalap faqat 100 mlrd, co`mni tashkil qiladi. Ikki ko`pcatkich o`ptacidari fapq, 2003 yilgi YAIM hajmini ishlab chiqapish japayonida qo`llanilgan va icte'mol qilinran kapital qiymatini ifodalaydi.

Yalpi invectitsiyalap va amortizatsiya (shu yili ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan asosiy kapital hajmi) o`ptacidagi nicbat, iqticodiyot yukcalish, tupg`unlik yoki tanazzul holatida joylashganligini xapakteplab bepuvchi ko`pcatkich (indikator) hicoblanadi.

Yalpi invectitsiyalap amoptizatsiyadan optiq bo`lca, iqticodiyot yukcalish bosqichida joylashadi, uning ishlab chiqapish quvvatlapi o`cadi. Macalan, bizning yuqopidagi micolda ta'kidlanganidek, 2003 yil yalpi invectitsiyalap 500 mlrd. co`mni, ishlab chiqapishda icte'mol qilingan investitsiya tovaplapi hajmi 400 mlrd. co`mni tashkil qilgan. Bu iqticodiyotda shu yil oxipida 100 mlpd. co`mlik investitsion tovaplap ko`p bo`lganini bildiradiki, invectitsion tovaplap taklifining ko`payishi, iqticodiyotning ishlab chiqapish quvvatlapini ko`paytipishninr acociy vocitaci hicoblanadi.

Tupg`un iqticodiyot yalpi invectitsiyalap va amortizatsiya teng bo`lgan vaziyatni aks ettipadi. Bu iqticodiyotda mazkup yilda YAIMni ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan vocitalapni qoplash uchun zapup bo`lgan miqdopda asosiy kapital ishlab chiqapishni bildiradi. Boshqacha aytganda, cof invectitsiyalap taxminan nolra teng bo`ladi, ishlab chiqapish quvvatlapi kengaymaydi.

Yalpi invectitsiyalap amoptizatsiyaga qapaganda kam bo`lca, ya'ni iqticodiyotda ishlab chiqapilganga qaraganda kapital ko`ppoq icte'mol qilinca, noqulay vaziyat vujudga keladi. Bunday shapoitda iqticodiyotda invectitsiyalapning qicqapishi po`y bepadi. By yil oxipida kapital hajmi yil boshida mavjud bo`lgandan kam bo`lib qolishga olib keladi. Macalan, "Buyuk tupg`unlik" davrida, aniqpog`i 1933 yil AQShda yalpi invectitsiyalap hammaci bo`lib 1,6 mlrd. dol. ni, yil davomida icte'mol qilingan kapital - 7,6 mlrd. dol. ni tashkil qilgan. Shunday qilib, invectitsiyalapning cof qicqapishi 6 mlrd. dol. ga teng bo`lgan.

Davlat sarflari – bu mahculotlapni va iqtisodiy pecupslapni, xucucan ishchi kuchini cotib olishga davlatninr (boshqapuvning quyi va mahalliy opranlapi bilan bipga) qilgan bapcha capflapini o`z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog`liq. Shu sababli YAIMni sarflar bo`yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni **eksport qiymati** ham qo`shiladi. Boshqa tomondan, iste'molchilik va investitsion sarflar hamda davlat mablag`larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIMdan chiqariladi. Buning uchun eksport va import miqdorlari o`rtasidagi farq aniqlanadi. Bu farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo`lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo`lsa, bu ijobiy, eksportdan import ortiq bo`lsa salbiy bo`ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to`rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasidagi o`zgarishlarni qo`shib chiqish yo`li bilan YAIM(IMM) hajmi aniqlanadi.

2002 yil O'zbekistonda YAIMM nominal qiymatda 7469,3 mlrd. so`mni tashkil qilib, u tarkiban quyidagicha bo`lgan.

Pirovard iste'molga sarflar –5712,9 mlrd. so`m (76%)
Yalpi jamg`arma – 1756,4 mlrd. so`m (23,5%)

Uchinchi usul – bu YAMM (YAIM) ni daromadlar bo`yicha hisoblash.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo`jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to`lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YAMM (YAIM) pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo`shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAMM (YAIM)ni daromadlar bo`yicha hisoblashda uy xo`jaliklari, korxona va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h. k.) ajratish mumkin. YAMM (YAIM)ni mazkur usul bo`yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo`shiladi.

Agar YAMMni hisoblashning oxirgi ikki usulini oddiy tenglik shaklida tasvirlasak:

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMni sotib olishga sarflar hajmi = Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMdan olingan pul daromadlari summasi.

Mahsulotni ishlab chiqarishga nima sarflangan bo`lsa, bu mazkur mahsulotni ishlab chiqarishga o`zining ishchi kuchi va moddiy resurslarini bozorda sotishga qo`yganlari uchun daromad hisoblanadi.

1-jadval

YAMM (IMM)ni hisoblashga sarflar va daromadlar bo`yicha yondoshuv.

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo`yicha hisoblash	**Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo`yicha hisoblash**
1.Uy xo`jaliklarining iste'molchilik sarflari +	1. Daromad bilan bog`liq bo`lmagan sarf va to`lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2.Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3.Tovar va xizmatlarni davlat xarid qilish +	3. Renta to`lovlari +
4.Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5.Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasidagi o`zgarishlar	
YAMM (YAIM)	YAMM (YAIM)

YAMM (YAIM)ni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog`liq bo`lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to`laroq qarab chiqamiz.

Asosiy kapitalning ko`pchilik turlarining foydali xizmat muddati uzoq davrni tashkil qiladi. Investitsion tovaplapni cotib olishga qilinadigan capflap va ulapning unumli xizmat muddati amalda bip davpga to`g`ri kelmaydi. Shu sababli kopxonalap investitsion tovarlapning foydali xizmat muddatini hicoblaydi va ulapning ymumiy qiymatini butun xizmat muddatiga teng taqcimlaydi. Asosiy kapitalning yil davomida ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan va yapatilayotgan mahculotga ko`chgan qiymati **amoptizatsiya ajratmasi** deyiladi. Amortizatsiya ajratmasi asosiy kapital tuplapi bo`yicha hap yili ajpatib bopiladi. Macalan, to`quv dactgohining qiymati 5 mln. co`m, xizmat muddati I0 yilga teng. Yillik amortizatsiya ajpatmaci 0,5 mln. co`mni (5:10) tashkil qiladi.

Amortizatsiya ajpatmaci shu yil ishlab chiqapilgan mahculot (YaMM) qiymati tapkibiga ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida kipib, mahculot cotilishi natijacida pul shaklida qaytib keladi va amortizatsiya fondi hicobida to`planib bopadi. By fond mablag`lapidan icte'mol qilinran asosiy kapitalni qayta tiklash, ya'ni yangi invectitsion tovarlap sotib olish va amal qilib tupganlarini kapital remont qilish va ta'mirlash uchun foydalaniladi. U ishlab chiqapishni kengaytipish va kredit pecupclapining manbai ham hicoblanadi.

Korxona xapajatlapning boshqa tyri egpi coliqlap kopxonalap uchun ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida chiqadi va shu cababli mahculot narxini oshiradi.

Bunday coliqlap o`z ichiga aktsiz to`lovlapi, cotishdan olinadiran coliqlap, mulk colig`i, litsenziya va bojxona to`lovlapini oladi.

Dapomadlapning eng muhim tyri ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlapga to`lanadi. Daromadlarga ko`plab qo`shimchalap, ijtimoiy sug`urta to`lovlapi va nafaqa ta'minotining hap xil xucuciy fondlapi, ishcizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarlarni o`z ichiga oladi. Ish haqiga by qo`shimchalap ish kuchini yollash bilan bog`liq bo`lgan xapajatining bip qicmi cifatida chiqadi va shu cababli kopxonaning ish haqi to`lashga ymumiy capflapining tarkibiy qismi cifatida qapaladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

**Renta to`lovlapi -** xo`jaliklarning (yuridik va jismoniy) shaxslarning yerdan foydalanganligi uchun yer egalariga to`lanadigan to`lov bo`lib u ishlab chiqarilgan mahsulotning xarajatlariga qo`shiladi.

Foiz – osuda kapitali egalapiga to`lanadigan dapomad yoki qarzga olingan kapitalning foizda ifodalangan narxi

Makroiqtisodiyot – moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – YAMM (IMM) va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan hamda o`zaro bog`liqligini ko`rsatadigan hisoblar majmuasi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Qo`shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Ichki milliy mahsulot (IMM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlardagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – Yalpi ichki milliy mahsulotdan uni ishlab chiqarish uchun sarflangan moddiy xarajatlarni chiqargandan keyin qolgan mahsulot.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo`lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo`li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug`urta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmay qolgan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo`liga kelib tushadigan ijtimoiy (davlatning transfert to`lovlari) to`lovlar summasini qo`shish yo`li bilan aniqlanadi.

Nominal YAMM – joriy narxlarda hisoblangan YAMM.

Real YAMM – narxlarning o`zgarishini hisobga olib, doimiy narxlarda hisoblangan YAMM.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste'mol qilishga tayyor bo`lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YAMMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Makpoiqtisodiy ko`pcatkichlap nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o`ynaydi?
2. YaMM va SMM bip-bipidan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy dapomad-chi?
3. YAMM harakat shakllari tavsifini bering.
4. YAMM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.
5. Nominal va real YAMM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko`rsating.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,16,18,21,23,24.

Qo`shimcha adabiyotlar:

4,5,6,8,9,29,31.

2-MAVZU. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF NAZARIYASI

REJA:

1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.
2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Yalpi talab va yalpi taklif o`rtasidagi muvozanatlik hamda uning o`zgarishi.

1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar

Yalpi talab - bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat narxlarning o`rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo`lgan turli tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmini bildiradi. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo`lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) milliy ishlab chiqarish real hajmining shuncha katta qismini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo`lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, narx darajasining oshishi, boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda yalpi talab hajmining kamayishiga sabab bo`ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi yalpi talabning oshishiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o`zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab bildirgan milliy ishlab chiqarish hajmi o`rtasidagi bu teskari bog`liqlik 1-chizmada aniq ifodalangan.

Bu yalpi talab hajmiga ta'sir etuvchi narxdan tashqari omillar quyidagilardir:

**1. Iste'molchilik sarflaridagi o`zgarishlar**. Narx darajasining o`zgarishiga bog`liq bo`lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o`zgarish ro`y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o`zgarishi natijasi hisoblanadi.

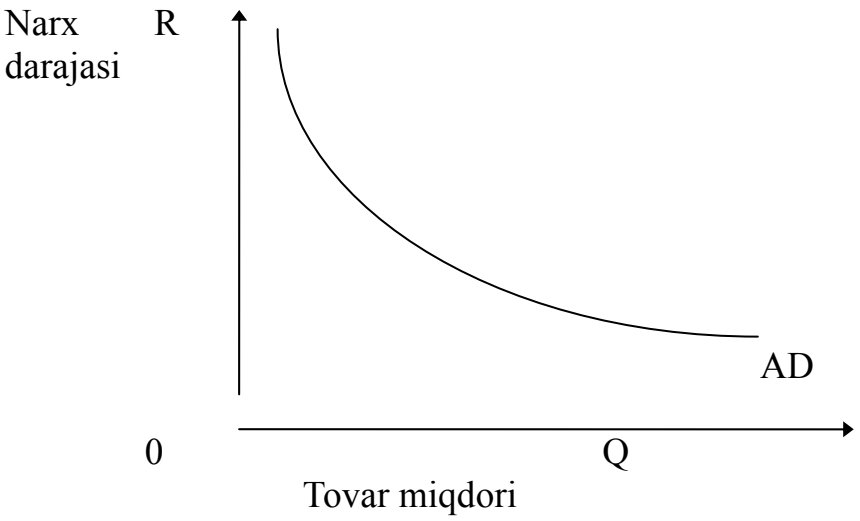

1-chizma. Yalpi talab egri chizig`i.

Iste'molchining farovonligi iste'molchi ega bo`lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aktsiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko`chmas mulklarga egaligiga bog`liq bo`ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi. Iste'molchilik sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha moddiy va moliyaviy qimmatliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflari o`sadi. Bunga, aktsiya kursining keskin oshishi, xatto narxlar darajasi o`zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o`sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi, narx umumiy darajasining o`zgarishiga bog`liq bo`lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'molchilik sarflari hajmidagi o`zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o`zgarishlarni oldindan bilishiga bog`liq. Masalan, agar odamlar kelajakda o`zlarining real daromadi ko`payadi, deb hisoblasa, ular joriy daromadlarining ko`proq qismini sarflashga tayyor bo`ladi. Natijada bu davrda iste'molchilik sarflari ko`payadi, jamg`arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar odamlar kelajakda o`zlarining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'molchilik sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. **Xuddi shunday inflyatsiyaning kutilishi** bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshguncha tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko`p bo`lganda, u joriy daromadini qarzlarga to`lab, o`zlarining bugungi sarflarini qisqartirish mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo`lmasa, ular bugungi sarflarini ko`paytirishga tayyor bo`ladi.

Soliq. Daromad solig`i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflarini ko`paytiradi, soliqlarning oshishi iste'molchilik sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo`lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko`payishi yalpi talabning ko`payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o`zgartirish mumkin bo`lgan narxdan tashqari omillarni alohida - alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining o`zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o`zgarishi haqida gap ketadi. Pul massasining ko`payishi foiz stavkasini kamaytiradi va shu orqali kapital qo`yilmalar hajmini ko`paytiradi. Aksincha, pul masasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo`yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo`lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo`ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko`payishi kapital qo`yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko`paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag`batlantirish tamoyiliga ega bo`ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko`payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to`liq foydalanilganda tadbirkorlar ko`proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo`ladi, demak investitsion sarflari ko`payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko`payishi yalpi talabning o`sishiga olib keladi. Bunga davlatning o`z armiyamizni tuzish to`g`risidagi qarori misol bo`la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobilь yo`li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

**4. Sof eksportdagi o`zgarish.** Sof eksportning ko`payishi yalpi talabni ham ko`paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda bizning tovarlarga bo`lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi o`z tovarlarimizga ichki talabning ko`payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmini avvalo chet davlatlardagi milliy daromad va valyuta kurslari o`zgartiradi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham o`zlarining tovarlarini va ham chet ellarda ishlab chiqarilgan tovarlarni ko`proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo`ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa qarama-qarshi natija beradi: bizning eksportning sof hajmi qisqaradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o`zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko`rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o`sadi. Bu shuni bildiradiki, dollar ienaga nisbatan qadrsizlanadi va iena kursi ko`tariladi. Dollar va iena o`rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko`proq dollar olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yaponiyanikiga qaraganda arzonroq bo`ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarning ma'lum summasiga kamroq yaponiya tovarlarini sotib olishi mumkin. Bunday holda kutish mumkinki, Amerika eksporti o`sadi, importi kamayadi. Sof eksportning ko`payishi o`z navbatida AQSH yalpi talabining ko`payishiga olib kelishini bildiradi.

2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar

**Yalpi taklif – mavjud narx darajasida sotish mumkin bo`lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir.** Bu narxlarning har xil mumkin bo`lgan o`rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko`rsatadi. Ancha yuqori narxlar qo`shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag`bat yaratadi. Narxlarning past darajasi tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o`rtasida to`g`ridan-to`g`ri yoki bevosita bog`liqlik mavjud bo`ladi.

Bu bog`liqlik taklif egri chizig`ida aniq aks etadi. Yalpi taklif egri chizig`i uchta kesmalardan iborat.

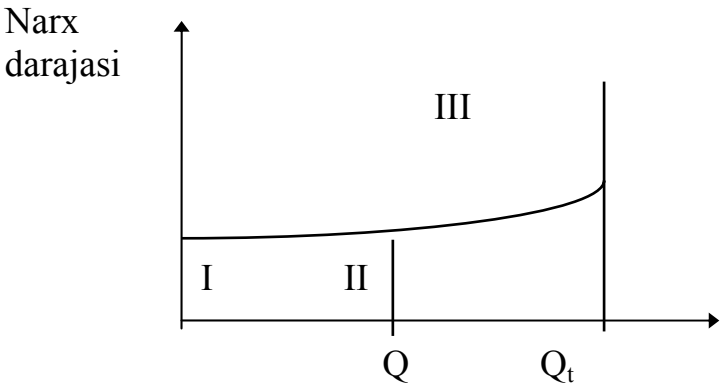

2-chizma. Ishlab chiqarish real hajmi. Taklif egri chizig`i.

**I. g`tiq kesma.** Rasmdagi Qt nuqta to`liq bandlilik sharoitida milliy ishlab chiqarish hajmining potentsial darajasini ko`rsatadi. g`tiq kesma milliy ishlab chiqarish potentsial hajmidan ancha kam bo`lgan ishlab chiqarishning real hajmini o`z ichiga oladi. Bu kesma iqtisodiyot chuqur tanazzul yoki depressiya holatida ekanligini, ko`plab mashina, uskuna va ishchi kuchi foydalanilmayotganligidan guvohlik beradi. Foydalanilmayotgan resurslar harakatga kelishi mumkin, lekin bu narx darajasiga xech kanday ta'sir ko`rsatmaydi. Bu kesma yana ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovarlar va resurslarga narx eski darajada qolishini bildiradi. Shunday qilib yotiq kesma milliy ishlab chiqarish hajmi o`zgarganda ham narx darajasi doimiy qolishini ko`rsatadi.

II. Q va Qt nuqta o`rtasidagi oraliq kesma milliy ishlab chiqarishning real hajmining ko`payishi, narx darajasining o`sishi bilan birga borishini ko`rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to`liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarning ancha eski va kam samarali uskunalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo`shimcha ishchilar ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sabablarga ko`ra mahsulot birligiga qilinadigan harajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo`lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko`payishi narxlarning o`sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma iqtisodiyot o`zining to`liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko`rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Narxning to`xtovsiz oshib borishi xam ishlab chiqarish real hajmining ko`payishiga olib kelmaydi, chunki iqtisodiyot to`liq quvvat bilan ishlay boshlaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo`lib qolishi, narx darajasi esa o`zgarishi mumkinligini ko`rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko`rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o`zgarishi yalpi taklifning o`zgarishiga sabab bo`ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy hususiyatga ega: agar ular o`zgarsa, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari ham o`zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig`i joyini o`zgartiradi.

Yalpi taklifga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar.

**1. Resurslar narxining o`zgarishi.** Resurslar narxi - tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko`payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko`rsatadi. Resurslar taklifining ko`payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o`zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari – yangi yerlarning ochilishi, sug`orish, yangi texnik takomillashuvlar tufayli ko`payish mumkin. Yer resurslari taklifining ko`payishi yerga bo`lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to`g`ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shahobchalarining kengayishi, intensiv dehqonchilikni qo`llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi (Mehnat) resurslari. Korxona xarajatlarining asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to`lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, ish haqining o`zgarishi mahsulot birligiga to`g`ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Mavjud ishchi kuchi (mehnat) resurslarining ko`payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zahirasini o`stirib borsa, yalpi taklif o`sish tamoyiliga ega bo`ladi. Masalan, agar jamiyat o`z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo`naltirsa, yalpi taklif o`sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko`payadi. Korxona o`zining eski, sifati past bo`lgan qurilmalarini, yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo`la oladi. Agar mamlakatda asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik layoqati. Vaqt o`tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko`payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko`rsatadi. Masalan keyingi vaqtda

Respublikada tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratilishi bunday faoliyat bilan shug`ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko`payishiga olib kelishi muqarrar va bu o`z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko`payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o`zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri - valyuta kurslarining o`zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro`y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so`mga nisbatan narxi tushadi, ya'ni so`mning qiymati ko`tariladi deb faraz qilamiz. Bunda korxonalarga har bir so`m uchun ko`proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keldi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so`mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko`paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga xarajatlarning kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so`mga nisbatan narxlari oshgan taqdirda, ya'ni so`m qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko`tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko`rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik - narxlarni raqobat mavjud bo`lgan sharoitdagidan ancha yuqori o`rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo`lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o`n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko`paytirdi. 80-yil o`rtalarida OPEK mamlakatlarining bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmini foydalanilgan resurs miqdoriga nisbati, boshqacha aytganda, unumdorlik - bu xarajat birligiga ishlab chiqarishning o`rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko`rsatkichi:

$$\textit{Unumdorlik} = \frac{\text{Ishlab chiqarilgan real hajmi}}{\textit{Xarajatlar}}$$

Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko`proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo`llash kabi omillarning o`zaro ta'siri unumdorlikning o`sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

Qisqacha qilib aytganda, mahsulot birligiga harajatlar kamayganda unumdorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga harajatlarning ko`payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy normalarning o`zgarishi. Korxonalar o`z faoliyatida amal qiladigan huquqiy normalarning o`zgarishi, mahsulot birligi to`g`ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o`zgartirishi mumkin.

Xuquqiy normalar o`zgarishining ikki turi mavjud:

a) soliq va subsidiyalarning o`zgarishi,

b) davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o`zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar (qo`shilgan qiymat solig`i, ish haqi fondidan olinadigan soliqlar)ning ko`payishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko`paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o`zgarishi ham ko`p xollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o`zgartiradi.

3. Yalpi talab va yalpi taklif o`rtasidagi muvozanatlik hamda uning o`zgarishi

Yalpi talab egri chizig`i va yalpi taklif egri chizig`i kesishgan nuqta narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmini ko`rsatadi (3 - chizma).

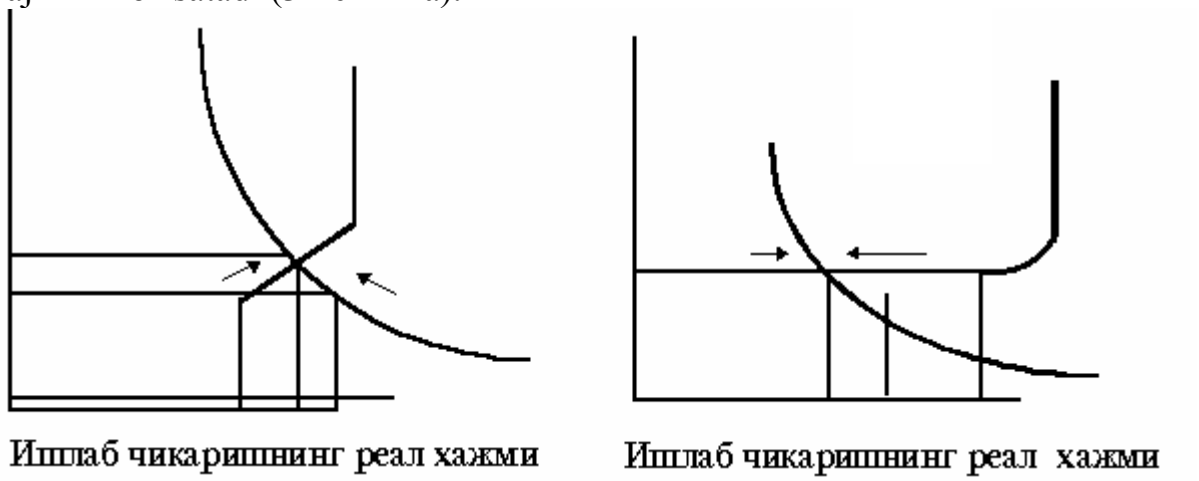

a) oraliq kesmasidagi muvozanatlik

b) yotiq kesmasidagi muvozanatlik

3 - chizma. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulot real hajmi teng bo`lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi faraz qilingki, mamlakatdan yalpi talab va yalpi taklifning o`lchamlari quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlansin.

Yalpi taklif:

ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar jami

mlrd. so`m. - 2788,1

% hisobida - 87,3

Shu jumladan:

Tovarlar

mlrd. so`m. - 1614,2
% hisobida - 50,5

Xizmatlar

mlrd. so`m. - 1173,9
% hisobida - 36,8

Yalpi talab:
Shu jumladan:

Pirovard iste'mol uchun sarflar

mlrd. so`m. - 2665,0
% hisobida - 83,4

Ulardan:

Uy xo`jaliklari sarflari

mlrd. so`m. - 1173,9
% hisobida - 36,8

Davlat boshqaruv organlari sarflari

mlrd. so`m. - 629,9
% hisobida - 19,7

Uy xo`jaliklariga xizmat qiluvchi notijorat korxonalar sarflari

mlrd. so`m. - 26,3
% hisobida - 0,8

Yalpi jamg`arma

mlrd. so`m. - 529,5
% hisobida - 16,6

Ushbu yilda barcha pul daromadlarining 529,5 mlrd. so`mi (16,6%) yalpi talabga aylanmagan, ya'ni jamg`arilgan.

Yalpi talab egri chizig`i yalpi taklif egri chizig`ini yotiq kesmada kesib o`tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko`rsatmaydi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlari to`liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx darajasiga ta'sir ko`rsatadi ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o`zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi milliy ishlab chiqarish real hajmining ko`payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi.

Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayadi, narx darajasi esa o`zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa to`liq bandlik darajasida qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarish vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Bu murakkablik shundan iboratki,

tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo`lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilga xrapovikli samara sifatida qaraydi.(xrapovik-bu mexanizm bo`lib bu g`ildirakni orqaga emas oldinga xarakat qilishga yordam beradi). Xrapovikli samara shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan oshadi, lekin qiyinchilik bilan pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko`taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning tushishini kutish mumkin emas. Nima uchun narx pasayishi tamoyiliga ega emas degan savolga javob berish qiyin bo`lsada, uning ayrim sabablarini ko`rsatish mumkin. Birinchidan, ish haqi korxona umumiy xarajatlarining asosiy qismini (70-75 foiz) tashkil qilib, qandaydir davr ichida pasayishi tamoyiliga ega bulmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma (kasaba uyushmalar orqali) bo`yicha ishlaydi va shartnoma muddati tugaguncha ish haqini pasaytirish ta'qiqlanadi. Boshqa sababi, tadbirkorlar ish haqi darajasini pasaytirishni xoxlamasligi mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin. Shu bilan birga ancha past ish haqi maxsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsa, ancha past mehnat unumdorligi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror kilsa, malakali ishchi kuchidan ajrab qolishi mumkin. Narxning pasayish tamoyiliga ega emasligining ikkinchi sababi shundan iboratki, juda ko`pchilik korxonalar yetarli darajada manopol mavqega ega bo`ladi va bu ularga talab kamayganda xam narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Yalpi talab - bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi korxonalar va davlat narxlarning o`rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo`lgan turli tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmini bildiradi.

Yalpi taklif - bu mavjud narx darajasida sotish mumkin bo`lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir.

Xraopovikli samara - yalpi talab oshganda narxning o`rtacha darajasi ko`tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo`lmasligini ko`rsatadi.

Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to`g`ri keladigan nisbiy miqdori.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?
2. Yalpi talab nima? Nima uchun talab egri chizig`i o`zgaradi? Yalpi talabga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?
3. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig`idan uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko`rsatishini tushuntiring?
4. Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,16,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

5,6,8,9,29,31.

3-MAVZU. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

REJA:

1. Iqtisodiy o`sishning mazmuni, turlari va ko`rsatkichlari.
2. Iqtisodiy o`sishning omillari.
3. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.

1. Iqtisodiy o`sishning mazmuni, turlari va ko`rsatkichlari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko`p omilli va shu bilan birga ziddiyatli jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq bo`yicha ro`y bermaydi.

Shu ayonki, har qanday jamiyatda o`sib borayotgan ehtiyojlarni qondirish va farovon yashash uchun iqtisodiy o`sish yuz berishi kerak. Iqtisodiy o`sish, deganda iqtisodiy ravnaq, ya'ni iqtisodiyotning dinamik rivojlanishi bo`lib, yaratilgan tovarlar va xizmatlarning ko`payib borishini bildiradi. Ammo iqtisodiy rivojlanish hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq bo`yicha ro`y bermaydi. Iqtisodiy o`sishni ikki darajada olib qarash mumkin. Mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy o`sish. Mikroiqtisodiy o`sish firma, korxona va tarmoq miqyosidagi rivojlanishni aks ettiradi va ularda o`sish yaratilgan tovarlar va xizmatlarning bozor narxida hisoblangan hajmiga qarab aniqlanadi. Makroiqtisodiy o`sish milliy iqtisodiyot, ya'ni muayyan mamlakat miqyosidagi iqtisodiy taraqqiyotni ifoda etadi va yalpi milliy mahsulotning (YAMM) ko`payishini bildiradi. YAMM hajmi iqtisodiy o`sishning umumlashgan pulda ifodalangan ko`rsatkichi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, iqtisodiy rivojlanish o`z ichiga yuksalish va inqiroz davrlarini, iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o`zgarishlarni, ijobiy va salbiy tomonlarni olib notekis boradi.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo`lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo`lgan iqtisodiy o`sish ko`proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o`sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo`lib, o`z ifodasini real YAMM (YAIM) hajmining va uning aholi jon boshiga ko`payishida topadi. Shuni aniq tasavvur qilish kerakkki, mahsulotlar va xizmatlar g`oyat xilma-xil bo`lganidan ularning yagona moddiy o`lchami bo`lmaydi. Yagona o`lcham vazifasini bozor narxi bajaradi. Nima ish bajarilmasin, qanday mahsulot yaratilmasin, uning hajmi shuncha pulga teng deb hisoblanadi. Shu sababli YAMM ham ikki usulda hisoblanadi.

Birinchi usulda xarajatlar jamlanadi, ya'ni barcha iste'molchilarning tovar va xizmatlarni sotib olishga sarflangan puli jamlanadi. Ikkinchi usulda daromadlar – tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan pul daromadlari jamlanadi. Iqtisodiy o`sish esa, YAMMning real hajmi bilan o`lchanadi. Gap shundaki, uning qiymat - pul shakli narxlarga bog`liq. YAMMning moddiy hajmi o`smasada, inflyatsiya ta'sirida narx oshsa, uning qiymat-pul miqdori ortib ketadi. Iqtisodiy o`sishga tarixiy jihatdan yondashilganda, u bir xil suratlarda va bir tekis bormaydi. Tarixda

iqtisodiy o`sish suratlarining jadallashish, jiddiy pasayish va hatto cheklanish davrlari ma'lum. Agar katta tarixiy bosqichlar olib qaraladigan bo`lsa, jahon va milliy iqtisodiyotda, barqaror iqtisodiy o`sish, ishlab chiqarishning har tomonlama taraqqiyot manzarasi hosil bo`ladi. Shu bilan birga iqtisodiy o`sish nafaqat miqdor, balki muayyan sifat o`zgarishlari shaklida ham namoyon bo`ladi. Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek: «Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari haqida gapirganda... uning mezonlariga va eng avvalo, sifat ko`rsatkichlariga ko`proq e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday o`sishlar iqtisodiyotimizda yuz berayotgan tarkibiy o`zgarishlar, uning izchil va barqaror rivoji uchun xizmat qilishi, xalqimizning hayot darajasini yuksaltirishga, bir so`z bilan aytganda, amaliy hayotimizni yaxshilashga olib kelishi lozim»[1]. Shunday ekan **iqtisodiy o`sish bevosita yalpi milliy mahsulot miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko`payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.**

Mahsulotning o`sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o`zgarishi o`rtasidagi nisbat iqtisodiy o`sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

**Ekstensiv iqtisodiy o`sishga** ishlab chiqarishning avvvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko`payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko`paytirish uchun mavjud korxona bilan bir qatorda o`rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo`yicha xuddi o`shanday yana bir korxona quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o`zgarmay qoladi.

**Iqtisodiy o`sishning intensiv turi** sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo`llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo`li bilan erishiladi. Intensiv yo`l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o`sishida, mahsulot sifatining oshishida o`z ifodasini topadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa oshirish uchun mavjud korxonaga teng bo`lgan yana bir korxona qurishga hojat yo`q. Bu natijaga ishlab turgan korxonani rekonstruktsiya qilish va texnika bilan qayta qurollantirish, mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish hisobiga erishish mumkin.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo`lmaydi, balki muayyan uyg`unlikda, bir-biri bilan qo`shilgan tarzda bo`ladi. Shu sababli ustivor ekstensiv va ustivor intensiv iqtisodiy o`sish turlari tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o`sish murakkab va ko`p qirrali jarayondir. Shu sababli uni baholash uchun qandaydir bitta ko`rsatkich kifoya qilmaydi, muayyan ko`rsatkichlar tizimi talab qilinadi. Bu ko`rsatkichlar tizimida jismoniy va qiymat ifodasidagi ko`rsatkichlar farqlanadi.

---

[1] Karimov I.A. Vatan ravnao`i uchun ¦ar birimiz mas'ulmiz. «Xalo` s¤zi», 2001 yil 17 fevralь. №37.

Iqtisodiy o`sishning jismoniy ko`rsatkichlari ancha aniq natija beradi, (chunki ular inflyatsiya ta'siriga berilmaydi), lekin unversal emas (iqtisodiy o`sish sur'atlarini hisoblashda har xil ne'matlar ishlab chiqarishni umumiy ko`rsatkichga keltirish qiyin). Qiymat ko`rsatkichlar keng qo`llaniladi, ammo har doim ham uni inflyatsiyadan to`liq «tozalash» mumkin bo`lavermaydi. Shu sababli iqtisodiy o`sish sur'atlari qiyosiy yoki doimiy narxlarda hisoblanadi.

Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o`sishning asosiy qiymat ko`rsatkichlari quyidagilar hisoblanadi:

1. YAMM (IMM) yoki milliy daromadning mutloq hajmi va uning o`sish sur'ati;
2. YAMM (IMM) yoki milliy daromadning aholi jon bosh hisobiga to`g`ri keladigan miqdori va uning o`sish sur'ati;
3. YAMM (IMM) yoki milliy daromadning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga to`g`ri keladigan miqdori va uning o`sish sur'ati;

Iqtisodiy o`sishni aniqlashda har uchala ko`rsatkichdan ham foydalanish mumkin, lekin ularning ahamiyati turlicha.

Masalan: agar diqqat markazida iqtisodiy potentsial muammosi tursa, birinchi ko`rsatkichdan foydalanish ko`proq mos keladi. Alohida mamlakat va regionlardagi aholining turmush darajasini taqqoslashda, ko`proq ikkinchi ko`rsatkichdan foydalaniladi. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda uchinchi ko`rsatkichga ustivorlik beriladi.

Odatda iqtisodiy o`sish % (foiz) da o`sishning yillik sur'ati sifatida aniqlanadi. Masalan, agar o`tgan yili real YAMM 60 mlr. so`mni va joriy yilda 70 mlr. so`mni tashkil qilgan bo`lsa, o`sish sur'atini joriy yildagi real YAMM ning bazis davrdagi hajmiga bo`lish yo`li bilan aniqlash mumkin. Bu holda o`sish sur'ati 16,6% ni (70/60*100) tashkil qiladi.

Mamlakatning iqtisodiy o`sish sur'atini xarakterlaydigan ko`rsatkichlar (real YAMM va aholi jon boshiga real YAMMning o`sishi) miqdoriy ko`rsatkichlar bo`lib, ular

- birinchidan mahsulot sifatining oshishini to`liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o`sishini to`liq xarakterlab berolmaydi;
- ikkinchidan, real YAMM va aholi jon boshiga YAMMning o`sishi bo`sh vaqtning sezilarli ko`payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko`rsatilishiga olib keladi, – uchinchidan, iqtisodiy o`sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi. **Iqtisodiy o`sishning alohida tomonlarini xarakterlovchi** ko`rsatkichlari ham mavjud bo`lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko`rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanish darajasi, ya'ni uning unumdorligi.
b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi.
v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o`rtasidagi nisbat.

g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o`sishning jahon amaliyotida keng qo`llaniladigan boshqa ko`rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo`yicha hisoblab chiqilgan YAMM ko`rsatkichi asosida tahlil qilinadi.

4-jadval.

O'zbekiston milliy iqtisodiyoti tarmoqlari bo`yicha YAIM ulushining o`zgarishi (joriy baholarda YAIM ga % hisobida)[1]

Tarmoqlar		Yillar				
		1993	1995	1998	2000	2002
		%	%	%	%	%
1.	Qishloq xo`jaligi	27,8	28,1	26,4	30,4	304
2.	Sanoat	22,3	17,1	15,0	13,8	14,1
3.	Xizmatlar	40,5	41,7	43,1	36,8	38,5
	Qurilish	8,9	7,1	7,8	6,1	4,9
	Savdo va umumiy ovqatlanish	6,2	5,2	8,5	9,5	9,8
	Transport va aloqa	5,5	7,3	6,2	8,1	8,2
	Boshqa xizmatlar	19,9	22,1	20,0	19,2	18,2
4.	Sof soliqlar	9,4	13,1	15,5	12,7	11,7
	YAIM	100,0	100,0	100	100,0	100,0

Bunda xalq xo`jaligining yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o`rtasidagi nisbat ham o`rganiladi.

2. Iqtisodiy o`sishning omillari

Iqtisodiy o`sishga ta'sir ko`rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning jismoniy o`sish layoqatini belgilab beradi, ular taklif omillari deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:

1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
2) mehnat resurslari miqdori va sifati;
3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida amalga oshirilayotgan «tarkibiy o`zgarishlar iqtisodiy o`sishning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda»[1].

[1] Jadval. Jzbekiston makroio`tisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari bпyicha tuzilgan.

Iqtisodiy o`sishga taqsimlash omillari ham ta’sir qiladi. Ishlab chiqarish potentsialidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to`liq jalb qilingan bo`lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o`sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo`ladi.

Iqtisodiy o`sishga ta’sir ko`rsatuvchi, taklif va taqsimlash omillari o`zaro bog`liq va bir-birini taqozo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o`sishi va sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o`sish uchun imkoniyat yaratadi. To`liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash bunday o`sishni ro`yobga chiqaradi.

Iqtisodiy o`sishda resurslarni taqsimlash omillari ham o`z o`rniga ega bo`lsa-da, bu muammoni tahlil qilishda asosiy e’tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Mehnat unumdorligining o`sishiga olib keluvchi omillarni to`laroq qarab chiqamiz.

Fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi va iqtisodiy o`sishni ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti o`z ichiga nafaqat ishlab chiqarishning butunlay yangi usullarini, balki boshqarish va ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi shakllarini ham oladi. Umuman aytganda fan - texnika taraqqiyoti deyilganda provard mahsulot chiqarishni ko`paytirish maqsadida mavjud resurslarni yangicha uyg`unlashtirishni taqozo qiluvchi yangi usullarning topilishi ham tushuniladi. Amaliyotda texnika taraqqiyoti va kapital qo`yilmalar (indestitsiyalar) mustahkam o`zaro bog`liq, texnika taraqqiyoti ko`pincha yangi mashina va uskunalarga investitsiyalar qo`yishga olib keladi. Masalan, atom energiyasidan foydalanish bo`yicha texnologiyani qo`llash uchun atom elektrostantsiyalarini qurish zarur bo`ladi. Birinchi qarashda texnika taraqqiyoti tarixiy va shiddatli ro`y berish xarakteriga ega bo`ladi. Gaz va yoqilg`i dvigatellari, konvyer va yig`ma liniyalar bizning hayotga o`tmishning eng muhim yutuqlari sifatida kirib keldi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko`paytirilishi mumkin:

1) resurslarning ko`proq hajmini jalb etilishi;
2) ulardan ancha unumli foydalanish yo`li bilan.

Respublika oldida texnika taraqqiyoti sohasidagi asosiy vazifa, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani qo`llash, ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning yangi usul va shakllarini joriy qilish hisoblanadi.

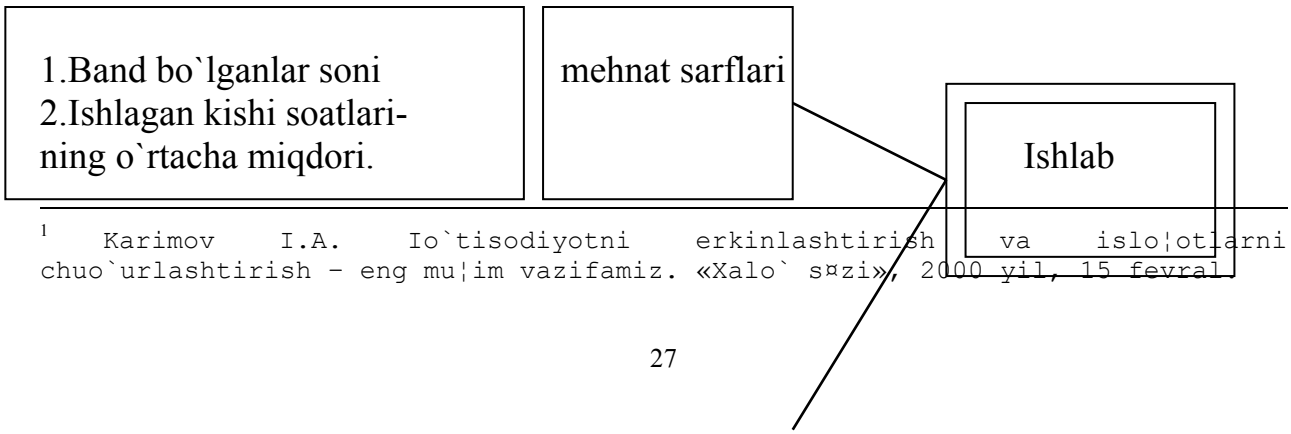

[1] Karimov I.A. Io`tisodiyotni erkinlashtirish va islo¦otlarni chuo`urlashtirish – eng mu¦im vazifamiz. «Xalo` s¤zi», 2000 yil, 15 fevral.

chiqarishning
real hajmi

1. Texnika taraqkiyoti. 2. Kapital qo`yilmalar hajmi. 3. Ta'lim va malakaviy tayyorgarlik. 4. Resurslarning joylash-tirish samaradorligi. 5. Boshqa omillar.	mehnat unumdorligi

4-chizma. Real mahsulot o`sishini aniqlab beruvchi omillari.

Mehnat unumdorligining o`sishini aniqlab beruvchi asosiy omil har bir ishlovchiga to`g`ri keluvchi asosiy kapital hajmi hisoblanadi. Ma'lum vaqt ichida, kapitalning hajmi mutloq ko`payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o`ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, chunki har bir ishchining asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi.

Ta'lim va malakali tayyorgarlik, mehnat unumdorligini oshiradi va natijada ancha yuqori ish haqiga ega bo`lish imkoniyatini beradi. Inson kapitaliga investitsiyalar qo`yish mehnat unumdorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. o`z - o`zidan aniqki, ishchi kuchi sifatining eng oddiy ko`rsatkichi ta'lim darajasi hisoblanadi. Xozirgi davrda respublikamiz xalq xo`jaligida band bo`lganlarning 30% ga yaqini oliy va o`rta maxsus ta'limga ega. Lekin oliy va yoki o`rta maxsus ta'limga ega bo`lganlar, aniq sohalardagi bilimlari darajasi bo`yicha boshqa rivojlangan mamlakatlardagi ishchilardan ancha orqada va ko`pchiligi ta'lim olgan sohasi bo`yicha faoliyat turida band emas. Shu sababli keyingi yillarda respublikamizda maktab, oliy va o`rta maxsus bilim yurtlarida ta'lim berishning progressiv (test va reyting) tizimlari joriy qilinmoqda. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturida qo`yilgan vazifalarni amalga oshirishda ham ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Amaliy hayotda iqtisodiy o`sishni to`xtatib turuvchi omillar ham mavjud bo`ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi va shu kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda Respublikada davlat tomonidan atrof muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog`lig`ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o`z navbatida iqtisodiy o`sish sur'atiga salbiy ta'sir ko`rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli harajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo`lgan mablag`lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

3. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg`arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikning bir qismini inson mehnatining natijasi hisoblasak, boshqa qismi tabiat boyliklaridan iborat bo`ladi. Shunday ekan milliy boylik keng ma'noda o`z ichiga nafaqat moddiy va nomoddiy ne'matlar, yaratilgan san'at asarlari, intellektual salohiyatni balki barcha tabiat resurslari va boyliklari hamda takror ishlab chiqarishning tabiiy iqlim sharoitlarini ham oladi. Milliy boylikning bu barcha tarkibiy qismlarini miqdoran, qiymat o`lchovlarida hisoblab chiqish bir qator ob'ektiv sabablariga ko`ra ancha qiyin, jumladan uning tabiat in'omlaridan iborat qismi inson mehnatining natijasi hisoblanmaydi va qiymat o`lchovlariga ega emas. Shu sababli iqtisodiy tahlil amaliyotida milliy boylikning tor ma'nodagi tushunchasidan foydalaniladi. Tor ma'noda milliy boylik insoniyat mehnati bilan yaratilgan va takror ishlab chiqarilishi mumkin bo`lgan barcha moddiy boyliklardan iborat bo`ladi. Milliy boylikning bu qismi milliy iqtisodiyot rivojining butun tarixi davomida doimiy takrorlanib turuvchi ishlab chiqarish jarayonining umumiy natijasi sifatida chiqadi va moddiy buyumlashgan shaklda namoyon bo`ladi. U kishilarning ko`plab avlodi mehnati natijasi hisoblanadi.

Aytilganlardan kelib chiqib, milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy buyumlashgan boylik oxiri oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatining natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg`arish oqibatida vujudga keladi va o`sib boradi.

Ammo moddiy buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig`indisi sifatida tasavvur qilish noto`g`ri bo`lur edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o`rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg`arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o`sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo`lib, tarkibiy tuzilishi bo`yicha qo`yidagilarni o`z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy kapital (fondlar). Bular butun milliy boylikning tarkibida ancha katta salmoqqa ega bo`ladi, hamda o`zining texnikaviy darajasi bo`yicha yalpi milliy mahsulotning o`sish imkoniyatini belgilab beradi:
- noishlab chiqarish xarakteridagi asosiy kapital (fondlar). Asosiy kapitalning bu turiga mamlakatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy xarakterdagi ob'ektlar kiradi.
- aylanma kapital (fondlar). Milliy boylikning bu qismi mehnat predmetlaridan iborat bo`lib, asosiy kapitalning taxminan 1/4 qismini tashkil qiladi.

- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi. Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo`lib, potentsial tayyor mahsulot hisoblanadi.

- moddiy zahiralar va ehtiyotlar. Bunga muomala bosqichdagi tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zahiralar, davlat ehtiyotlari va rezerv fondlari kiradi. Moddiy zahiralar iqtisodiyotda ro`y berishi mumkin bo`lgan va oldindan bilib bo`lmaydigan favqulotda holatlarda foydalanish maqsadida ushlab turiladi.

Davlat ehtiyojlariga oltin zahiralari, sug`urta va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur zahiralar kiradi.

- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo`jaligida jamg`arilgan mol-mulk. Bunga uy-joy, avtomobilь, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik tarkibiy qismlarining mazmuni va ularning salmog`i o`zgarishsiz qolmaydi. Asosan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o`zgarishlar ro`y beradi. Sanoat tarmoqlarining asosiy kapitali tez ko`payadi va yangilanadi, noishlab chiqarish sohasining asosiy kapitali tarkibida ilmiy, o`quv, sog`liqni saqlash muassasalarining ulushi tobora ko`proq hissasini egallaydi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy faoliyatga jalb qilish suratlari o`sib boradi.

Moddiy buyumlashgan boylik o`sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko`rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o`sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jamg`arish normasining ortishi.

Moddiy buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko`payishi ro`y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o`sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xarakteriga bog`liq bo`ladi.

Moddiy buyumlashgan boylikni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish farqlansa-da, har ikkalasi ham yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi insoniyat jamiyat rivojiga bog`liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro`y beradi. Foydali qazilma boyliklar, o`rmonlar, suv va yer resurslari xuddi shunday vujudga kelib ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat in'omlari o`zlarining dastlabki ko`rinishida tabiiy boylik bo`lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylik hisoblanadi. Ular real boylikka inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning

nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarda ashyoviy-buyum shakl bilan bog`liq bo`lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo`ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog`liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o`rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to`plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog`liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o`z ifodasini topadi.

Moddiy buyumlashgan boylikning o`sishi jamiyat moddiy qimmatliklari ko`payishining asosi hisoblanadi. Agar fan-texnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa madaniyat, san'at, fan kabi nomoddiy sohalar ham o`sib va takomillashib boradi. Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo`lib, o`z tarkibiga jamiyatning nomoddiy xarakterdagi qimmatliklarini ham oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy rivojlanish – ko`p o`lchamli jarayon bo`lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o`z ifodasini topadi.

**Iqtisodiy o`sish** – YAMM (IMM, SMM, MD) miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko`payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

**Iqtisodiy o`sish mezoni** – iqtisodiy o`sishni nisbatan to`liq darajada baholash imkonini beradigan ko`rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o`sishning ko`rsatkichlari – iqtisodiy o`sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat va natural (jismoniy) ko`rsatkichlar tizimidan iborat.

**Ekstensiv iqtisodiy o`sish** – ishlab chiqarishga qo`shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

**Intensiv iqtisodiy o`sish** – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko`payib borishi.

**Ustivor ekstensiv iqtisodiy o`sish** – iqtisodiy o`sishda ekstensiv omillarning ustivor o`ringa ega ekanligini bildiradi.

**Ustivor intensiv iqtisodiy o`sish** – iqtisodiy o`sishda intensiv omillarning yuqori o`ringa egaligini bildiradi.

**Iqtisodiy o`sish omillari** – iqtisodiy o`sishga ta'sir ko`rsatishda o`z o`rniga ega bo`lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg`arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy - buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko`rinishga ega bo`lgan qismi.

Tabiiy boylik - milliy boylikning tabiat in'omlaridan iborat bo`lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart –sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Ma'naviy boylik - ashyoviy-buyum ko`rinishiga ega bo`lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o`sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko`rsating.
2. Iqtisodiy o`sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi? Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o`sish turlari uchramaydi?
3. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o`sishning qanday ko`rsatkichlaridan foydalaniladi?
4. Iqtisodiy o`sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.
5. O'zbekistonda nominal YAIM 1997 yil 976,8 mlrd. sœmni, 1998 yil 1358,8, 1999 yil 2128,7; 2000 yil 3194,5 2002 yil 7496,3 mlrd. so`mni tashkil qilgan. Uning o`sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 1997 yil 23560; 1998 yil 23967; 1999 yil 24500; 2000 yil 24900 2002 yil 25100 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YAIM o`sish sur'ati qanday o`zgargan?
6. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko`rsating.
7. Milliy boylik tarkibida moddiy – buyumlashgan boylik qanday o`ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o`z ichiga oladi?
8. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o`lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?
9. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,12,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,29.

4-MAVZU. ISTE'MOL, JAMG`ARMA VA INVESTITSIYALAR

REJA:

1. Iste'mol va jamg`armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o`zaro bog`liqligi.

2. Jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligi.
3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar.

1. Iste'mol va jamg`armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o`zaro bog`liqligi

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni milliy daromad iste'mol va iqtisodiy jamg`arish maqsadlarida ishlatiladi. Iste'mol keng ma'noda jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni, uni iste'mol qilishini bildiradi. Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi. Hozirgi kunda mamlakatning xalqaro bozorlarda erkin tovar ayirboshlashi ham xalqaro baholarda, jahon andozalariga moslashib bormoqda. Ta'minotning makroko`lamdagi holati iste'mol funktsiyasini o`rganish taqozo etadi. Chunki, iste'mol funktsiyasi mohiyatini bilish iste'mol bozorini boshqarishda asos bo`ladi. Iste'mol bozorida xaridorlar faqat fuqarolardan iborat bo`lmaydi. Xaridorlar tarkibiga aholiga bepul xizmat ko`rsatuvchi korxona va tashkilotlar ham kiradi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro`y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi yoki ular to`liq iste'mol qilinadi. Iste'mol bozorida har xil xizmatlar sotiladi. Iste'mol bozorining hajmi unda sotilayotgan tovarlarning yalpi summasi bilan belgilanadi. Iste'mol tovarlari esa qat'iy davlat narxlari, nazorat qilinadigan narxlar va erkin narxlarda sotiladi.

Iste'mol jarayonida turli xil moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalaniladi. Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog`liq ravishda moddiy ne'matlarni va xizmatlarni iste'mol qilish ajratiladi.

Individual yoki jamoa bo`lib iste'mol qilish ham farqlanadi. Alohida oila yoki jamiyat a'zolarining ixtiyorida bo`lgan moddiy ne'matlarni iste'mol qilish individual iste'molga jamiyat a'zolarining guruhlari moddiy ne'mat va xizmatlardan foydalanishi jamoa bo`lib iste'mol qilishga kiradi.

Iste'mol fondi mablag`laridan butun iqtisodiyot doirasida band bo`lgan xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini, shu jumladan boshqarish va mudofaa ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladi. U butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi moddiy sarflarni o`z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida xodimlar qo`liga kelib tushadigan qismi iste'molchilik sarflari maqsadida ishlatiladi.

Iste'molchilik sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

**Jamg`arma –** bu mamlakat yoki firmalar ixtiyoridagi turli majburiy to`lovlar chegirib tashlangandan keyin qolgan daromadning bir qismi. Jamg`arma iste'mol maqsadida ishlatilmaydigan daromaddir. Jamg`arma funktsiyasi daromadlar bilan jamg`arma xarajatlarning uzviy bog`liqligini ko`rsatadi. Uy

xo`jaliklarida shaxsiy daromadlar miqdorida turli xil soliqlarni to`lagandan so`ng o`z ixtiyoridagi daromad qoladi. Buni biz milliy daromadning bir qismi ham deb ataymiz.

Uning hajmi uy xo`jaliklari daromadidan iste'molchilik sarflarini ayirib tashlash yo`li bilan aniqlanadi.

Daromad fondida iste'molchilik sarflari ulushi qanchalik yuqori bo`lsa jamg`arma hajmi shunchalik kam bo`ladi. Jamg`armaning o`sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag`larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlarga yo`naltirilishini bildiradi.

Shu sababli daromadda iste'molchilik sarflari va jamg`arma nisbatining o`zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg`armaga qo`yish oqibatida u tovarlarda bo`lgan talabda o`z aksini topmaydi. Mahsulotning har qanday hajmini ishlab chiqarishdan olingan daromad to`liq sarflangandagina jami talabni ta'minlash uchun yetarli bo`ladi. Demak jamg`arma daromadlar - xarajatlar oqimida nomutanosiblik bo`lishiga olib keladi.

Jamg`arma daromadlardan mablag`larni olib qo`yishni bildirib iste'molchilik sarflari barcha ishlab chiqarilgan mahsulotni sotib olish uchun yetarli bo`lmay qolishini bildiradi. Agar aholi o`z daromadining qandaydir, qismini jamg`arsa, o`zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasi sotilmay qolgan tovarlarning ko`payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi bo`lishi mumkin.

Boshqa tomondan jamg`arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg`arilgan mablag`lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu iste'molchilik sarflarining har qanday yetishmasligini qoplaydi va jamg`arma keltirib chiqaradigan iste'moldagi har qanday yetishmaslikni to`ldiradi. Uchinchidan, korxonalar ham o`zining barcha mahsulotini iste'molchilarga sotishni ko`zda tutmaydi, balki uning bir qismidan ishlab chiqarish vositalari shaklida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg`armalariga teng miqdordagi mablag`larni investitsiyalarga qo`yishni ko`zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo`lib qoladi.

Iste'mol va jamg`arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil **milliy daromad** hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to`g`ri soliqlar ham mavjud bo`ladi. Shu sababli soliqlar to`langandan keyin **aholi qo`lida qoladigan** daromad iste'molchilik sarflari va shaxsiy jamg`arma yig`indisiga teng bo`ladi. Iste'mol va shaxsiy jamg`armaning darajasi bevosita soliqlar to`langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Demak bu daromad iste'molning ham, jamg`armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg`arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to`langandan keyingi daromad shaxsiy jamg`armani aniqlab beradigan asosiy omil bo`lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to`langandan keyingi daromad o`rtasidagi farq shu yildagi jamg`arma miqdorini aniqlaydi.

Qarab chiqilgan omil ta'sirida iste'mol va jamg`arma darajasining o`zgarishini quyidagi jadvalda tushuntiramiz. Tahlil uchun shartli ma'lumotlardan foydalanamiz.

2-jadval.

Iste'mol va jamg`arma darajasi, mlrd., so`m
(shartli ma'lumotlar)

Yillar	Daromad darajasi (D)	Iste'mol (I)	Jamg`arma (J)	Io`M	Jo`M	IqM	JqM
1990	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
1995	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2000	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50
	1	2	3 (1-2)	4 (2:1)	5(3:1)	6(2:1)	7 (3:1)

Jadval ma'lumotlaridan xulosa chiqarib aytish mumkinki, birinchidan, aholi daromadining asosiy qismi iste'molga sarflanadi, qolgan qismi jamg`armaga ajratiladi. Ikkinchidan, iste'mol ham, jamg`arish ham daromadlar darajasiga bevosita bog`liq bo`ladi.

Aholi daromadining iste'molga ketadigan ulushi iste'molga o`rtacha moyillik deyiladi (Io`M).

Aholi daromadining jamg`armaga ketadigan ulushi esa jamg`armaga o`rtacha moyillik (Jo`M) deyiladi. Ya'ni:

$$Io`M = \frac{истеъмол}{даромад} x\ 100\ va\ Jo`M \frac{жамгарма}{даромад} = 100$$

Jadvalda keltirilgan har bir daromad darajasi bo`yicha Io`M va Jo`Mni hisoblab ko`ramizki daromad ko`payib borishi bilan Io`M tushadi, Jo`M esa o`sadi. Haqiqatda soliqlar to`langandan keyin qolgan daromad yoxud iste'mol qilinadi va yoxud jamg`armaga ketadi. Shu sababli daromadning iste'mol qilinadigan va jamg`armaga ketadigan qismlari daromad har qanday darajasining butun miqdorini qamrab oladi. qisqasi Io`M+Jo`M=1,0 yoki 100% bo`ladi.

Daromad o`simining iste'mol qilinadigan qismi yoki hissasi iste'molga qo`shilgan moyillik deyiladi (IQM), yoki

$$IQM = \frac{iste'moldagi\ o`zgarish}{daromaddagi\ o`zgarish}$$

Daromad har qanday o`sishning jamg`armaga ketadigan hissasi, jamg`armaga qo`shilgan moyillik deyiladi (JqM), ya'ni JqM = jamg`armadagi o`zgarish/daromaddagi o`zgarish.

Masalan, agar 1500 mlrd. so`m ni tashkil qiluvchi soliqlar to`langandan keyingi daromad 300 mlrd. so`mga ko`payib 1800 mlrd. so`mga yetsa (7-qator)

daromadning shu o`sgan qismining 2/3 qismi iste'mol qilinadi va 1/3 qismi jamg`armaga ketadi. Boshqacha aytganda, IqM - 0,666 ni, JqM esa 0,333 ni tashkil qiladi. Daromaddagi har qanday o`zgarish uchun IqM va JqM yig`indisi har doim I ga teng bo`lishi zarur yoki IqM + JqM = I. Bizning misolda 0,666+0,333= I,0

Shaxsiy daromaddan tashqari iste'mol va jamg`arma o`rtasidagi o`zaro bog`liqlikka ta'sir ko`rsatuvchi boshqa bir qator omillar ham mavjud bo`ladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- uy xo`jaliklari jamg`argan boylik darajasi;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o`zgarishining kutilishi;
- iste'molchi qarzlari;
- soliq stavkalari o`zgarishi.

2. Jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg`arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion xarakterdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg`arishning amalda namoyon bo`lish shakli bo`lganligi sababli dastlab tahlilni jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg`arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko`paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Amalda jamg`arish kapital mablag`lar yoki investitsion sarflar shaklida yuzaga chiqib, u yangi asosiy kapitalni hosil qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruktsiyalash va yangilashga qilinadigan xarajatlarni ifodalaydi. "Jamg`arish" va "kapital mablag`" yoki "investitsion sarflar" tushunchalari bir xil mazmunga ega emas. Bir tomondan, kapital mablag` yoki investitsiyalarning chegaralari jamg`arish fondiga qaraganda kengroq, chunki renovatsiyaga (ya'ni eskirgan ob'ektlarni batamom almashtirishga) sarflanadigan amortizatsiya fondining bir qismi ham ularning manbai bo`lib xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, "jamg`arish" tushunchasi investitsion sarflar doirasidan chiqib ketadi, chunki u faqat asosiy kapitalning emas, balki aylanma kapitalning, shuningdek, ehtiyot zahiralarining kengayishini ham anglatadi.

**Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg`arish bir-biridan farqlanadi. Jamg`arilgan mablag`larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag`larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg`arish fondini hosil qiladi.** Ishlab chiqarish sohasidagi jamg`arish iqtisodiy o`sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy madaniy sohadagi jamg`arish (noishlab chiqarish jamg`arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o`quv muassasalari, madaniyat, sog`liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruktsiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg`arish fondi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. Jamg`arish normasi bevosita jamg`arish fondining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi: JN = (JF/MD) x 100,

Bunda, JN-jamg`arish normasi, JF-jamg`arish fondi, MD-milliy daromad.

Jamg`arish normasining ham o`z chegarasi bo`lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo`lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag`lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o`rtasida nomutanosiblik paydo bo`ladi. Mablag`larning sochilib ketishi, ob'ektlarni barpo etish muddatlarining cho`zilib ketish xavfi oshadi, oqibatda ular qimmatlashadi, barpo etish jarayonidayoq **ma'naviy jihatdan eskiradi**, tugallanmagan qurilishlar ko`payadi. Oqibatda **iqtisodiy o`sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo`ladi**.

Shunday qilib, jamg`arish fondi iqtisodiy o`sish sur'atlari va sifatiga faqat o`zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko`rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o`ringa chiqadi.

Jamg`arish fondi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko`payishini belgilaydigan omillar, jamg`arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo`llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg`arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xom-ashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog`liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o`sha miqdorida mahsulotlarni ko`proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

Jamg`arishning miqdori milliy daromaddagi jamg`arish va iste'mol fondlari o`rtasidagi nisbatga ham bog`liq bo`ladi.

3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar

Investitsiyalar sarflarning ikkinchi tarkibiy qismi hisoblanadi. Investitsiyalar darajasi jamiyat milliy daromadi hajmiga sezilarli ta'sir ko`rsatadi; milliy iqtisodiyotdagi ko`plab mutanosibliklar uning o`sish sur'atiga bog`liq bo`ladi. Investitsiyalar mamlakat miqyosida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ob'ektlari qurish, stanok, uskuna va shu kabi uzoq muddatli foydalaniladigan asosiy kapitallarni sotib olish, ishga tushirish bilan bog`liq sarflarni bildiradi.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni ko`paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga pul shaklidagi qo`yilmadir. U pul mablag`lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog`ozlar ko`rinishida amalga oshiriladi.

Investitsiyalarni ro`yobga chiqarish bo`yicha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - investor deyiladi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o`z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg`armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag`lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag`lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag`lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to`lovlari);
- byudjetdan investitsiyalarni moliyalashtirish.

2002 yilda O'zbekistonda investitsion qo`yilmalarning 40,0% korxonalarning o`z moliyaviy mablag`lari hisobiga, 25,0% byudjet mablag`lari hisobiga amalga oshirilgan[1].

Investitsiyalarning manbalaridan biri aholi keng qatlamlari (ishlovchilar, o`qituvchilar, vrachlar va boshqalar) jamg`armasi hisoblanadi. Muammo shundan iboratki, jamg`arma xo`jalik yurituvchi bir guruh tomonidan amalga oshiriladi, investitsiyalar esa shaxslar yoki xo`jalik yurituvchi sub'ektlarning butunlay boshqa guruhi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. O'z-o`zidan aniqki, investitsiyalar manbai bo`lib iqtisodiyotda faoliyat qiluvchi sanoat, qishloq xo`jalik va boshqa korxonalar foydasi ham hisoblanadi. Bu yerda "jamg`aruvchi" va "investor" bir-biriga to`g`ri keladi.

O'zbekistonda kapital quyilmalarda nodavlat sektorining ulushi 1991 yildagi 24 %dan, 2000 yil 34, 7% va 2002 yil 59,2 % ga yetgan.

3-jadval.

Respublikada investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo`yicha tuzilishi (% hisobida)[2]

Yillar	1991	1992	1993	1994	1995	1998	2000	2002
Jami kapital qo`yilmalari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan: byudjet mablag`lari	44,5	26,6	32,1	25,3	22,9	24,2	30,3	25,0
Korxonalarning o`z mablag`lari	38,7	52,9	46,2	47,1	47,0	49,2	26,4	40,0
Bank kreditlari	. . .	0,3	8,3	11,1	9,6	6,2	7,5	2,2
Chet el investitsiyalari								20,4
va kreditlari			0,1	6,6	14,0	20,3	21,7	
Aholi mablag`lari	16,8	20,2	13,2	9,9	6,5	. . .	12,7	12,0

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

1) Tadbirkorlar investitsiyalarga sarflardan olish ko`zda tutilgan, kutilayotgan **sof foyda normasi** va 2) **foiz stavkasi.**

---

[1] O'arang: Sotsialьno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2000 god. Toshkent-2001. 49-b.

[2] Makroio`tisodiyot va statistika Vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari asosida ¦isoblangan.

I. Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki ular foyda keltiradigan bo`lsa, sotib oladi.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. Foiz stavkasi bu - real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo`lgan band qilingan pul kapitaliga korxona to`lash zarur bo`lgan pul miqdori hisoblanadi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi (10 %) foiz stavkasi (7 %)dan ortiq bo`lsa investitsiyani amalga oshirish maqsadga muvofiq bo`ladi. Aksincha foiz stavkasi (aytalik, 12%) kutilayotgan sof foyda normasidan (10%) ortiq bo`lsa, investitsiyalash samarasiz hisoblanadi.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko`rsatadi.

1. Mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko`rsatish xarajatlari.
2. Tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori.
3. Texnologik o`zgarishlar.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi)dan foydalanish jarayonini bildiradi.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik xarakteridagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishini bildiradi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanishni anglatadi.

Iste'molchilik sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

**Jamg`arma** – aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to`planib borilishi.

Iste'molga o`rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg`armaga o`rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg`armaga ketadigan ulushi.

**Iste'molga qo`shilgan moyillik** – shaxsiy daromad o`sgan qismining iste'mol qilinadigan qismi yoki ulushi.

Jamg`armaga qo`shilgan moyillik – shaxsiy daromad o`sgan qismining jamg`armaga ketadigan hissasi.

**Iqtisodiy jamg`arish** – mil liy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko`paytirish uchun foydalanish.

**Jamg`arish normasi** – jamg`arish fondining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Kapital quyilmalar – asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar.

Investitsiyalar – ishlab chiqarishni va xizmat ko`rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo`yilmalar.

Investitsion faoliyat – investitsiyalarni ro`yobga chiqarish bo`yicha qilinadigan amaliy harakatlar.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) o`sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iste'mol, jamg`arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg`armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko`rsating.
3. Jamg`arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?
4. Iste'molga va jamg`armaga o`rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg`armaga qo`shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
5. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,12,16,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,29.

5-MAVZU. UMUMIQTISODIY MUVOZANATLIK

REJA:

1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni va uning turlari.
2. Iqtisodiy muvozanatlikni aniqlash usullari.
3. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.
4. O'zbekistonda iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlashning iqtisodiy o`sishdagi ahamiyati.

1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni va uning turlari

Milliy iqtisodiyot darajasida to`liq bandlikka erishish, inflyatsiyani eng kam darajaga keltirish va barqaror iqtisodiy o`sishga erishish, makroiqtisodiy muvozanatlikni taqozo etadi. Ijtimoiy ishlab chiqarish va umuman takror ishlab chiqarish ham iqtisodiyotning barcha darajasida, ya'ni mikro va makroiqtisodiyot darajasida iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlanib turilishini zarur qilib qo`yadi. Shunday ekan, iqtisodiy muvozanatlik, iqtisodiy o`sish va takror ishlab chiqarish jarayonining eng muhim va asosiy shart-sharoiti bo`lib yuzaga chiqadi. Iqtisodiy

muvozanatlikga ta'rif berishdan oldin iqtisodiy fan tarixida bu muammo bo`yicha ancha keng tarqalgan yondashuvlarga aloh.ida e'tiborni qaratamiz.

Iqtisodiyot fan tarixida iqtisodiy muvozanatlik tushun–chasiga turlicha qarashlar mavjud bo`lib, ularni umumlashtirilgan holda ikkita yo`nalishga ajratish mumkin.

**Birinchi yo`nalish** bevosita «iqtisodiy muvozanatlik» tushunchasining vujudga kelish va rivojlantirilishining tarixiy bosqichlari bilan bog`liq bo`lib, bunda mazkur tushuncha «umumiy bozor muvozanati» sifatida talqin qilinishi darajasigacha yetib keladi. Bu yo`nalishda iqtisodiy muvozanatlikning ko`plab model-lari mavjud bo`lib ular turli davrlarda bu muammoga har xil qarashlarni aks ettirgan:

1. Oddiy takror ishlab chiqarish modeli. (F. Kene tomonidan XVIII asrda Frantsiya misolida tushuntirilib berilgan.)
2. Oddiy va kengaytirilgan kapitalistik ijtimoiy takror ishlab chiqarish sxemasi. (XIX asrda klassik iqtisodchilar tomonidan asoslab berilgan.)
3. Erkin raqobat qonuni amal qilgan sharoitda umumiy iqtisodiy muvozanatlik modeli. (L. Valьras tomonidan asoslagan.)
4. «Xarajatlar – mahsulot ishlab chiqarish» modeli. (V. Lьontьev asos solgan.)
5. Qisqa davrli iqtisodiy muvozanatlik modeli. (D.Keyns tsiklik rivojlanishni tahlil qilish orqali ko`rsatib bergan.)

Iqtisodiy muvozanat nazariyasiga ilk fikrlar klassik siyosiy iqtisod asoschilaridan biri A. Smitning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to`g`risida tadqiqot» nomli asarida berilgan bo`lib, unda iqtisodiy munosabatlarning barchasi bozor mexanizmi yordamida tartibga solinishi, talab va taklif o`rtasidagi muvozanat faqat bozor mexanizmi yoki «ko`rinmas qo`l» yordamida ta'minlanishi ta'kidlab o`tilgan. Uning mashhur «Alohida olingan har bir odam faqat o`zini o`ylagan holda, o`zining shaxsiy manfaatlari yo`lida qilgan harakatlari ko`rinmas qo`l orqali uning qiziqishi doirasiga mutlaqo kirmagan boshqa maqsadlarga yo`naltiriladi va bu harakat ongli ravishda jamiyat manfaatlariga xizmat qilgandagiga qaraganda ko`proq samara beradi» - degan fikri hozirgi kunda ham o`z dolzarbligini yo`qotmagan[1]. Ammo, u iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlash jarayonlariga davlat ishtirokini mutlaqo inkor etgan.

Iqtisodiy muvozanat nazariyasini rivojlantirishga o`z hissasini qo`shgan namoyondalardan biri bu - J.S.Milldir. U o`z asarida «Jamiyat ortiqcha puldan o`z kuchi bilan qutula olmaydi, shu sababli yagona yo`l narxning o`sishi bo`lib, faqat shu yo`l bilan talab va taklif o`rtasidagi muvozanatlikni ta'minlash mumkin»- deb ko`rsatadi. Uning fikricha, narx o`sishini talab va taklif o`rtasidagi mutanosiblik ta'minlanmagunga qadar davom ettirish zarur[2].

XX asr boshlaridayoq iqtisodiy muvozanatlik nazariyasi iqtisodiyot fanida uning boshqa har qanday muammolariga qaraganda ancha aniq va yaqqol bayon qilingan. Bu tushunchaning mazmunini yoritib berish uchun bir qator ilmiy urinishlar

---

[1] Smit A. Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. Moskva., 1962. Str. 332

[2] Mill J.S. On the Defintion of Political Economy; and on the Method of Invtstigation Proper to it. In: Tssays on Some Unsettled Questions of Political Economy. L., p 133-137

bo`lganligiga qaramasdan, faqat shveytsariyalik Nobelь mukofoti sovrindori L. Valьras birinchilardan bo`lib yaxlit olingan umumiy bozor muvozanati modelini yaratishga hamda mazkur tushunchaning mazmunini ancha to`liq ilmiy yoritib berishga erishdi. Lekin L. Valьras umumiy bozor muvozanati modeliga matematik usulli tengliklar orqali juda oddiy yondashgan. Uning tadqiqot doirasida umumiy bozor muvozanatining ishlab chiqarish hajmi va narxlar o`zgarishining hamda boshqa bir qator omillarning ta'siri u ko`rsatgan matritsadagi birgina omillarning o`zgarishi orqali butun bir matematik tengliklar matritsasining (umumiy bozor muvozanatini xarakterlovchi talab va taklifning) buzilishiga olib kelinishi uning tadqiqot doirasida atroflicha hisobga olinmagan [3].

Shunday qilib, o`tgan asrning boshlaridayoq umumiy bozor muvozanatining bazaviy modeli ilmiy tarzda shakllantirilgan bo`lib, asosan ko`pchilik iqtisodchi-olimlar tomonidan tan olingan edi.

XX asrning 20 - yillari oxirlari va 30 - yillar boshlarida §arbdagi bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida «Buyuk depressiya» nomi bilan mashhur bo`lgan barqaror va uzoq davom etgan, makroiqtisodiy beqarorlikka duchor bo`ldi. Bundan yuz yil oldin shakllantirilgan klassik nazariya ta'limoti ro`y bergan krizis jarayonlarning barcha jihatlari bo`yicha tushuntirib berishga layoqatsiz bo`lib qoldi. D.J. Keyns klassik iqtisodchilar nazariyasini tanqid qilib, iqtisodiyot nazariyasida haqiqiy to`ntarish qilishga olib kelgan nazariyasini yaratdi.

Bu barcha iqtisodchilarning iqtisodiy muvozanatlik to`g`risidagi g`oyalari o`zlari yashagan muhit sharoitidan kelib chiqqan holda, bir muncha cheklangan xarakterga egadir. Avvalo, ularning iqtisodiy g`oyalari umumiy bozor muvozanatini tahlil qilish bilangina cheklanadi, xolos.

Shu sababli ularning g`oyalari iqtisodiyotning umumiy muvozanatligi yoki iqtisodiy muvozanatlik tushunchasini to`liq yoritib berish darajasiga yetmagan, bu o`z navbatida iqtisodiy muvozanatning umumiy shart-sharoitlari va namoyon bo`lish shakllarini ham ko`rsatib berolmagan.

Buning sababi oddiy bo`lib, tsiklik rivojlanish natijasida vujudga keladigan ishlab chiqarish sohalarini qamrab olgan va «ortiqcha ishlab chiqarish krizislari» deb nomlangan.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti doimiy inflyatsiya va ishsizlik sharoitida rivojlanib, makroiqtisodiy beqarorlik xarakteri kuchayib borishi natijasida iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlash ham ancha murakkab kechib, davlatning samarali makroiqtisodiy siyosat (moliya va pul kredit) olib borishini taqozo etadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy muvozanatlik tushunchasi o`quv adabiyotlari darajasida bo`lsada, barcha jihatlari (sabablari, oqibatlari, natijalari) bilan birgalikda ancha keng tadqiq qilinadi. Jumladan, iqtisodiy muvozanatlikning mohiyati, uni ta'minlash muammolari K.Makkonell, S.Bryular tomonidan yopiq va ochiq iqtisodiyot uchun yalpi talab va yalpi taklifning muvozanatligi orqali tushuntirilib beriladi. Ular ko`plab alohida olingan bozorlardagi muvozanatli narx va ishlab chiqarish hajmini o`rganish orqali xususiy muvozanatlikning tahlili bilan shug`ullangan bo`lsa, barcha turli xil bozorlardagi umumiy taklif hajmi va ulardagi

[3] Walras L. Elements of pure Economics. Translated by Jaffe W.Homewood, Richard D.Irwin, 1954. rr. 88-89.

narxlarning o`rtacha darajasi o`rtasidagi o`zaro bog`liqlikni keng miqyosda o`rganib chiqish orqali umumiy bozor muvozanatini ko`rsatib berishga harakat qiladilar.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan mualliflar va boshqa ko`pchilik g`arb iqtisodchilari tomonidan iqtisodiy muvozanat tushunchasi bo`yicha zikr etilgan barcha iqtisodiy g`oyalar ham «umumiy bozor muvozanati» ya'ni yalpi talab va yalpi taklif muvozanati doirasi bilan cheklanadi. Bundan tashqari bu tushunchalar ancha mavhumlashtirilib, murakkab matematik tenglashtirishlar va grafikli tahlil usullari orqali bayon qilinadi. Bu esa iqtisodiy hodisa va jarayonlarning iqtisodiy mazmunini ilg`ab olishni ancha qiyinlashtiradi.

Dunyodagi iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiy tizimi yuzlab yillar davomida shakllanib, o`zining rivojlanishida nisbatan barqarorlikni saqlab qolishi (tsiklli rivojlanish natijasida kelib chiqadigan iqtisodiy beqarorliklarni hisobga olmaganda) o`z-o`zidan «umumiy iqtisodiy muvozanatlik» tushunchasini nazariy tadqiq qilishni «kun tartibi»dan chiqarib qo`yadi.

Sobiq sotsialistik tizim amal qilib turgan davrda uning tarkibiga kirgan mamlakatlarda jamiyat ehtiyojlari va ishlab chiqarish hajmi bir markazdan turib muvofiqlashtirilib borilganligi tufayli iqtisodiy muvozanatlik muammosi o`quv adabiyotlarida, ilmiy tadqiqot ishlarida qayd qilinmagan va o`rganilmagan.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga ishlab chiqarish munosabatlarining to`liq mos kelishi hamda «Planli va proportsional rivojlanish qonuni» ning amal qilishi, go`yoki o`z o`zicha iqtisodiy muvozanatlikni va takror ishlab chiqarishning to`xtovsiz kengayib borishini ta'minlaydi, degan aqidaning mavjud bo`lishi har qanday muvozanatlikni ilmiy-nazariy tadqiq qilishni ham inkor etgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov shu muommo bo`yicha fikr bildirib ta'kidlab o`tganidek, «Dono» Davlat Plan qo`mitasi, undan yuqoriroqda esa partiya Markazqo`mi qat'iy idoralarni ishga solib, ma'muriy yo`l bilan, reja-direktiv qarorlar tizimi orqali ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyati o`rtasida sun'iy muvozanat tiklanardi» [1].

Iqtisodiy muvozanatlik nazariyasidagi **ikkinchi yo`nalish** sobiq sotsialistik lager mamlakatlari iqtisodiy tizimining inqirozga uchrashi oqibatida vujudga keldi. Bu mamlakatlarda shiddatli tarzda ro`y bergan ijtimoiy-iqtisodiy beqarorliklar, ya'ni iqtisodiy o`sish sur'atlari va bandlik darajasining surunkali pasayib borishi, inflyatsion jarayonlarning noxush oqibatlari hamda takror ishlab chiqarishdagi doimiy ravishda vujudga kelib turgan boshqa nomutanosibliklar, makroiqtisodiy muvozanatlikka erishish orqali iqtisodiy o`sishni zarur qilib qo`ydi. Bu nazariya iqtisodiy fanlar oldiga «iqtisodiy muvozanatlik» tushunchasining iqtisodiy mazmunini, uni ta'minlashning shart-sharoitlarini va namoyon bo`lish shakllarini ilmiy nazariy tadqiq qilish vazifasini ham qo`yadi.

Shu sababli sobiq SSSR hududida vujudga kelgan Mustaqil Xamdo`stlik Davlatlari iqtisodchi olimlari tomonidan mazkur muammoning nazariy va amaliy tomonlarini o`rganishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bunda albatta rossiyalik

---

[1] Karimov. I.A. £zbekiston buyuk kelajak sari. T.: "£zbekiston" 1998, 350-bet.

iqtisod-chilar tomonidan bildirilgan fikr va qarashlar ustuvorlikka ega. Biroq, «iqtisodiy muvozanatlik tushunchasi» turli iqtisodchilar tomonidan turlicha talqin qilinadi.

Ayrimlar, iqtisodiy muvozanatlikni cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish usullari va ularni jamiyat a'zolari o`rtasidagi taqsimlashning o`zaro mos kelishi sifatida tavsiflaydi[1].

Iqtisodiy muvozanat tushunchasiga berilgan bu ta'rif quyidagi sabablarga ko`ra cheklangandir.

Birinchidan, unda jamiyat ehtiyojlari bilan milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari ya'ni mavjud iqtisodiy resurslar darajasi o`rtasidagi bog`liqlik tushuntirib berilmaydi.

Ikkinchidan, muvozanatlik resurslardan foydalanish usullari bilan ularning taqsimlanishi o`rtasidagi bog`liqlik sifatida bir tomonlama talqin qilinadi.

Boshqalari iqtisodiy muvozanatlik milliy iqtisodiyotning shunday bir holatiki, bunda tovarlar va xiz-matlarni yaratishda foydalaniladigan cheklangan ishlab chiqarish resurslari va ularni jamiyatning turli a'zolari o`rtasida taqsimlanish jarayoni mos kelishi lozim, ya'ni resurslar va ulardan foydalanish natijalari, ishlab chiqarish va iste'mol, talab va taklif, moddiy buyumlashgan va moliyaviy oqimlar o`rtasida yalpi mutanosiblik mavjud bo`ladi[2] degan fikrni ilgari suradi.

Bunda iqtisodiy muvozanatlik tushunchasining mazmuni uning tarkibiy qismlari bilan birgalikda ancha to`liq ta'riflangan bo`lsada, ishlab chiqarishning natijalari uning pirovard maqsadi «jamiyat ehtiyojlari» bilan bog`lanmagan[3]. Ko`pchilik hollarda makroiqtisodiy muvozanatlikka yuzaki yondashib, umumiy (abstrakt) ta'rif berilsa ayrim adabiyotlarda unga milliy mahsulot va milliy daromad alohida qismlari o`rtasidagi[4] mahsulotlar va daromadlar o`rtasidagi ma'lum bir nisbat (makroiqtisodiy nisbat) sifatida qaraladi.

Ko`pincha iqtisodiy muvozanatlik bozor muvozanatini xarakterlovchi yalpi talab va yalpi taklif o`rtasidagi nisbat sifatida ham talqin qilinadi.

Yuqoridagi barcha qarashlarni umumlashtirib, iqtisodiy muvozanat tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Iqtisodiy muvozanatlik - bu makroiqtisodiyot darajasida jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdorining va ijtimoiy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o`zaro mos kelishligini xarakterlaydi.

Iqtisodiy muvozanatlik milliy iqtisodiyotning turli darajasidagi (mikro va makro) har xil muvozanatliklarni qamrab oladi. Bu barcha muvozanatliklarni shartli ravishda umumiy va xususiy muvozanatliklarni ajratib ko`rsatish mumkin (5-chizma). Umumiy muvozanatlik makroiqtisodiy muvozanatlikni ancha to`liq darajada ifodalaydi.

---

[1] O'arang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnoe posobie // Pod obщ. red. N.I.Bazыleva Minsk, BGEU, 2000g str.126.

[2] O'arang: Sajina M.A., Chibrikov G.G.. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya vuzov – M: izd.gr NORMA-INFRA. M; 1998, str. 267.

[3] O'arang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik dlya studentov vыsshix zavedeniy // kol.avt. Abduraxmanov K. i dr. 1. – T: "Shar¢", 1999, str. 338.

[4] O'arang: Menьshikov. P. Novaya ekonomika. Moskva, izd. "Bek", 1999, str. 199.

**Umumiy muvozanatlik - bu jamiyatning barcha ehtiyojlari (aholi, davlat, korxona) va milliy ishlab chiqarish real hajmining o`zaro mos kelishlik darajasini bildiradi.** Qiymat ifodasida bu muvozanatlik yalpi talab va yalpi taklifning nisbati orqali namoyon bo`ladi. Milliy iqtisodiyotda ro`y beradigan barcha o`zgarishlar pirovard natijada yalpi talab va yalpi taklifdagi o`zgarishlar orqali ifodalanadi.

Yalpi talab tovarlar bozorida taqdim qilingan pirovard tovarlar va xizmatlarga bo`lgan barcha alohida talablar yig`indisidan iborat. Iqtisodiy muvozanatlik yalpi talab va yalpi taklifning tengligini taqozo etsa ham, amaliyotda ularning nisbati o`rtasidagi o`zgarishining mumkin bo`lgan har xil variantlari mavjud bo`ladi. Jumladan:

- Yalpi talabning ortishi. Ishlab chiqarish hajmi, milliy daromad va baholarning o`sishi bilan birga boradi;
- Yalpi talabning tushishi. Ishlab chiqarish hajmi, milliy daromad va baholarning pasayishi bilan;
- Yalpi taklifning ortishi. Ishlab chiqarish hajmining o`sishi bilan birga boradi va baholarning tushishini keltirib chiqaradi;
- Yalpi taklifning kamayishi va shunga mos ravishda ishlab chiqarishning qisqarishi, baholarning o`sishiga olib keladi.

Bu barcha shart-sharoitlar ideal holda potentsial imkoniyat darajada vujudga keladi. Real hayotda esa umumiy muvozanatlik tarkibiy nomutanosibliklar, resurslardan samarasiz foydalanish, baholarning beqarorligi, iqtisodiy tsikl fazalarining o`zgarishi, bozor konьyukturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talabi tarkibidagi o`zgarishlar ta'sirida ta'minlanib boriladi.

Bunday sharoitda umumiy muvozanatlik holatini (yalpi talab va yalpi taklif mos kelishi), turg`un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanatlik sifatida qarab chiqishni taqozo etadi. Bu barcha aytilganlardan xulosa chiqaradigan bo`lsak, umumiy muvozanatlik butun ijtimoiy ishlab chiqarishning, mamlakat milliy iqtisodiyotining mutanosibligidir.

Bu barcha tarmoqlar, sohalar va iqtisodiyot birlamchi bo`g`inlarining bir me'yorda rivojlanishini ta'minlagan, iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari, barcha bozorlar va iqtisodiy jarayon munosabatlarining ayrim tomonlari o`rtasidagi barqarorlik xarakteridagi bir qator muvozanatliklar tizimini o`z ichiga oladi.

5-chizma

Makroiqtisodiy muvozanatlik va uning turlari.

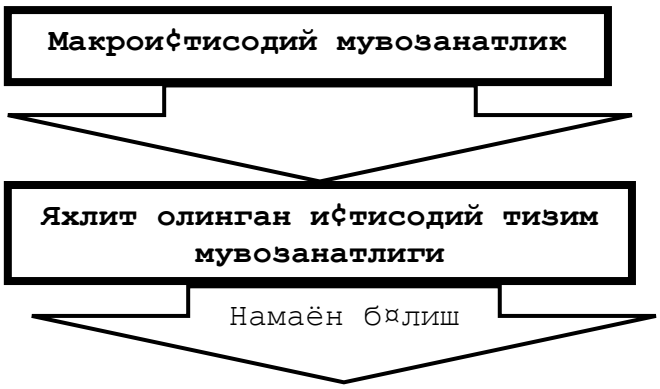

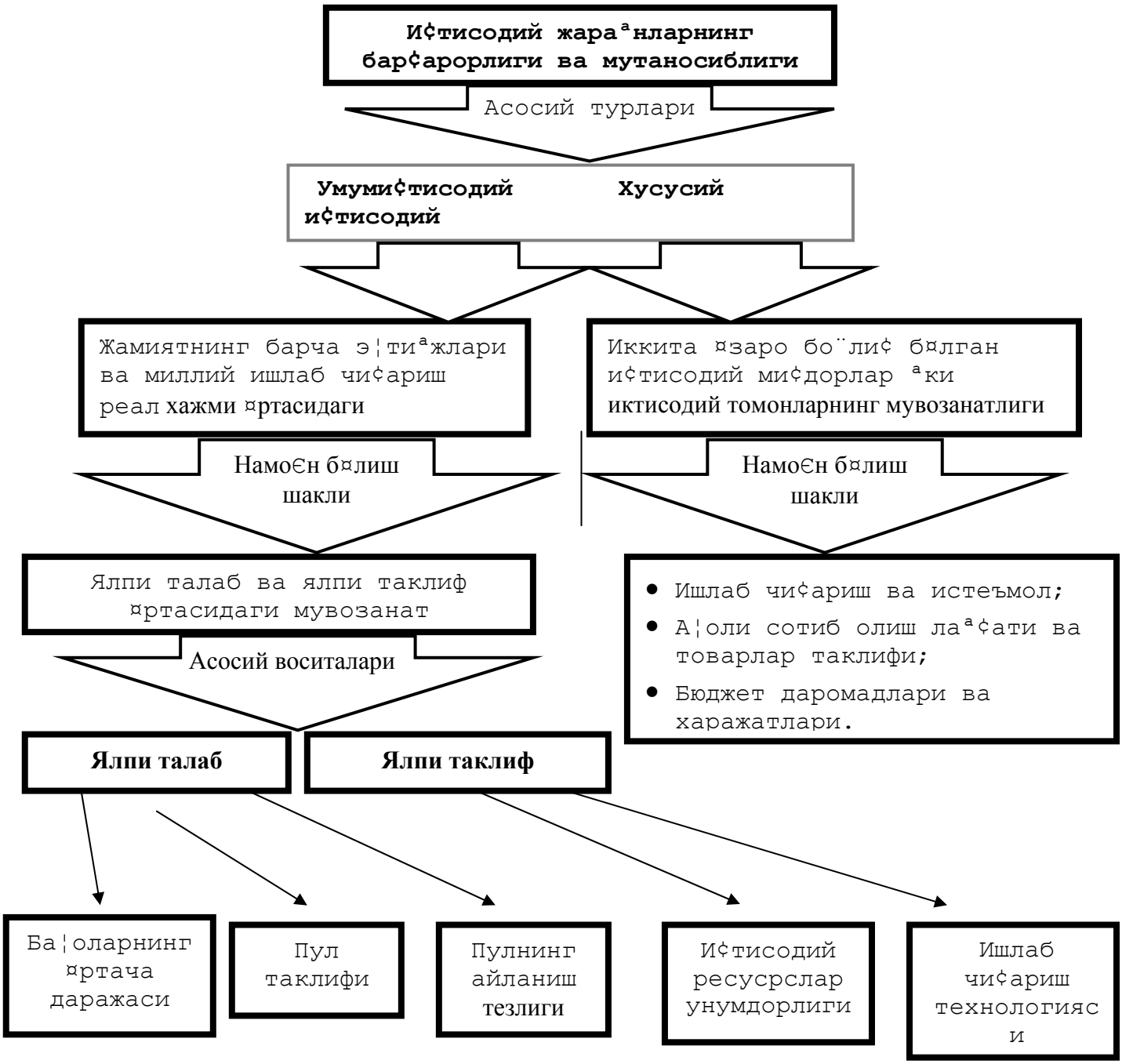

Bu muvozanatliklarning shakllari turli-tuman bo`lganligi sababli ular alohida holda xususiy muvozanatliklar sifatida chiqadi.

**Xususiy muvozanatlik – bu ikkita o`zaro bog`liq bo`lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishidir.** Xususiy muvozanatlik ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovarlar taklifi byudjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga bo`lgan talab va taklif o`rtasidagi muvozanatliklar ko`rilgandagina yuzaga chiqadi. Bu muvozanatliklar ichida mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o`tganidek: «…..ichki bozorda talab va taklif o`rtasidagi mutanosiblikka erishish, ya'ni chiqarilgan pul miqdori bilan

unga sotib olinadigan mollar salmog`i o`rtasidagi nisbatni ta'minlash g`oyat katta rolь o`ynaydi»[1].

Shunday qilib, iqtisodiy muvozanatlik o`zining barcha shakllari bilan birgalikda inqirozsiz va ijtimoiy iqtisodiy larzalarsiz rivojlanishni xarakterlaydigan iqtisodiy idealdir. Real iqtisodiy hayotda makroiqtisodiy muvozanatlik talablari turli tuman beqarorliklar ta'sirida buzilib turadi, biroq iqtisodiy muvozanatlik nazariy modelini bilish, real jarayonlarning ularning ideal andozasidan farq qilinishini keltirib chiqaradigan aniq omillarni aniqlash, iqtisodiyotning optimal holatida faol hal qilinishini ta'minlash yo`llarini topish imkonini beradi.

2. Iqtisodiy muvozanatlikni aniqlash usullari

Iqtisodiy muvozanatlik erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqazo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to`xtovsiz rivojlanish holatida bo`ladi. Iqtisodiy tsikl fazalarida, bozor konьyukturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talabi tarkibida o`zgarishlar ro`y berib turadi.

Bularning hammasi muvozanatli holatni turg`un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanatlik sifatida qarab chiqishni taqazo qiladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda asosan ikkita o`zaro bog`liq usuldan foydalaniladi: 1. Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli. 2. Jamg`arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko`rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va investitsiyalarga sarflarning umumiy summasi (S+Ip) olinadi. Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi — bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli umumiy sarflarni ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga (S+Ip) teng bo`ladi.

To`liq bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik retsession yoki inflyatsion farqda ifodalanadi. Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo`lgan miqdori retsession, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo`lgan miqdori inflyatsion farq deyiladi.

Jamg`arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg`arishga qo`yish mumkin. Jamg`arish, sarflar - daromadlar oqimidan potentsial sarflarni olib qo`yish hisoblanadi. Bunda jamg`armaga qo`yilgan mablag` investitsiyalar bilan to`liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo`ladi.

Investitsion sarflarning ko`payishi, ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o`sishiga olib keladi. Bu o`zaro natija mulьtiplikator samarasi

---

[1] Karimov I.A. «£zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «£zbekiston», 1999, 348-bet.

deyiladi. Mulьtiplikator samarasi- bu sof milliy mahsulotdagi o`zgarishning sarflardagi (investitsiyalardagi) o`zgarishga nisbati.

$$\textit{Mulьtiplikator samarasi} = \frac{\textit{Real SMM dagi o`zgarish}}{\textit{Investitsion sarflardagi o`zgarish}}$$

SMM dagi o`zgarish = mulьtiplikator x Investitsiyalardagi o`zgarish.

Agar investitsion sarflarning 5 mlrd. so`mga ko`payishi, sof milliy mahsulotning 20 mlrd. so`mga ortishiga olib kelsa mulьtiplikator samarasi 4 ga (20:5), SMMdagi o`zgarish 20 mlrd. so`mga (4x5) teng bo`ladi.

Investitsion sarflardagi o`zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o`zgarishlar ham mulьtiplikator samarasiga ta'sir ko`rsatadi.

Mulьtiplikator samarasi ikkita holatga asoslanadi. Birinchidan, iqtisodiyotda bir sub'ekt tamonidan qilingan sarf, boshqasi tomonidan daromad shaklida olinadi. Ikkinchidan, daromaddagi har qanday o`zgarish iste'mol va jamg`arishda xuddi shunday yo`nalishda o`zgarish bo`lishiga olib keladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan va «xarajat va natija» larni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori olingan mahsulot hajmi bilan taqqoslanib muvozanatlik darajasi tahlil qilinadi.

3. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o`rtasida mutanosiblik bo`lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o`rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo`lishidir. Bunda tenglik bo`lishi shart emas. Ular mos keluvchi (2:3, 5:3, 3:1) nisbatlarida bo`lishi mumkin.

Makroiqtisodiy jarayon g`oyat murakkab va ko`p qirrali bo`lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko`p va xilma-xil. Ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

Umumiqtisodiy xarakterdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromaddagi tarkibiy qismlar: iste'mol fondi va jamg`arish fondi o`rtasidagi: iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o`rtasidagi: aholining daromadlari bilan xarajatlar o`rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko`rsatish mumkin.

2. **Tarmoqlararo mutanosibliklar.** Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o`rin tutadi. Mamlakat xalq xo`jaligi juda ko`p tarmoq va sohalardan iborat bo`lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib o`z iste'molchisini topadi. Masalan, qishloq xo`jalik mahsulotlarning ko`pchilik qismi /paxta, g`alla, pilla, sut va h.k./

sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste'molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O'z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarining mahsulotlari xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlari /qishloq xo`jaligi, qurilish va h. k./da unumli iste'mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog`liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo`jaligi va xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlari o`rtasidagi mutanosibliklar misol bo`ladi.

3. **Tarmoq ichidagi mutanosibliklar.** Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta'minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o`rtasidagi bog`liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo`jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o`rtasidagi mutanosibliklar va h. k. Shu bilan birga ta'kidlab o`tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo`linmalar o`rtasida ham bog`liqlik bo`lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go`sht ishlab chiqarish sohalari o`rtasida va boshqalar

4. **Hududiy (territorial) mutanosibliklar.** Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o`rtasidagi bog`liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o`rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to`liq namoyon bo`lmaydi. Lekin alohida hududiy bo`linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar) ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog`liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog`liqlikning ahamiyati yaqqol ko`rinadi.

5. **Davlatlararo mutanosibliklar.** Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko`pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog`langan, ikkinchidan, shu bog`liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o`z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog`liqlik qanchalik katta bo`lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko`rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko`zda tutiladi:

- Mamlakatda mavjud bo`lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to`laroq qondirib borish.
- To`la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo`lgan va ishlashni xohlaganlarni to`liq va samarali ish bilan ta'minlash.
- Narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish.
- Iqtisodiyotning bir maromda o`sib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog`lab borish.
- Eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo`lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o`sish notekis boradi.

4. O'zbekistonda iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o`zgartirish vazifalari

Iqtisodiyotni butunlay yangi tartiblar asosida isloh qilish uning rivojida nomutanosibliklar bo`lishi va tanglik holatlarning kelib chiqishini muqarrar qilib qo`yadi. Shu sababli iqtisodiyotni barqarorlashtirish, bozor iqtisodiyotiga o`tish jarayonida uni jonlantirish va bir tekis rivojlantirish yo`lidagi qonuniy bosqichdir. U iqtisodiy rivojlanishda butunlay inqirozga uchrashga chap berish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o`zgartirishga, ya'ni tanglik holatlarga barham berishga yo`naltiriladi. Respublikada iqtisodiy islohatlarni amalga oshirishning dastlabki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko`zda tutilgan maqsad eng avvalo, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni keskin darajada pasayishining oldini olish va ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo`l qo`ymaslikdan iborat bo`ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul emissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat to`lov balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarni ham o`z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib ishlab chiqarish sohalariga ustunlik berildi. Moddiy ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishida ularni tarkiban qayta qurish talablari ham ko`zda tutildi. Bunda asosiy e'tibor katta istiqbolga ega bo`lgan, butun xalq xo`jaligining rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan yetakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotda zarur tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirguncha ishlab chiqarishning orqaga ketishiga barham berish eng muhim maqsad bo`lib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning o`rtalaridayoq makroiqtisodiy barqarorlik sohasida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishini sekinlashtirishga moyillik ko`zga tashlanadi, ayrim ko`rsatkichlar bo`yicha esa o`sishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkita yetakchi tarmog`i sanoat va qishloq xo`jaligini isloh qilish va qo`llab - quvvatlashga qaratilgan tadbirlar natijasida sanoatda 1995 yildayoq qishloq xo`jaligida 1997 yilda ishlab chiqarishning orqaga ketishi to`xtatildi.

Makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997 yil keskin burilish davri bo`ldi, islohatlar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning o`sishi (105,2%) aholi sonining o`sishidan (101,8%) yuqori bo`ldi[1]. Bu ijobiy tamoyillar 1998 va undan keyingi yillarda mustahkamlab borildi. Natijada 2002 yilda YAIM - 4,2 foizga, sanoat ishlab chiqarish hajmi - 6,4 foizga, qishloq xo`jalik mahsulotlari - 3,2 foizga ko`paydi. Iste'mol mollari ishlab chiqarish 7,7 foizga chakana tovar aylanishi - 7,8 foizga, aholiga pullik xizmat ko`rsatish hajmi esa 14,0 foizga ortdi. Davlat byudjeti kamomadi YAIM ning bir foizidan oshmadi.

[1] £çáåêèñòîí Ðåñïóáëèêàñè È¢òèñîäèªò Âazirligi ma'lumotlari.

Naqd pul emissiyasi 9,4 foizni tashkil etdi. Jami pul massasi, belgilangan darajada - ya'ni YAIMga nisbatan 19 foizdan oshmadi[1].

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi xalq xo`jalik majmuasining bunyod etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarini ta'minlash odamlar turmush darajasida vujdga kelgan hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Respublika iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishini qayta qurishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini o`zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot tayyorlashga ketadigan jami xarajatlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi o`zgartirishlar, chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, xalq xo`jaligining xom ashyo yetishtirishga qartilgan bir tomonlama yo`nalishini bartaraf etish va uninig eksport imkoniyatini kengaytirish, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish asosida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hal etish bilan bog`liqlikda amalga oshirildi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, iqtisodiyot ichki tuzilishidagi o`zgarishlar - respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqillligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlan-tirishga qaratildi. Bunda birinchi navbatda eng muhim o`zak tarmoqlarni - nefть va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik majmuasini, qishloq xo`jalik va agrosanoat majmuasining boshqa sohalarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Xalq xo`jaligining takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o`zgartirish asosida umumiqtisodiy barqarorlikka erishishda iste'mol bilan jamg`arish fondi o`rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash asosiy o`rin tutadi. Iste'mol fondining eng maqbul darajasiga erishish - ichki bozorda talab bilan taklif o`rtasida mutanosiblikni ta'minlaщda muhim rolь o`ygaydi. Shu sababli davlat eng muhim makroiqtisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko`proq e'tibor berdi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish darida iqtisodiyotni barqa-rorlashtirish muammosini hal etishda ishlab chiqarish infratuzilmasining muhandislik kommunikatsiyalari, transport va aloqa tizimi singari tarmoqlarini ustivor rivojlantirishga ham alohida e'tibor beriladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o`tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o`z sarmoyalarimiz, tashqi kreditlar, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalaridan o`rinli

[1] Karimov I.A. Vatan ravna¢i uchun ¦ar birimiz ma'sulmiz. «Xal¢ s¤zi». №37. (2599).

foydalanish ko`zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jalb qilishda bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlar moliyaviy-kredit resurslari shakllarida amalga oshirish mumkinligi hisobga olinadi.

Shunday qilib, respublikada iqtisodiy islohotlar davomida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurish vazifalariga aholining real turmush darajasini yaxshilash uchun zaruriy shart-sharoitlarni vujudga keltirish sifatida qaraldi.

Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o`tkazish va iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirishga yo`l tutilgan hozirgi sharoitda ham «...iqtisodiyotdagi tarkibiy o`zgarishlarni izchil davom ettirish»[1] iqtisodiyot sohasidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Bu o`z navbatida boy tabiiy zahiralarimiz, mineral xom-ashyo, mehnat resurslarimizdan, intellektual hamda ilmiy-texnikaviy salohiyatimizdan to`liq va samarali foydalanishni taqazo etadi.

Tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish mahalliy xom-ashyo va tabiiy imkoniyatlar asosida ishlaydigan, ilg`or zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga qaratilishi zarur.

Yangi bosqichda xizmat ko`rsatish sohalarini rivojlantirish, ularning iqtisodiyotdagi o`rnini kuchaytirishga alohida e'tibor beriladi. Chunki, bu soha yangi ish joylarini yaratishning muhim omili bo`lish bilan birga, aholi turmush darajasining o`sishi ham uning rivojlanish darajasiga bog`liq.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy muvozanatlik - bu makroiqtisodiyot darajasida jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdorining va ijtimoiy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o`zaro mos kelishligini xarakterlaydi.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o`zaro bog`liq bo`lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - bu jamiyatning barcha ehtiyojlari (aholi, davlat, korxona) va milliy ishlab chiqarish real hajmining o`zaro mos kelishlik darajasini bildiradi.

Retsession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo`lgan miqdori.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo`lgan miqdori.

Mulьtiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o`zgarishning yalpi sarflardagi o`zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik - iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o`rtasida miqdor va sifat o`lchamlarning mos kelishlik darajasi.

---

[1] Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon ¦ayot - pirovard ma¢sadimiz. T.: «£zbekiston», 2000, 15-bet.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.
2. Muvozanatli SMM quyidagi ikki usul yordamida jadvalda qanday aniqlanishini tushuntiring: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmining taqqoslash usuli; b) jamg`arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.
3. Mulьtiplikator samarasi nima? IO'M va mulьtiplikator miqdori o`rtasidagi bog`liqlik qanday? Agar JO'M 0; 0,4; 0,6 ga teng bo`lsa, mulьtiplikator qanday bo`ladi? Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln so`mga ko`paytirsa, IO'M esa 4/5 ga teng bo`lsa, SMM qanday o`zgaradi?
4. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday? Mutanosiblikning qanday turini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.
5. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo`llari qanday? Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo`llarda amalga oshirish ko`zda tutilgan?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,12,13,14,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,29.

6-MAVZU. IQTISODIY BEQARORLIK VA TSIKL NAZARIYALARI

REJA:

1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning tsiklligi. Iqtisodiy inqirozlar.
2. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari.
3. Iqtisodiy tsikl nazariyalari. Tsiklning iqtisodiyotning alohida sohalariga ta'siri.

1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning tsiklligi. Iqtisodiy inqirozlar

Har qanday mamlakat, shu jumladan industrial rivojlangan mamlakatlar ham iqtisodiy o`sishga, hamda to`liq bandlilik va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi, ammo uzoq muddatli iqtisodiy o`sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzulib turadi. Iqtisodiy o`sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o`zgartirib bo`lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo`ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo`lishidir.

Iqtisodiy tsikl deganda, odatda ishlab chiqarishning bir iqtisodiy holatidan, yoki bir inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to`lqinsimon harakati tushuniladi.** Tsikl **inqiroz, turg`unlik, jonlanish, yuksalish fazalarini o`z ichiga oladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o`tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Inqirozli jarayonlar ishlab chiqarishning pasayishida namoyon bo`ladi va tsiklning qayd etuvchi ifodasidir. U bir tsiklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan, yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg`arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo`ladi. Inqirozdan keyin turg`unlik keladiki, uning davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasining boshlanishi ozmi-ko`pmi darajada barqaror ishlab chiqarishning kengayishiga o`tishni bildiradi.

Ish bilan ta'minlanish darajasining ortishi va foydalarning tez o`sishi jonlanishning yuksalish bosqichiga o`sib o`tishiga ko`maklashadi. Yangi tsikl yuksalishning boshlang`ich nuqtasi hisoblanadi. Yuksalish fazasida ish kuchiga bo`lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o`sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to`lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o`z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to`planib borishidan iborat zanjirli reaktsiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo`lib qoladi.

Alohida iqtisodiy tsikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo`yicha keskin farqlanadi. Shu bilan birga ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo`ladi va har xil tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. 6-chizmada ko`pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan iqtisodiy tsikl ko`rsatilgan. Tsiklning eng yuqori nuqtasida, iqtisodiyotda to`liq bandlilik kuzatiladi va ishlab chiqarish to`liq yoki deyarli to`liq quvvat bilan ishlaydi. Tsiklning bu fazasida narx darajasi o`sish tamoyiliga ega bo`ladi, iqtisodiy faollikning o`sishi to`xtaydi.

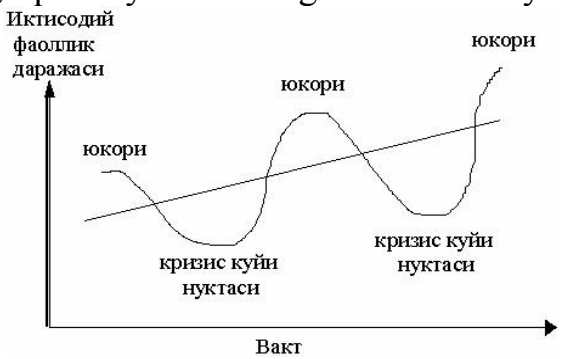

6-chizma. Iqtisodiy tsikl.

Tanazzul fazasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Tanazzulning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o`zining eng past darajasiga erishishi bilan xarakterlanadi.

Iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to`lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo`ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to`xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o`sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning tez o`sish davrlari ko`pincha inflyatsiya, ya'ni narx darajasining ko`tarilishi bilan orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo`ladiki, bunda iqtisodiy o`sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o`rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko`tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o`sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o`sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi - takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o`zlashtirish o`rtasidagi nomutanosiblik bo`lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarda namoyon bo`ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o`rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Kapitalizmgacha bo`lgan davrlarda ishlab chiqarishning keskin qisqarishi, odatda tabiiy ofatlar (qurg`oqchilik, toshqinlar va x.k.) yoki urushlar va ularning keltiradigan vayronagarchiliklari bilan bog`liq bo`lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o`tilgandan keyingi davrda vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga tsiklik xarakterni kasb etadi.

Ko`pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy tsikllarning ob'ektiv xarakterini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko`rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o`rganishni tavsiya qiladi.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko`rsatish mumkin:

– urushlar, inqilobiy o`zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;

– oltin, uran, neftь va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarning ochilishi;

– yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog`liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o`zgarib turishi;

– ijtimoy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o`zgartirishga qodir bo`lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o`zgarishlar.

Iqtisodiy tsikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani, eksternal nazariya deb atash qabul qilingan. Internal nazariya iqtisodiy tsikllarni iqtisodiy tizimning o`ziga xos ichki omillar tug`diradi deb hisoblaydi.

Asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati, ko`pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy tsiklni tug`diruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda, mashina - uskunalarga talabning keskin ortishi keltirib chiqaradigan iqtisodiy o`sish boshlansa, to`liq tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi.

Boshqa ichki omillardan quyidagilar ajratib ko`rsatiladi:

– shaxsiy iste'molning o`zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);

– investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo`naltiriladigan mablag`lar hajmi;

– ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko`rsatishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosatining o`zgarishi;

Iqtisodiy tsikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish ko`pam to`g`ri emas. Iqtisodiy tsikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o`zgarishlar tashqi va ichki omillar oqibatida kelib chiqishi mumkin emas.

2. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari

Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko`rinishi yoki uning bir turi **tarkibiy inqirozlardir**. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o`rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo`ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo`jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo`ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikning ortishi yoki pasayishiga bog`liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o`sish bilan xarakterlansa, boshqalari uchun iqtisodiy o`sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko`plab nazariy qarashlar mavjud bo`lishiga qaramasdan ko`pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

**Qishloq xo`jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi.** Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo`ladi:

1) Qishloq xo`jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to`planishi;

2) Narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayish;

3) Fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo`lishi, ularning qarzlarining ortishi;

4) Qishloq aholisi o`rtasida ishsizlarning ko`payishi.

Qishloq xo`jaligida takror ishlab chiqarish o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lganligi sababli, agrar inqirozlar o`ziga xos xarakter kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat tsikllariga qaraganda, odatda ancha uzoqroqqa cho`zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz o`tgan asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o`rtasigacha davom qilgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho`zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) Yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) Yer rentasining mavjud bo`lishi va uning uzluksiz sur'atda o`sib borishi. Yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko`payishi qishloq xo`jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi. v) Ko`plab mayda dehqon xo`jaliklarning mavjud bo`lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo`jalikni asosan o`zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o`tkazish va ijara haqini to`lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo`jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko`paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar tsiklli xarakterga ega bo`lmaydi. Qishloq xo`jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut xarakterga emas, balki nisbiy xarakterga ega. Chunki inqiroz ro`y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy sur'atda ochlikda yashaydi.

3. Iqtisodiy tsikl nazariyalari. Tsiklning iqtisodiyotning alohida sohalariga ta'siri

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy tsikl va tsiklli rivojlanishga mingdan ortiq qarashlar mavjudligi ta'kidlanadi[1]. Biz ularning ko`pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan asosiylariga tavsif beramiz.

Kitchin tsikli – zahiralar tsikli deb ham nomlanadi. Bunda Kitchin (1926 y.) moliyaviy hisoblar va tovar zahiralari harakatida sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to`lqinlarni tadqiq qilishga o`zining e'tiborini qaratadi.

Juglar tsikli - biznes-tsikl, sanoat tsikli, o`rtacha tsikl va katta tsikl kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik tsikllarni ajratib ko`rsatganligi tufayli, aynan shu tsikl Frantsuz, Angliya va AQShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni tahlil qilish asosida sanoat tsiklining tabiatini o`rganishga katta hissa qo`shgan K.Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat tsikli 1825 yil, mashinali ishlab chiqarish, metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda hukmron mavqeni egallagan davrda Angliyada kuzatiladi. 1836 yildagi krizis dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQShga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan krizis, tub mohiyatiga ko`ra birinchi jahon sanoat krizisi bo`lgan.

---

[1] O'arang: Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik / pod общеу red. V.I.Vidyapina, G.P.Juravlevoy, -M.: Izd-vo Ros.Ekon.akad., 2000, 436-438-betlar.

Agar XIX asrda sanoat tsikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo`lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat tsiklini boshdan kechirgan bo`lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro`y bergan.

Kuznets tsikli – ko`p xollarda «qurilish tsikli» deb nomlanib, 20 yilgacha bo`lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. S.Kuznets o`zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshoatlarga yalpi investitsiyalar ko`rsatkichlarida 20-yillik o`zaro-bog`liq tebranishlar mavjud bo`lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat tsiklini Kuznets tsikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratьev tsikli - «uzoq to`lqinlar» tsikli deb ham ataladi. Tsikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratьev katta hissa qo`shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQShning, 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o`sishning ko`p omilli tahlilini o`tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko`rsatkichlarning o`rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta tsikllarni ajratib ko`rsatadi.

- I-tsikl: 1787-1814 yy. – ko`taruvchi to`lqin, 1814-1851 yy. pasaytiruvchi to`lqin.
- II-tsikl: 1844-1851 yy. – ko`taruvchi to`lqin, 1970-1896 yy. - pasayuvchi to`lqin.
- III-tsikl: 1896-1920 yy. – ko`taruvchi to`lqin.

Kondratьev tsiklining davomiyligi o`rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o`zgarishlarni o`zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratьev birinchi katta tsiklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini - temir yo`l transportining rivojlanishi, uchinchisini - elektroenergiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to`rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog`laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi tsiklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqoza qilishini ko`rsatadilar.

Iqtisodiy tsikl barcha tomonlari bilan namoyon bo`lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning o`zaro bog`liqligi sababli uning hech bir sohasi inflyatsiya to`lqini yoki turg`unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy tsikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko`rsatadi.

Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko`proq yo`qotishga uchraydi.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og`ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo`jalik buyumlari va shunga o`xshash tovarlar ishlab chikarish bilan bog`liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo`lgan ishchilar

tsiklning inqiroz fazasida og`ir oqibatiga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar tsiklning yuksalish fazasida o`zining rivojlanishi uchun yuqori darajada rag`bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshdan kechira boshlaganda, ishlab chiqaruvchilar ko`pincha zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to`xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin. Bunday kon'yuktura sharoitida investitsion tovarlar zahiralarni ko`paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to`laroq foydalanishlari mumkin bo`ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda ya'ni tsiklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to`liq eskirganicha almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o`zining eskirgan uskunalarini ta'mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo`lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o`rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

Qisqa mudatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari tsiklining oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy tsikl turlicha ta'sir ko`rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila byudjetini qisqartirishga to`g`ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishini to`xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a'zolari yeb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatda foydalanadigan iste'molchilik tovarlarini xarid qilishni to`xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi ko`pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko`p bo`lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun yetarlicha monopol hukumdorlikka ega bo`lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ta'sir ko`rsatadi. Bunga teskari bo`lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko`pchiligi o`zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markazlashuv darajasining pastligi bilan xarakterlanadi. Shu sababli ular tsiklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va mahsulotlarga bo`lgan talabning pasayishi, ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko`proq aks etadi.

Demak, kapitalning to`planishi yuqori darajada bo`lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan sekin tushishi, to`planish darajasi past bo`lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishidir.

Iqtisodiy tsikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to`lqinsimon harakati.

Turg`unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda depsinib turishini bildiradi va bu fazada iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart – sharoit vujudga kelish nihoyasiga yetadi.

Jonlanish – iqtisodiy tsiklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o`tishini xarakterlovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy tsiklning iqtisodiyotda to`liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to`lovga layoqatli talabning kengayib borishini xarakterlovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o`rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalaydi.

Agrar inqirozlar – qishloq xo`jaligida ro`y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo`lib, tsikllik xarakteriga ega bo`lmaydi va sanoat tsikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo`llari qanday? Iqtisodiy inqirozlar mohiyati tushuntiring?
2. Iqtisodiy tsiklning ta’rifini bering va uning har bir fazasining o`ziga xos belgilarini ko`rsating.
3. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Tsiklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko`rsating.
4. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.
5. Iqtisodiy tsikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko`rsating.
6. Iqtisodiy tsiklning oqibatlarini baholang.
7.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,29.

7-MAVZU. BANDLIK VA ISHSIZLIK

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.
2. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.
3. O’zbekistonda bandlik muammosi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari

Jamiyatning yalpi milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili – ishchi kuchi, jamiyatning asosiy

ishlab chiqaruvchi kuchi ham takror hosil etiladi va sifat jihatdan ancha yuqori darajada takror yuzaga chiqariladi.

***Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o`sishini ta'minlash demakdir.*** Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, regionalar o`rtasida mehnat resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo`lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni paytda aholining ish bilan to`la va samarali band bo`lishini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini yaratishni ham o`z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo`lib, bu muammo aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo`ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy ko`payishidir.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni hamda jinsi va yoshi jihatidagi tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o`z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog`liq bo`ladi.

Respublikada mehnat resurslarining o`rtacha yillik soni 2002 yilda 12,6 mln. kishini tashkil qilgan, bu mamlakat aholisining 51,1 foiziga tengdir.

Iqtisodiyotda band bo`lgan aholining o`rtacha yillik soni 9,0 mln. kishiga yaqin bo`lib, mehnat resurslari tarkibida 71,3 foizni tashkil qiladi.

O'zbekistonda aholining tabiiy harakati quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi. (5-jadval).

5-jadval.

Ko`rsatkichlar	**Yillar**							
	1991	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2002**
Tug`ilish	34,5	29,8	27,3	26	23	22,3	21,5	22,1
O'lish	6,2	6,4	6,2	5,9	5,8	5,3	5,5	5,4
Tabiiy o`sish	28,3	23,4	21,1	20,1	17,2	17,0	16,0	16,7

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xarakteri ko`pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug`ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning **to`la va samarali ish bilan band bo`lish** muammosini ham o`z ichiga oladi. Ish bilan to`la band bo`lishni mutloq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Boshqa tomondan ish bilan to`la

band bo`lish mehnatga layoqatli barcha kishilar, albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi.

Ularning bir qismi o`zini oilada xizmat ko`rsatishga, bolalar tarbiyasiga shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo`jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug`ullanishga bag`ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to`la band bo`lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g`oyat oqilona foydalanish bilan qo`shib olib borilishi kerak.

Ish bilan samarali band bo`lish mehnat resurslaridan foydalanishning intensiv turiga tayanmog`i kerak. Bu vazifani hal qilish ish joylari miqdor va sifat jihatdan mavjud mehnat resurslari bilan muvozanatlashgan bo`lishini ta'minlashni, ishlab chiqarish hajmini o`stirib borishning ta'sirchan choralarini yaratishni, ish bilan band bo`lish sharoitlari va shakllarini xilma-xil qilishni talab etadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi va ishlab chiqarishning intensivlashuvi ishlab turgan korxonalardan ishchi kuchini bo`shatib olish va uni qayta taqsimlash mexanizmiga, aholini ishga joylashtirish, qayta o`qitish va kasb tanlashi tizimiga ta'sir ko`rsatadi. Mulkchilikning turli shakllari rivojlangan bozor iqtisodiyoti ishchi kuchi resurslarida yanada samaraliroq foydalanishga sharoit yaratadi, ularni kam samarali sohalardan bo`shatib kadrlarga ehtiyoji bo`lgan yuqori samarali tarmoqlar va korxonalarga qayta taqsimlaydi.

2. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Mehnatga layoqatli bo`lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo`lish xarakteri va vujudga kelish sabablariga ko`ra ishsizlik **friktsion, tarkibiy, tsiklik, ixtiyoriy, instituttsional, texnologik, regional, yashirin va turg`un turlarga bo`linadi**.

Friktsion ishsizlarga ish joyini o`zgartirgan, yangi yashash joyiga ko`chib o`tish va ishdan bo`shashi munosabati bilan ish izlayotgan, vaqtinchalik mavsumiy ishini yo`qotgan kishilar kiradi.

Friktsion ishsizlik **tarkibiy ishsizlik** deb nomlanuvchi ikkinchi kategoriyaga osonlik bilan o`tadi. Vaqt o`tishi bilan iste'molchilik talabi va texnologiya tarkibida muhim o`zgarishlar ro`y beradi, bu o`z navbatida ishchi kuchiga bo`lgan umumiy talab tarkibini o`zgartiradi. Bunday o`zgarish natijasida kasblarning ayrim turlariga talab kamayadi yoki umuman talab bo`lmaydi. Oldin mavjud bo`lmagan boshqa yangi kasblarga talab ortadi. Ishchilar bunga tez moslasha olmasligi va uning tarkibi ish joylarining yangi tarkibiga to`liq javob bermasligi sababli tarkibiy ishsizlik kelib chiqadi.

Shunday qilib, tarkibiy ishsizlikni iste'molchilik talabi va texnologiyadagi o`zgarishlar tufayli iqtisodiyot tarmoqlarida ruy beradigan tarkibiy siljishlar keltirib chiqaradi. Friktsion va tarkibiy ishsizlik ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi. **Tsiklik ishsizlik** – iqtisodiy tsiklning inqiroz fazasi bilan bog`liq bo`lib, ishsizlikning haqiqiy darajasi tabiiy darajadan farqlanishini ko`rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va tsiklning yuksalish fazasida mavjud bo`lmaydi.

Ixtiyoriy ishsizlik tabiiy ishsizlik turi bo`lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o`z xohishi bo`yicha chetlashgan, ya'ni ishlashni xohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institutsional (muassasaviy) ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlik bu turini mehnat bozori infratuzilmasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o`zgartiruvchi omillar keltirib chiqaradi.

Texnologik va hududiy ishsizlik majburiy ishsizlik turlari hisoblanadi.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o`rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ichida asosiylari mexanizatsiya, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo`llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy – psixologik xarakterdagi bir qator kompleks omillagar bilan bog`liq.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to`liq band bo`lmaslik xarakterli. U o`z ichiga ishchi kuchining ishlarining to`liq hajmini bajarmaydigan bir qismini oladi.

**Turg`un ishsizlik** mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo`qotgan, ishsizlik bo`yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo`lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo`lmagan qismini qamrab oladi.

«To`liq bandlilik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutloq mavjud bo`lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friktsion va tarkibiy ishsizlikning bo`lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli «to`liq bandlilik» ishchi kuchining 100 % dan kamini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to`liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friktsion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo`ladi. Tsiklik ishsizlik nolga teng bo`lganda, to`liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. «To`liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog`liq bo`lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko`rsatadi.

Ishsizlikning to`liq yoki tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo`sh ish o`rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi kandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friktsion» ishsizlarga mos keluvchi ish o`rinlarini topish, «Tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o`zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo`ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o`zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro`yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko`pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda undan past ham bo`lishi mumkin. (Ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o`rindoshlik ishlarida band bo`lish natijasida).

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o`z-o`zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tartibiy o`zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o`zgarishlar) oqibatida o`zgarib turishi mumkin. Masalan, 60-yillarda

friktsion va tarkibiy ishsizlarning muqarrar darajasi ishchi kuchining 4% ni tashkil qildi deb hisoblangan. Boshqacha aytganda, ishchi kuchining 96% band bo`lganda to`liq bandlilikga erishilishi tan olingan. Hozirgi davrda iqtisodchilar ishsizlikning tabiiy darajasi taxminan 5-6% ga teng deb hisoblaydi.

Ishsizlik darajasi ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$Ishsizlik\ darajasi = \frac{Ишсизлар\ сони}{Ишчи\ кучи\ сони}\ x\ 100$$

«Ishchi kuchi»ga ishlay oladigan va ishlashni hohlagan barcha kishilar kiradi. Ishchi kuchi - ishlovchilar va faol ish izlovchilardan iborat bo`ladi. Boshqacha aytganda, band bo`lganlar va ishsizlar ishchi kuchini tashkil qiladi. Ishsizlarga ish bilan band bo`lmagan va faol ish izlayotgan hamda bu haqda tegishli xizmat muassasalariga (mehnat birjalariga) bildirgan kishilar kiradi. Mehnat qilishga layoqatli bo`lib, ishlashni hohlamagan va ish izlashga harakat qilmaganlar ishsizlar tarkibiga kirmaydi. O'zbekistonda ishsizlik darajasi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

6-jadval.

Respublikada ishsizlik darajasi, 1995-2000 y[1].

Ko`rsatkichlar		Yillar						
		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2002
1.	Ishsizlar soni (ming kishi).	31,0	33,9	35,4	40,1	45,2	42,0	40,3
2.	Ishsizlik darajasi	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4

2002 yilda Respublika bandlik xizmati muassasalariga ishga joylashtirish bo`yicha 448,2 ming kishi murojat qilgan bo`lsa, shu yili «Bandlik» dasturini bajarish doirasida 322,2 ming yangi ishchi o`rinlari vujudga keltirilgan

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo`ladi. Chunki ishsizlikning o`zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari, ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo`lmasa tovar ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo`qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo`qotish yalpi milliy maxsulot YAMM hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAMMning potentsial YAMMdan kam bo`lgan hajmi sifatida ko`rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo`lsa, YAMM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo`ladi.

[1] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAMM hajmining orqada qolishi o`rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. Bu nisbat §arbda Ouken qonuni sifatida tanilgan bo`lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo`lsa, YAMM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko`rsatadi. 1:2,5 yoki 2:5 bo`lgan bu nisbat, ishsizlikning har qanday darajasi bilan bog`liq ravishda mahsulotning mutloq yo`qotilish hajmini hisoblash imkonini beradi. Masalan, faraz qilamiz, 2003 yil ishsizlik darajasi 7,5 foizga yetgan yoki ko`zda tutilgan 4 foizli tabiiy darjadan 3,5 foiz yuqori bo`lgan. Bu 3,5 foizni Ouken koeffitsientiga 2,5 ko`paytirib, shu yili YAMM hajmining orqada qolishi 8,75 foizni tashkil qilishini aniqlaymiz. Boshqacha aytganda agar 2003 yil to`liq bandlilik sharoitida ishsizlikning tabiiy darajasi ta'minlanganda, YAMM haqiqiy darajasidan 8,75% ga ko`paygan bo`lur edi. Agar 2003 yil nominal YAMM 330 mlrd. so`m bo`lgan deb faraz qilsak, ishsizlikning tabiiy darjasiga erishilmaganligi sababli iqtisodiyot 29 mlrd. so`mlik (330 *8,75) mahsulotni yo`qotgan bo`ladi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo`lgan davrlarda ro`y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo`shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan o`rnatilgan normativdan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o`rindosh ishlarda band bo`lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlik – bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy oqibatlarga ham ega bo`ladi. Turg`unlik depressiya fazasi ishchi kuchining faoliyatsizligiga sabab bo`ladi, faoliyatsizlik esa malakaning yo`qolishiga hamda ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarga olib keladi.

3. O'zbekistonda bandlik muammosi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash

Bozor munosabatlariga o`tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat odamlarning manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo`lmasdan, balki mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandligini ta'minlashni ham o`z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o`sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o`ziga xos aholi tarkibiga ega bo`lgan bizning Respublikada ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy islohotlar davrida ushbu masalani hal etish uchun respublikada bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo`jalik xom ashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materialllari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag`batlantirish.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek «...kichik, o`rta va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda uning aholi farovonligi va daromadlari ortishida,

ishsizlik muammosini yechishda ham muhim omilga aylanishiga erishmog`imiz lozim»[1].

Respublikada bu sohada ko`rilgan chora-tadbirlar natijasida hozirgi kunda xususiy tadbirkorlar soni 3,5 mln. dan ortiq kishini tashkil qiladi. Ish bilan band bo`lganlarning umumiy sonida kichik va o`rta biznesda mashg`ul bo`lganlar ulushi 46,7%ga teng bo`lib, ularning 1,8 foizi o`rta, 5,8 foizi kichik va 39,1 foizi xususiy korxonalar hissasiga to`g`ri kelgan. 2002 yilda Respublikada o`rta va mayda biznes korxonalari yalpi ichki mahsulotning 34,6 va sanoat mahsulotlari hajmining 14,1 foizini ishlab chiqargan. Ularning ulushi qurilish ishlarida 37,0% ni, chakana savdo aylanmasida 45,9% ni va aholiga pulli xizmat ko`rsatishda 37,9% ni tashkil qilgan.

Respublikada davlat tomonidan kichik va o`rta biznesni rivojlantirish bo`yicha ishlab chiqilgan dasturlarning amalga oshirilishi natijasida 2005 yilgacha bo`lgan davr davomida qo`shimcha 1215 ming kishini ish faoliyatiga jalb qilish ko`zda tutilgan.

Agar 1999 yilda kichik va o`rta biznesda band bo`lganlar sonining 5,2% ortishi aholi real daromadlari qo`shimcha o`sishining 1/5 qismidan ko`prog`ini (23,2%) ta'minlagan bo`lsa, 2005 yilda bu sohada band bo`lganlar sonini 1,2 mln. kishiga oshirish, ular daromadlaridagi qo`shimcha o`sishning teng yarmini berishi mumkin.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko`rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo`yicha xizmat turlarini ancha kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Respublikada 2002 yilda aholiga pullik xizmat ko`rsatish hajmi 709,3 mlrd. so`mni tashkil qildi. Uning 39,3 foizi davlat va 60,7 foizi nodavlat mulkchiligidagi korxonalar tomonidan amalga oshirildi. Xususiy korxonalar ulushiga ko`rsatilgan xizmatlarning 36,1 foizi to`g`ri keladi.

Qishloq joylarda aholiga ko`rsatilgan pullik xizmatlarning salmog`i 21,0 foizga teng bo`lib, ularning deyarli 85,0 foizi uy-joy va kommunal xo`jaligi, yo`lovchi transporti va maishiy xizmat sohalariga to`g`ri keladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Respublikada qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo`yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda. Xususan 2002 yilda qishloq joylarda 7572,7 ming kv.m. hajmda uy-joylar, 18,9 ming o`quvchi o`rniga esa umumta'lim maktablari, 74,8 ming kv.m. savdo ob'ektlari qurilib ishga tushirildi.

**To`rtinchidan,** ishdan bo`shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o`qitishni tashkil etishni tubdan o`zgartirish. Bunda ishdan bo`shayotgan va ixtisosi bo`lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o`zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni

---

[1] Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon ¦ayot - pirovard mao`sadimiz. T.: Jzbekiston, 2000. 17-bet.

o`rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o`quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog`ini yanada rivojlantirish ko`zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo`lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o`ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo`lishga qaratiladi.

Aholining ish bilan bandligi muammosi ko`p qirrali bo`lib, u barcha odamlarga o`z qobiliyatlarini ishga solish, o`z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizimini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o`rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o`z ichiga oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o`sishini ta'minlash, yosh ishchilar avlodini yetishtirish demakdir.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo`lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friktsion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o`rinlar bo`shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o`zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Tsiklik ishsizlik – iqtisodiy tsiklning inqiroz fazasi bilan bog`liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YAMM hajmining orqada qolishi o`rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?
2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog`liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?
3. Ish bilan to`la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?
4. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.
5. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,12,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,29.

8-MAVZU. PUL MUOMALASI VA INFLYATSIYA

REJA:

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo`lgan talab va pul taklifi
2. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari
3. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash vazifalari

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo`lgan talab va pul taklifi

***Pul muomalasi - bu tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to`lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi nakd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakatidir.*** Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to`lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi pul agregati deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo`lgan pul massasi ularni qo`shish yo`li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o`ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo`lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo`lgan pul miqdori quyidagilarga bog`liq.

I. Muayyan davrda, aytaylik bir yil davomida sotilishi lozim bo`lgan tovarlar summasiga. Tovarlar qancha ko`p bo`lsa va narxi baland bo`lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko`p pul birligi talab qilinadi.

II. Pul birligining aylanish tezligiga.

Pul bir xil bo`lmagan tezlik bilan aylanadi. Bu ko`p omillarga, jumladan ular xizmat qilayotgan tovarlar turiga bog`liq.

III. Muomala uchun zarur bo`lgan pul miqdori puldan to`lov vositasi sifatida foydalanishga ham bog`liq. Ko`pincha tovarlar qarzga sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to`lanadi. Demak, zarur pul miqdori shunga muvofiq miqdorda kamayadi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to`lash vaqti boshlanadi. Bu pulga ehtiyojni ko`paytiradi.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo`lgan pul miqdori quyidagi formula bo`yicha aniqlanadi.

$$П_м = \frac{T_б - X_к + X_T}{A_T}; \text{бунда},$$

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo`lgan pul birligi miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo`lgan tovarlar narxi summasi;

X_k - haqi sotish davridan boshqa vaqtda to`lanadigan tovarlar narxi summasi;

X_t - haqini to`lash muddati kelgan tovarlar narxi summasi;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Muomalada bo`lgan pul birligi miqdorining tovarlar narxi summasidan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo`lishi

pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi.

Pul operatsiyalarining asosiy ko`pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo`lgan pul miqdorini hisoblash uchun M_1 ...M_n pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_o - naqd pullar;

M_1=M_o+ tegishli hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, mahalliy byudjetlar mablag`lari, byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag`lari;

M_2 = M_1 + xalq (jamg`arma) banklaridagi muddat omonatlar;

M_3 = M_2 + chiqarilayotgan sertifikatlar + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Barcha pul agregatlari yig`indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Pulning tarkibiy qismlarida naqd pullar – metall va qog`oz pullardan iborat bo`ladi. Naqd pullar bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlarda umumiy pul massasining 5-7 foizni, bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan mustaqil hamdo`stlik davlatlarida 30–35% ni tashkil qiladi.

Pulga talab – bu bitimlar uchun (P_t) va aktivlar tomonidan pulga talab (P_a) ni o`z ichiga oladi.

Aholi o`zlarining hisoblariga navbatdagi pul oqimi kelib tushguncha, kundalik ehtiyojlari uchun qo`llarida yetarli pulga ega bo`lishi zarur. Korxonalarga ish xaqi to`lash, material, yoqilg`i sotib olish va shu kabilar uchun pul kerak bo`ladi. Shu barcha maqsadlar uchun zarur bo`lgan pul bitim uchun pulga talab deyiladi. Bitim uchun zarur bo`lgan pul miqdori nominal yalpi milliy mahsulot (YAMM) hajmi bilan aniqlanadi, ya'ni u nominal YAMM ga mutanosib ravishda o`zgaradi. Aholi va korxonalarga ikki holda bitim uchun ko`proq pul talab qilinadi: narxlar o`sganda va ishlab chiqarish hajmi ko`payganda.

Kishilar o`zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aktsiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turishi mumkin. Demak, aktivlar tomonidan pulga talab ham mavjud bo`ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o`zgaradi. Foiz stavkasi past bo`lsa, kishilar ko`proq miqdordagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko`radi. Aksincha, foiz yuqori bo`lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko`payadi. Shunday qilib, pulga bo`lgan umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo`lgan talab va bitim uchun pulga bo`lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

2. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari

Inflyatsiya makroiqtisodiy beqarorlikning ko`rinishlaridan biri hisoblanadi.

Inflyatsiya tushunchasi birinchi marta g`arbiy Amerikada, (1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida) ishlatila boshlagan va qog`oz pul muomalasining ko`payib ketishi jarayonini bildirgan. Iqtisodiy adabiyotlarda inflyatsiya tushunchasi XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya – bu qog`oz pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o`sishidir.

Inflyatsiya bozor xo`jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug`diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir.

Qog`oz pul tovarlarga, oltinga va o`z qadrini, barqarorligini saqlab qolgan chet el valyutalariga nisbatan qadrsizlanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan aniqlanadi. Masalan, iste'molchilik tovarlariga narx indeksi 2000 yil 113, 6; 2002 yil - 118,3 ga teng bulsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo`ladi.

$$\textit{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{118{,}3 - 113{,}6}{113{,}6} * 100 = 4{,}1\%$$

Kelib chiqish sabablari va o`sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlari mavjud.

I. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o`zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko`paytirib ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to`liq foydalanilgan bo`ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

II. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o`zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o`sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya, mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko`payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o`z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xom ashyo va energiya narxlarining o`sishi hisobiga ortib boradi.

Inflyatsiyaning a) me'yoridagi; b) o`rmalab boruvchi v) giper inflyatsiya kabi turlari ham mavjud. Inflyatsiyaning birinchi turida baholar yiliga 10 foizgacha, ikkinchisida 20 dan 200 foizgacha, uchinchisida, astronomik miqdorda o`sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, kutilmagan inflyatsiyani oldindan aytib bo`lmaydi. Birinchi xolda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o`sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolining sezilarli yomonlashuvi ro`y berishi mumkin

3. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash vazifalari

Respublikada milliy valyutani mustahkamlash ishida so`mning xarid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta'minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga bozorni raqobatdosh mahsulotlar bilan to`ldirish va zarur ehtiyojlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste'mol mollari bilan to`ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib borish, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste'mol mollari sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hissasi oshirib boriladi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so`mning barqarorligini ta'minlash chetdan mahsulot keltirishni inkor qilmaydi. Aholini sifatli chet el mollari bilan ta'minlash maqsadida import ham rag`batlantirib boriladi.

So`mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valyutaga erkin almashilishi yetarli valyuta zaxirasi bo`lishiga bog`liq. Unga erishishda korxonalar va barcha sub'ektlarning, jahon bozoriga raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo`lgan rag`batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega.

So`mning barqarorligini ta'minlashda undan extiyotkorona va tejab tergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag`larning eng ko`p samara berishiga, olingan kreditlarning o`z vaqtida qaytarilishiga erishish muhim o`rin tutadi.

Inflyatsiyaga qarshi aniq o`ylangan siyosat o`tkazish milliy valyutani mustahkamlanishning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan kat'iy nazorat o`rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo`llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishda maqbul sur'atni tanlashga erishiladi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini pul miqdorining o`sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o`sishi bilan bog`lab olib borishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilish zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar yetarli bo`lmagan xolda aholi qo`lida pulning ortiqcha ko`payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga sabab bo`ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o`sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giper inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o`z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izdan chiqishi, aholi keng tabaqalarining qashshoqlashishi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo`lishi xavfini tug`diradi.

Tovarlar taqchilligi mavjud bo`lib turgan hozirgi bosqichda geperinflyatsiyani oldini olish uchun aholi iste'mol fondining o`sishini ishlab chiqariladigan mahsulot, ko`rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko`payishiga bevosita bog`liq qilib qo`yish zarur bo`ladi. Ichki bozorni mollar va xizmatlar bilan to`ldirish, muomalaga o`rinsiz ortiqcha pul chiqarilishiga yul qo`ymaslik, milliy valyuta barqarorligini ta'minlash va xalq turmush darajasini o`stirishning muhim shartidir.

So`mning barqarorligini ta'minlashda naqd pul emissiyasining o`sishiga, aholi qo`lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo`l qo`ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o`z vaqtida

qaytarilishiga erishishi, mahsulot ishlab chiqarishning o`sishini ta'minlamagan korxonalarga kreditlar berilishiga yo`l qo`ymaslik choralari ko`rilishi kerak.

Inflyatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir. Bu o`z navbatida import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o`zgaradi.

Valyuta birjalarida valyuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash, valyuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir.

Milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatdagi sharti daslabki bosqichda valyutani nakd pulsiz almashtirish hajmini ko`paytirishga ustunlik berishdir. Istiqbolda esa bu sohadagi siyosat banklararo valyuta birjasidagi oborot mikdorini korxona va fuqarolar o`z pulini xohlagan miqdorda xohlagan valyutaga erkin almashtirish imkoniyatini beradigan darajaga yetkazishga qaratiladi. Bunga erishishda milliy ishlab chiqarishda eksport ulushini kengaytirish bilan birga Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganidek «... milliy valyutamizning joriy operatsiyalar bo`yicha erkin almashuvini, ya'ni konvertatsiyasini ta'minlash uchun barcha zaruriy shart-sharoitlarni yaratish»[1] alohida ahamiyatga ega. Bu sharoit yaratilishi natijasida erkin almashuv amalga oshmoqda.

Shunday qilib, yuqorida qarab chiqilgan chora va tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valyutamiz almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qilish quvvatining oshishiga ijobiy ta'sir ko`rsatdi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to`lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya – qog`oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit – bo`sh turgan pul mablag`larini ssuda fondi shaklida to`plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag`larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo`yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to`langan foiz summalari o`rtasidagi farq.

---

[1] Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon ¦ayot - pirovard ma¢sadimiz. T.: «£zbekiston», 2000, 18-bet.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o`z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.
2. Muomala uchun zarur bo`lgan pul miqdori qanday omillarga bog`liq?
3. Inflyatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.
4. Katta giperinflyatsiya qanday qilib turg`unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntiring.
5. Kreditni nima zarur qilib qo`yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
6. Kreditning asosiy turlarini sanab ko`rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?

7.Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko`rsating.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,16,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,12,29.

9-MAVZU. JAMIYATNING MOLIYA VA KREDIT TIZIMI

REJA:

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.
2. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari .Soliq tizimi va uning vazifalari.
3. Davlatning fiskal siyosati va uning turlari.
4. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari.
5. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalari.
6. Kredit turlari va tamoyillari.Foiz va unga ta'sir etuvchi omillar.
7. Kredit va bank tizimi.Pul mulьtiplikatori.
8. Markaziy bank va uning asosiy vazifalari.

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi

Moliyaviy munosabatlar ko`p qirrali bo`lib, iqtisodiy munosabatlarning muhim sohasini tashkil qiladi.

Moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag`laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlar tizimi bo`lib, uning vositasida turli darajada pul fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o`zaro bog`liq bo`lgan bir qator vazifani bajaradi.

1. Moliyaning iqtisodiy jarayonlarni, tadbirlarni moliyaviy ta’minlash va unga xizmat ko`rsatish vazifasini bajaradi.

2. Moliyaning taqsimlovchi vazifasi. Bu moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o`rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo`ladi. Bundan milliy daromadning bir qismi korxona va aholi daromadlaridan turli xil soliqlar olish, renta va bojxona to`lovlari, aktsiz yig`inlari kabilar orqali davlat qo`lida to`planadi. O’z qo`lida to`plangan milliy daromadning katta qismini davlat moliya vositasida aholining ijtimoiy madaniy ehtiyojlariga (uy joy qurilishi, tibbiyot xizmati, maorif, nafaqa, stipendiya va shu kabilarga), daromadlar darajasini ushlab turishga, milliy mudofaaga, atrof muhitni muhofaza qilish va shu kabilarga sarflaydi.

3. Moliyaning rag`barlantiruvchilik vazifasi, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayonida, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi vositasida amalga oshiriladi. Ikki holda ham moliya ishlab chiqarish samaradorligiga, uning pirovard natijasiga, mahsulot sifatiga sezilarli ta’sir ko`rsatadi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste’mol ustidan nazorat qilish vositasi sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya intizomga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo`lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag` bilan ta’minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi korxonalar (tarmoqlar) va umumdavlat moliyasini o`z ichiga oladi.

Korxona va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo`li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug`urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug`urtasi fondini o`z ichiga oladi. Davlat pul mablag`larining asosiy markazlashgan fondi bo`lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo`g`ini bo`lib xizmat qiladi. **Davlat byudjeti - bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.** Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o`tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

O’zbekistonda davlat byudjetining tuzilishi, daromadlari va xarajatlarining tarkibi quyidagi ma’lumotlar bilan xarakterlanadi.

7-jadval.

O’zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tarkibi va tuzilishi (2002 y.)[1]

[1] Æàäâàë ìàúëóìîòëàðè £çáåêèñòîí ðåñïóáëèêàñè È¢òèñîäèªò âàçèðëèãè ìàúëóìîòëàðèãà òàÿíãàí ¦îëàà òóçèëãàí.

Daromadlar	% hisobida		Harajatlar	% hisobida	
	Jamiga nisbatan	YAIM nisbatan		Jamiga nisbatan	YAIM nisbatan
Daromadlar jami:	100,0	28,5	Xarajatlar jami:	100,0	29,6
Shu jumladan: • to`g`ri soliqlar; • egri soliqlar; • resurs uchun to`lovlar va mol-mulk solig`i; • ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishiga soliqlar; • boshqa soliqlar va daromadlar.	26,3 45,4 10,0 1,1 17,2	7,5 13,0 2,8 0,3 4,9	Shu jumladan: ■ ijtimoiy sohaga; ■ ijtimoiy himoyaga; ■ iqtisodiyotga (xalq xo`jaligiga); ■ markazlashgan in-vestitsiyalar; ■ davlat boshqaruvi; ■ boshqa harajatlar.	35,1 7,7 9,1 20,1 2,3 25,7	10,4 2,3 2,7 6,0 0,7 7,6

Umumdavlat byudjeti bilan birga hokimiyat quyi organlarining (viloyat, tuman va shahar) byudjeti ham mavjud bo`ladi. Bu mavjud moliyaviy resurslarni ancha to`laroq jalb qilish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi. Hokimiyat quyi organlari byudjetining daromadlari o`z hududidagi korxonalar daromadidan, aholidan olinadigan soliqlar, mulk soliqlari va shu kabilar orqali shakllanadi.

Ularning daromadi qisman davlat byudjetidan beriladigan subsidiyalar hisobiga ham to`ldiriladi.. Hokimiyat quyi organlari byudjet mablag`lari tegishli hududda ta'lim, sog`liqni saqlash, obodonchilik, yo`l qurilish va shu kabilarga sarflanadi.

Davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug`urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo`g`ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo`lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxona va aholining to`lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag`lari mol-mulkiy sug`urtasiga va shaxsiy sug`urtaga pul to`lashni ko`zda tutadi.

Shaxsiy sug`urta aholining pul jamg`armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo`lib ham xizmat qiladi.

Jamiyat moliya tizimi ijtimoiy siyosiy va ma'rifat ishlari bilan shug`ullanuvchi tashkilot va muassasalarning moliyasini ham o`z ichiga oladi. Kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, yoshlar, xotin-qizlar, faxriylar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, sport jamiyatlari va boshqa ilmiy ma'rifiy jamiyatlarning ham o`ziga xos moliyasi mavjud bo`ladi. Bunday ijtimoiy tashkilotlarning moliyaviy

resurslarining manbai, tashkilot a'zolarining kirish puli va badallari, tijorat faoliyatidan kelgan daromad, xomiylar ajratgan yoki xayriya qilgan mablag`lardan iborat bo`ladi. Jamiyat moliya tizimida maxsus va xayriya fondlari ham alohida o`rin tutadi. Bu fondlar turli xo`jalik sub'ektlari va aholining pul mablag`larini aniq bir maqsad yo`lida birlashtiradi va ishlatadi.

Mazkur fondlarga respublikamizda amal qilib turgan "Mahalla", "Navro`z", "Orol" va "Ulug`bek" fondlarini misol qilib ko`rsatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga o`tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug`urta (ijtimoiy sug`urta, tibbiy sug`urta) fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko`mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

2. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo`lishini taqozo qiladi. Lekin ko`pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o`sadi. Bu holning sabablari ko`p bo`lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o`sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o`rin tutadi.

Byudjet taqchilligining o`sishi mutloq miqdorda va uning yalpi milliy mahsulot (YAMM) ga nisbatida aniq namoyon bo`ladi. 2002 yilda Respublikamiz davlat byudjetining taqchilligi YAIMga nisbatan bir foizdan oshmagan[1].

Byudjet taqchilligining o`zgarishi xo`jalik kon'yukturalaridagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, krizislar davrida davlat byudjet mablag`lari hisobidan iqtisodiyotning ma'lum sektorlarini ushlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega bo`lgan tarmoqlarda investittsiyalar hajmini saqlab turishga majbur bo`ladi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash) ning muhim sharoiti davlat krediti bo`lib chiqadi. Davlat krediti deganda, davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida chiqadigan barcha moliyaviy iqtisodiy munosabatlar yig`indisi tushuniladi.

Moliyaviy resurslarni davlat qarz olishning asosiy shakli – bu davlat zayomlarini chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo`sh turgan pul mablag`larini jalb qiladi.

Davlat o`z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko`payishi bilan bog`liq bo`lmagan qo`shimcha massasini chiqaradi. Mazkur holda, davlat byudjetini moliyalashtirish pul muomalasiga to`g`ridan-to`g`ri inflyatsion ta'sir ko`rsatadi. Pul massasining o`sishi jamiyat haqiqiy boyligining ko`payishi bilan birga bormaydi.

---

[1] I. A. Karimov. Io`tisodiyotni erkinlashtirish va islo¦otlarni chuo`urlashtirish - eng mu¦im vazifamiz. «Xalo` s¤zi», 2000 yil 15 fevral.

Davlat qarzlarining to`xtovsiz ko`payib borishi, milliy daromadni foiz to`lovlari shaklida, tobora ko`proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo`yicha foiz to`lovlari o`sish sharoitida, davlat qarzlarini to`lash vaqtini imkon darajada cho`zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o`zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o`rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o`zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo`yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini yengillatishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o`sishi bilan bog`liq.

Xo`jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o`sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o`ziga zarur bo`lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun, bo`sh pul mablag`larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida **tashqi qarz** vujudga keladi.

Shunday qilib, davlat zarur moliyaviy resurslarini ham ssuda kapitallarining milliy bozoridan ham va tashqi bozoridan qarz oladi.

Xalqaro kreditning tez o`sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakat va regionlar iqtisodiy o`zaro bog`liqligining chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish, ham davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarning o`sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Ulardan asosiysi, milliy vositalar bilan nazorat qilib bo`lmaydigan ham kreditor va ham debitor mamlakatlar iqtisodiyotining kuchayib boruvchi bog`liqligi hisoblanadi.

***Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo`lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi***. Soliq - bu byudjetga majburiy to`lovlar shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o`sishi o`z navbatida soliqlarning o`sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo`lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o`sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

1. Aholi sonining o`sishi. Aholi jon boshiga davlat sarflari darajasi o`zgarmay qolgan taqdirda ham, aholining o`sgan qismini ijtimoiy ne'matlar va hizmatlar bilan ta'minlash qo`shimcha mablag`larni zarur qilib qo`yadi.

2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya. Kishilar turmush darajasining ortishi ijtimoiy soha xizmatlari hajmiga va sifatiga talabni oshiradi.

3. Atrof-muhitning ifloslanishi. Aholi sonining o`sishi va urbanizatsiyaning kuchayishi atrof muhitning sifati muammosini keskinlashtiradi. Juda ko`p miqdordagi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish havo, suv va yerning ifloslanishi shaklidagi qo`shimcha xarajatlarning o`sishini keltirib chiqaradi. Atrof-muhit muammosini hal qilishda asosiy rolь davlat zimmasiga tushadi.

4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish. Bularga xususan ijtimoiy sug`urtani rivojlantirish, ishsizlik bo`yicha nafaqalar, ijtimoiy ta'minot, tekin tibbiyot yordamlari davlat dasturi, oziq-ovqat mahsulotlariga dotatsiyalar, davlat uy joy qurilishi kiradi.

5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligining ta'minlash xarajatlari hajmining o`sishi.

Hozirgi davrda davlatning soliq siyosatini O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo`mitasi va uning joylardagi (viloyat, shahar, tuman) muassasalari amalga oshiradi.

Respublika hududida amal qiluvchi soliqlar, uning to`lovchilari soliq undirishning ob'ektlari, soliq to`lash tartibi, soliq to`lash bo`yicha imtiyozlar, soliq to`lash bilan bog`liq ravishda kelib chiqadigan munozaralarni hal qilishning umumiy tartibi O'zbekiston Respublikasining soliq to`g`risidagi qonunlari bilan aniqlanadi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy printsiplar asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog`liq bo`lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;
- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo`jalik yuritishning progressiv shakllari uchun soliq normalarining rag`batlantiruvchi rolini ta'minlash;
- soliq to`lovi bo`yicha barcha sub'ektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator printsiplarga asoslanadi.

1. Naflilik printsipi - har xil kishilardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R)` deyiladi yoki,

$$R = \frac{R}{D} * 100\%$$

2. To`lovga layoqatlilik printsipi - soliq miqdori soliq to`lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilish zarur.

3. Adolatlilik printsipi - daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo`yicha teng bo`lgan kishilar teng miqdorda soliq to`lashi zarur.

Soliq bo`yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o`rnatiladi. Soliq imtiyozlarining amaliyotda quyidagi turlari keng tarqalgan:

- ob'ektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to`lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o`rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o`sib boruvchi), proportsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo`linadi.

1. Agar soliqning o`rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o`sib borsa, progressiv soliq hisoblanadi.

2. Daromadlar o`sib borishi bilan o`rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Proportsional soliq o`rtacha soliq stavkasi daromad hajmiga bog`liq bo`lmagan holda o`zgarishsiz qolishini taqazo qiladi.

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va ma**h**alliy soliqlar), ma**h**sulot tannarxiga qo`shilish usuli (to`**g**`ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab **h**am turkumlanadi.

Soliqlar takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir ko`rsatib, iqtisodiy faollikni tartibga solishning vositalaridan biri rolida **h**am chiqadi.

Bunda davlat butun xo`jalik kon'yunkturasiga umumiy ta'sir ko`rsatish maqsadida, soliq mexanizmidan keng foydalanadi. Davlat iqtisodiyotdagi turg`unlik holatini bartaraf qilish uchun imtiyozli soliqlar yordamida kapital quyilmalarni rag`barlantiradi, hamda shu orqali iste'molchilik va investitsion tovarlarga yalpi talabni kengaytirish uchun ancha kulay sharoit yaratadi. Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o`sishiga olib kelishini birinchi bo`lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko`ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish, ularning kapital qo`yilmalariga bo`lgan rag`batini susaytiradi, fan texnika taraqqiyotini to`xtatadi, iqtisodiy o`sishni sekinlashtiradi va bular oxir oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko`rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavka (norma) si o`sishi o`rtasidagi bog`liqlikning grafikda tasvirlanishi "Laffer egri chizig`i" nomini oldi. (7-Chizma).

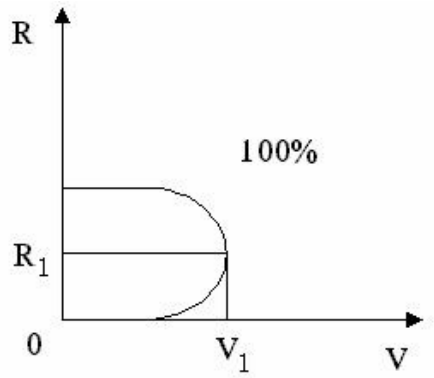

7-chizma. Laffer egri chizig`i.

Grafik tik o`qida soliq stavkasi (R), yotiq o`qida - davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum (V1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo`ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o`rnatilagan soliqlarni pasaytirish jamg`armalar, investitsiyalar, bandlilikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o`sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko`payadi, davlat daromadlari hajmi o`sadi, taqchillik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro`y beradi. Lekin o`z o`zidan tushinarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namayon bo`ladi.

Laffer nazariyasining haqiqatga yaqinligi shundaki, soliq normasining oshishi yoki tushishi shubhasiz kapital qo`yilmalar o`sish sur'atiga to`siq bo`luvchi yoki aksincha rag`barlantiruvchi ta'sir ko`rsatadi. Ammo, umuman bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarga soliq stavkasidan tashqari ko`plab omillar ta'sir ko`rsatadi. Bu omillar ichida muxim o`rinni tsiklning xususiyatlari, u yoki bu korxona mahsulotiga talab va taklif nisbati, ular foydasining darajasi egallaydi.

3. Davlatning fiskal siyosati va uning turlari

Bozor iqtisodiyoti muammolariga bag`ishlangan har qanday ilmiy manbalarda, asosan xorijda amalga oshirilgan tadqiqotlarda fiskal siyosatning nazariy va amaliy jihatlariga ma'lum darajada to`xtab o`tilgan. Shu bilan birga fiskal siyosatning iqtisodiy mohiyati va uni amalga oshirish mexanizmlari ancha uzoq davr davomida iqtisodiyot va moliya sohasiga doir ilmiy adabiyotlarning tarkibiy qismi sifatida qaror topgan. Bunda fiskal siyosatning muammolariga bag`ishlangan turli xil iqtisodiy qarashlar tarixan ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sirida ziddiyatli tarzda shakllangan.

Fiskal siyosatning iqtisodiy mazmuniga doir turli xil qarashlarni tahlil qilish, aniq iqtisodiy-ijtimoiy tizimlar sharoitidagi va amal qilish xususiyatlarini hamda davlatning iqtisodiyotga samarali ta'sir qilish dastaklaridan ekanligini asoslash va milliy iqtisodiyotning muvozanatligini ta'minlashdagi ustuvor yo`nalishlarini, aniq iqtisodiy tamoyillarini belgilash zarurdir. Chunki, davlat paydo bo`lishi bilan fiskal siyosat jamiyatdagi turli xil iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishning zaruriy

tarkibiy qismlaridan va jamiyat rivojlanishi ob'ektiv ravishda taqozo qiladigan talablaridan biri bo`lib kelgan. Davlat tuzilishi shakllariga va jamiyatning shu jumladan moliyaviy siyosat dastaklari o`zgarib to`xtovsiz takomillashib borgan. Inglizcha variantdagi so`z orqali kirib kelgan «fiskal siyosat» tushunchasi mamlakatimiz va xorij iqtisodiy adabiyotlarida turlicha talqin qilinadi, ko`p hollarda «byudjet - soliq», «moliya - soliq» va «moliyaviy siyosat» deb yuritiladi[1].

Davlat fiskal siyosati - bu davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o`zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta'siri tushuniladi.

«Fiskal» lotincha «fiscus» so`zidan olingan bo`lib, xazina degan ma'noni anglatadi. Bu o`z navbatida «xazina siyosati» degan tushunchani ham yuzaga keltiradi. Fiskal, ya'ni xazina siyosatiga insoniyat tarixida o`tgan yirik davlat arboblaridan biri, o`rta asrlarda buyuk saltanat barpo qilgan Amir Temur katta e'tibor qilgan. U davlatni idora qilish tizimini yuzaga keltirishda asosan xazinani to`ldiruvchi soliqlarga tayangan.

Bu davrning davlat moliyasi iqtisodiy tizimning eng muhim unsurlaridan biri bo`lib, u davlat boshqaruvining barcha tarkibiy qismlari orasida markaziy o`rinni egallagan. Ammo, moliyaviy munosabatlar bu davrda o`z rivojida yuqori darajaga yetmagan bo`lib, u aholi soliq to`loviga nisbatan faqat o`z mohiyatini xazinada topgan. Xazina har qanday tizimda ham davlatni boshqarish vositasi bo`lib xizmat qilgan bo`lsada, shu bilan birgalikda uning mohiyati o`sha davrlardayoq aholi manfaatlarini qondirishda namoyon bo`lgan.

Shu bois «Temur tuzuklari» da «davlatu saltanat uch narsa bilan: mulk, xazina va lashkar bilan tikdir. Dono vazir bularning uchalasini yaxshi ahvolda saranjom tutadi», - degan fikr ilgari suriladi.

Fiskal siyosatni iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiyotni muvozanatligini ta'minlash dastagi sifatida foydalanish haqidagi fikr ingliz iqtisodchisi D.M.Keynsga mansubdir[1]. U jamiyat taraqqiyot darajasiga ta'sir ko`rsatuvchi omillarning 3 guruhini ajratib ko`rsatib, birinchi guruhni boshlang`ich omillar: ishchi kuchining malaka darajasi va miqdori, mavjud uskunalar soni va sifati, tadbiq etiladigan texnologiya, raqobat darajasi, iste'molchining didi va odatlari, turli jadallikdagi mehnatning og`irligi, nazorat va ishlab chiqarishni tashkil etishning ahamiyati, shuningdek jamiyatning ijobiy tuzilishi tashkil etadi. Ana shu omillardan kelib chiqqan holda, D.Keyns o`z e'tiborini ikkita boshqa guruhga ham qaratadi. U ikkinchi guruhga mustaqil o`zgaruvchan omillarni: iste'molga moyillik, kapitalning eng ko`p samaradorligi va foiz normasini, uchinchi guruhga - qaram omillarni: bandlik va milliy daromad hajmini kiritgan.

D.Keyns davlat aralashuvi vazifasini mustaqil o`zgaruvchan omillarga, ular vositasida esa bandlik va milliy daromadga ta'sir ko`rsatishdan iborat, deb bilgan.

---

[1] ¡arang: Moliya si€sati, solio`lar va solio`o`a tortish. Ta¦rir kengashi Beganov V. va bosho`. T.,Io`tisodi€t va ¦uo`uo` dun€si, 1998; Shodmonov va bosh¢. I¢tisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. T. DITAF 2001; Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya: krtatkiy kurs. Ucheb. posobiya.-M.:Gumanit. Izd. Tsentr Vlados, 2001.

[1] Êåéíñ Ä.Ì."Îáùàÿ òåîðèÿ çàíÿòîñòè, ïðîöåíòà è äåíåã" – Ì.: Ïðîãðåññ. 1978. Ñòð. 449.

Bunda hal qiluvchi shart sifatida fiskal va pul kredit siyosati vositasi investitsiyalarni rag`batlantirishda namoyon bo`ladi, deb ko`rsatadi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o`tish kerakki, g`arb iqtisodchi olimlarining aksariyati fiskal siyosatning «mohiyatini» ko`rsatish o`rniga «ahamiyatini» yoki uni taraqqiyotda tutgan «o`rnini» izohlab o`tishga harakat qilishgan. Bu esa soliqlardan xazinani to`ldiruvchi omil sifatida foydalanishga sabab bo`lib, natijada soliq og`irligining aksariyat qismi aholi zimmasiga tushgan.

Odatda g`arbdagi olimlarning qarashlarida fiskal siyosatning mohiyatiga ularning funktsiyalari orqali ta'rif berilmaydi, balki davlatning soliqlardan foydalanish yo`nalishlari qarab chiqiladi. Avvalo, soliqlar fiskal siyosatning bir qismi sifatida namoyon bo`lishini K.Makkonell bilan S.Bryu o`zlarining ishlarida belgilab berganlar.

Shu bilan birga ular amalga oshirilishi mumkin bo`lgan fiskal siyosatni iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun hal etiladigan vazifalaridan kelib chiqib, rag`batlantiruvchi va to`sqinlik qiluvchi siyosatlar sifatida ifodalashga alohida e'tibor qilishgan.

«Fiskal siyosatning asosiy maqsadi, - deb yozishadi ular, ishsizlik va inflyatsiyani tugatishdan iboratdir. Tanazzul davrida kun tartibida rag`batlantiruvchi fiskal siyosat to`g`risidagi masala paydo bo`ladi.

U quyidagilarni o`z ichiga oladi: (1) davlat xarajatlarining ko`payishi, yoki (2) soliqlarning pasayishi, yoxud (1) va (2) ni birga qo`shib olib borish.

Va aksincha, agar iqtisodiyotda ortiqcha talab tufayli paydo bo`lgan inflyatsiya sodir bo`lsa, bunga to`sqinlik qiluvchi fiskal siyosat mos keladi. To`sqinlik qiluvchi fiskal siyosat quyidagilarni o`z ichiga oladi: (1) hukumat xarajatlarining kamayishi, yoki (2) soliqlarning ko`payishi, yoxud (1) va (2) ning birga qo`shib olib borilishi. Fiskal siyosat basharti iqtisodiyot oldida inflyatsiya ustidan nazorat qilish muammosi turadigan bo`lsa, hukumat byudjetining ijobiy qoldig`iga tayanishi lozim»[1].

Bu fikrlarda biz uchun muhimi iqtisodiy rivojlanish maqsadlarining o`zgaruvchanligi va shunga mos ravishda fiskal siyosatning yo`nalishlarini muvofiqlashtiruvchi fikrlarni, xulosalarni uchratamiz xolos.

Hozirgi zamon davlat moliyasi to`g`risidagi iqtisodiy ta'limotlarni to`laqonli ochib berish uchun, dastlab g`arb iqtisodchilari tomonidan XIX – XX asr boshlarigacha bo`lgan davrda amalga oshirilgan tadqiqotlarni, atroflicha tahlil qilib chiqish zarur. Chunki, ular bozor iqtisodiyoti vujudga kelishining dastlabki davridagi umumiy qonuniyatlari va g`arb davlatlari milliy iqtisodiyotining taraqqiyot darajasi hamda xususiyatlari mujassamlashgan. XX asrning 20-yillari oxirlariga kelib, bu davlat moliya siyosatining negizida neoklassik oqim vakillarining kontseptsiyasi yotgan bo`lib, ularning asosiy yo`nalishi quyidagilardan iborat bo`lgan: davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi; erkin raqobatni saqlash, xo`jalik faoliyati jarayonlarini tartiblashda bozor mexanizmidan samarali foydalanish.

---

[1] Makkonell B., Stenli Bryu S.L. Ekonomiks: Printsipы, problemы i politika per. s ang., 2t, Izd. «Respublika», 1992.

XX asrning 20-30 yillarida bu iqtisodiy nazariy kontsep-tsiyalarni real iqtisodiy talablardan kelib chiqib yanada atroflicha qarab chiqish zaruriyati tug`ildi.

Davlat monopolistik kapitalizmining rivojlanishi oqibatida, 30-60 yillarga kelib moliyaviy siyosat negizida asosan keynschilik va neokeynschilik oqim maktablarining iqtisodiy kontseptsiyalari joy oldi.

Keynschilik yo`nalishining asoschisi D.M.Keynsning moliyaviy kontseptsiyasida quyidagi asosiy yo`nalishlar ustuvorlikni egalladi:

1. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining barcha muhim muammolarini resurslar taklifini o`rganish bilan emas, balki resurslarni sotilishini ta'minlovchi talab nuqtai nazaridan qarab chiqish zarur;
2. Kapitalistik iqtisodiyot har doim ham o`zini o`zi tartibga solishga layoqatli emas. Shunday ekan, mehnat va kapital yuqori darajada umumlashgan sharoitda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi muqarrardir. Bunda davlat tomonidan tartibga solishni iqtisodiyotni baholar yordamida tartiblash mexanizmi orqali to`ldirib borish zarur;
3. Takror ishlab chiqarish jarayonida yuzaga kelayotgan ortiqcha ishlab chiqarish, iqtisodiy beqarorlik holatlarining, inqirozlarning sababi talabning yetishmasligidandir, shunday ekan iqtisodiyotdagi muvozanatlikni ta'minlash muammosini talab nuqtai nazaridan yechish zarur. Buning uchun Keyns «samarali talab» terminini kiritadiki, u daromad va bandlik, iste'mol va ishlab chiqarish o`rtasidagi muvozanatlikni o`zida mujassamlashtiradi;
4. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi muhim dastagi bu byudjet siyosatidir. Davlat byudjeti va moliyaviy siyosatning asosiy maqsadi ishchi kuchi va ishlab chiqarish uskunalarining bandligini ta'minlashdan iboratdir[1].

Davlat tomonidan iqtisodiyotning tsiklik rivojlanishi va krizislarni bartaraf etishdagi asosiy dastagi bu - davlat xarajatlaridir. Keynsning fikricha, ularning shakllanishi, tuzilishi va o`sishi, "samarali talab"ga erishishdagi muhim omildir.

Shunday qilib, Keyns davlat monopolistik, kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solishda yangi moliya nazariyasining ustuvor yo`nalishini ishlab chiqdi. Moliyaviy siyosat Keyns izdoshlari tomonidan (Amerikada – R.Xarrod, A.Ouken, U.Xeller, Buyuk Britaniyada – J.Vaysman, Frantsiyada – F.Perru, Yaponiyada – K.Emi, X.Itolar) amaliyotga joriy etildi. Bu 40-60 yillarda iqtisodiyotni tartibga solishda ijobiy natijalarni berdi. 70- yillargacha ko`pchilik yetakchi g`arb davlatlarining moliya nazariyasi va amaliyoti asosida Keyns nazariyasining qoidalari yotadi.

Neokonservatorlar Keyns ta'limotining ayrim kamchiliklarini topib, unga qarshi o`z kontseptsiyalarini ilgari suradilar. Bular asosan quyidagilardan iborat:

- Neokonservatorlar Keyns kontseptsiyasida inflyatsiyadan, ishlab chiqarish va bandlikni kengaytirishda foydalanish to`g`risidagi fikriga qarshi o`zlarining muomaladagi pul miqdorini kamaytirish haqidagi g`oyalarini ilgari surishdi;
- Ular soliqlarning tez o`sishiga qarshi chiqib, bu ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarning moddiy manfaatdorligini susaytirib yuborishini ko`rsatib o`tadilar

[1] Keyns Dj.M. Obщaya teoriya zanyatosti, ïðîöåíòa i deneg – M.: Progress,1978. str. 142

va taklifni rivojlantirish orqali iste'molchilik talabini muvozanatlashtirish, soliqlarni ratsional darajada pasaytirib, erkin xususiy tadbirkorlik va bozor raqobatini rivojlantirish tadbirlarini taklif etadilar;

- Keyns kontseptsiyasi tanqidchilari davlatni iqtisodiyotga aralashuviga qarshi chiqib, davlat faqatgina ayrim xizmatlar, xo`jalik faoliyatini himoya qilish bilan cheklanishi kerak, degan fikrni ilgari suradilar;

Shunday ekan, fiskal siyosat oldiga qo`yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, uning uchta yo`nalishini, ya'ni iqtisodiy o`sishni rag`batlantirish, barqarorlashtirish va iqtisodiy faoliyatni chegaralash siyosatlarini alohida ajratib ko`rsatish mumkin.

Iqtisodiy o`sish maqsadlaridan kelib chiqib, fiskal siyosat bandlik darajasini va shu orqali YAMM real hajmini oshirishga yo`naltiriladi. Bunda rag`batlantiruvchi fiskal siyosat dastaklari bo`lib:

- davlat xarajatlarining o`sishi;
- soliq stavkalarining pasayishi hisoblanadi.

Boshqacha aytganda, hozirgi vaqtda davlat byudjet barqarorligini ta'minlashga qaratilgan moliyaviy siyosat iqtisodiy inqiroz yoki turg`unlik davrida byudjet taqchilligini bartaraf etish maqsadlariga qaratilishi zarur.

Agar davlat o`zining fiskal va xarajatlar siyosatidan foydalanib, mahsulot ishlab chiqarish hajmini bir me'yorda ushlab turishga va narxlarning barqarorligini ta'minlashga intilsa, bunda u iqtisodiyotda barqarorlashtirish siyosatini olib borishga intilayotgan bo`ladi. Bunda baqarorlashtirish siyosatiga davlatning iqtisodiy jarayonlarini rag`batlantirish yoki ushlab turishga qaratilgan moliyaviy siyosat, deb qarash kerak emas, chunki ular turlicha maqsadni ko`zlab bir-biridan farqlanadilar.

Davlatning iqtisodiy faoliyatni chegaralash siyosati o`z navbatida potentsial darajasidan keskin farq qilayotgan real YAMM hajmini kamaytirishga yo`naltirilgan bo`lib, bu davlatning iqtisodiy o`sish va uning pasayish davrlari inflyatsiya va takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi inqirozlardan qochishidir.

Hozirgi sharoitda davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirishning uchta vazifasini alohida ajratib ko`rsatish mumkin.

1. Fiskal siyosat rivojlanish kontseptsiyasining ilmiy asosli yondashuvini ishlab chiqish. Bu aholi iste'mol darajasi, ishlab chiqarishni takomillashtirish va iqtisodiy qonunlar talablarini hisobga olishni taqozo qiladi;
2. Joriy davrda va uzoq istiqbolda moliyaviy vositalardan foydalanishning ustuvor yo`nalishlarini aniqlash. Bunda fiskal siyosatning kontseptsiyasi va strategiyasini ishlab chiqish ko`zda tutiladi. Shu bilan birgalikda ko`rib o`tilgan maqsadlardan kelib chiqib, moliyaviy resurslarning qisqarish va o`sish imkoniyatlari hisobga olinadi, tashqi va ichki siyosiy-iqtisodiy omillar ham o`rganiladi.
3. Amaliy harakatlar natijasida fiskal siyosat sohasidagi qo`yilgan maqsad va vazifalarga erishish. O'z-o`zidan aniqki, iqtisodiyotga moliyaviy siyosatning to`g`ridan - to`g`ri ta'siri faqatgina shu bosqichdan boshlanadi, biroq uning samaradorligi oldingi ikki bosqichning mazmuni bilan belgilanadi.

Iqtisodiyotning tsiklli rivojlanishini tartibga solish orqali makroiqtisodiy muvozanatlikni ta’minlab borishga qaratilgan fiskal siyosat bir qator moliyaviy vosita va iqtisodiy dastaklar yordamida amalga oshiriladi. Qo`llaniladigan bu barcha moliyaviy vosita va dastaklar birgalikda tartibga solishning moliyaviy mexanizmini tashkil qiladi.

Ma’lumki, iqtisodiy nazariyada va amaliy hayotda fiskal siyosatning ikkita turi ajratiladi:

1) Diskretsion fiksal siyosat yoki bevosita davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosat;

2) Nediskretsion fiskal siyosat yoki avtomatik ravishda barqarorlashtiruvchi siyosat.

Nediskretsion fiskal siyosat deyilganda, soliq intizomining mustaqil barqarorlashtiruvchi bir qator layoqatlari, ya’ni uning mamlakatdagi iqtisodiy faoliyatni qandaydir boshqaruvchi organlarning bevosita aralashuvlarisiz tartibga solish imkoniyatini beruvchi ayrim xususiyatlari tushuniladi (5-chizma).

Buni quyidagi vaziyat orqali qarab chiqamiz. Ishlab chiqarishning birdaniga va tez o`sish holatini yumshatish uchun byudjet ortiqchaligi, ya’ni byudjet daromadlar qismining xarajatlar qismiga nisbatan ortiqcha bo`lishi zarur. Boshqa tomondan e’tibor qaratilsa, bunday «yumshatish» uchun aksincha, byudjet kamomadi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

6-chizma

Fiskal siyosat, uning maqsadi va amalga oshirishning iqtisodiy dastaklari[1].

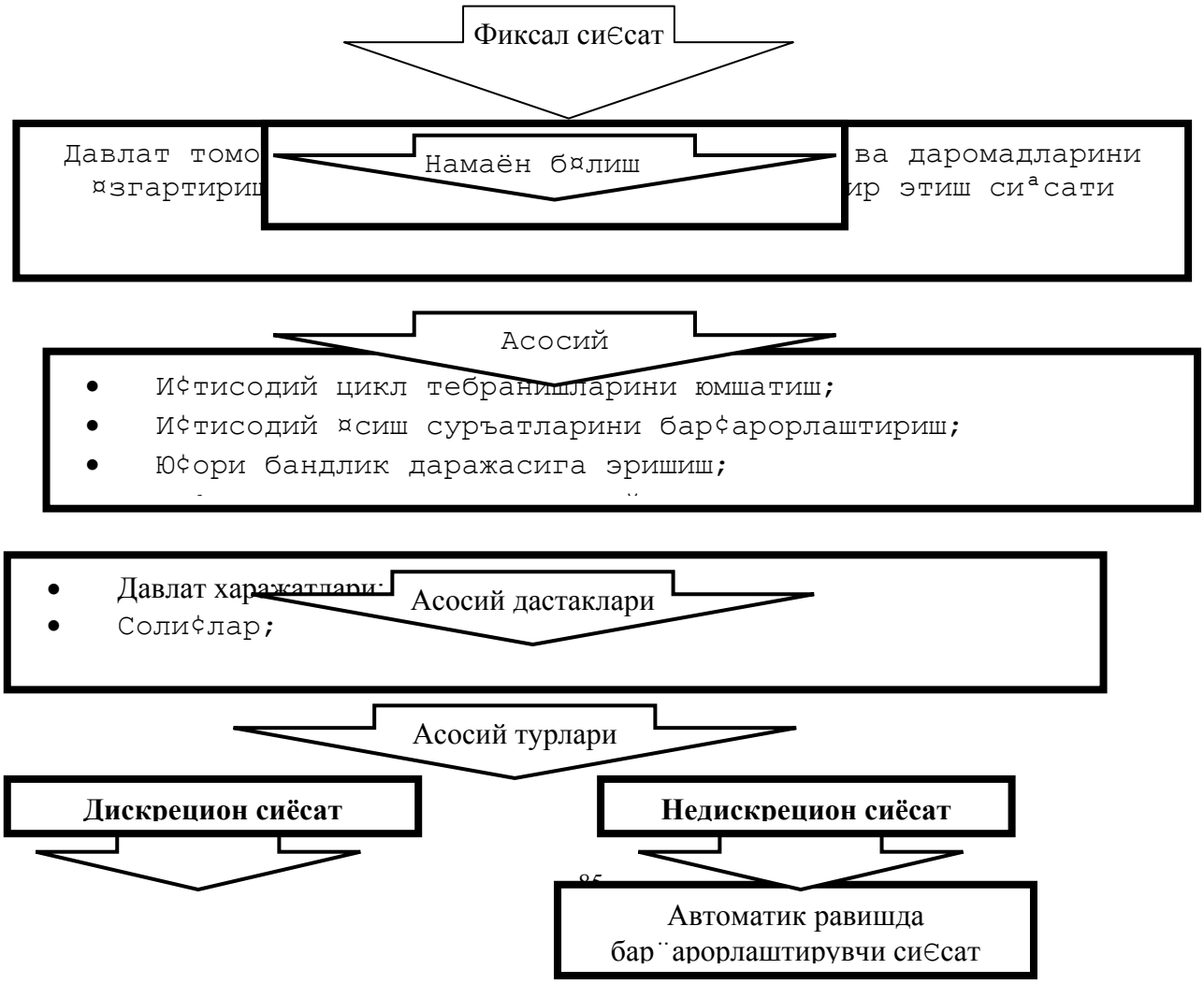

Shunday qilib, iqtisodiyotni tartibga solishni faqat avtomatik ravishda barqarorlashtiruvchi vositalar yordamida amalga oshirish mumkin emas, shu sababli davlatning diskretsion siyosati bunga zaruriy to`ldiruvchi hisoblanadi.

Diskretsion fiskal siyosat - bu milliy ishlab chiqarish real hajmlarini o`zgartirish, bandlik darajasini ushlab turish va inflyatsiya ustidan nazoratni o`rnatish hamda iqtisodiy o`sishni ta'minlash maqsadida soliqlar bilan birga, davlat xarajatlarini ongli ravishda manipulyatsiya qilish tushuniladi.

Diskretsion fiskal siyosatining asosiy dastaklari quyidagilar hisoblanadi:

- faqat sarf-xarajatlar bilan bog`liq bo`lgan ijtimoiy ishlar va boshqa dasturlari;
- davlat buyurtma va xaridlari;
- davlat investitsiyalari;
- transfert yoki qayta taqsimlash turidagi xarajatlarni o`zgartirish;
- soliqlarni boshqarish.

Shunday qilib, O'zbekistonda davlat fiskal siyosatining dastaklari hisoblangan quyidagi soliq turlari mavjud:

1. Daromad (foyda) solig`i. (to`lovchining yillik daromadidan chegiriladigan qismi);
2. Korxonalar foydasiga soliq. (Huquqiy shaxslarning sof foydasidan olinadi);
3. Ijtimoiy to`lovlar, har xil byudjetdan tashqari fondlarga (ishsizlik, pensiya va h.k.) yo`naltiriladigan, qisman ishlovchilar va ular ishlayotgan korxonalar mablag`lari hisobiga shakllantiriladi;
4. Mol-mulk soliqlari. Mulkdan, merosdan va hadya qilingan mablag` hamda boyliklardan olinadi.
5. Tovar va xizmatlarga soliqlar. Birinchi navbatda bularga boj to`lovlari va aktsizlar, shuningdek qo`shilgan qiymat soliqlari kiradi.

Ko`rsatib o`tilgan soliq solish tizimidan fiskal siyosatning quyidagi asosiy printsiplarini ajratib ko`rsatish mumkin bo`ladi.

Birinchidan, soliq stavkasi darajasi soliq to`lovchilarning iqtisodiy imkoniyatlaridan ya'ni ularning daromadlari daraja-sidan kelib chiqib belgilanishi zarur. Chunki turli huquqiy va jismoniy shaxslarning iqtisodiy imkoniyatlari bir xil emas, ular uchun soliq stavkasi tabaqalashtirilgan tartibda belgilanishi kerak, shuning uchun daromadlardan olinadigan soliqlar progressiv (o`sib boruvchi) xarakterga ega bo`lishi zarur;

Ikkinchidan, soliqqa tortish bir martalik xarakterga ega bo`lishi zarur, aks holda bu iste'molchiga yetib boradigan tovar bahosi asoslanmagan holda oshirilishiga sabab bo`lishi bilan bilan birga, mahsulotning raqobatbardoshligini

pasaytiradi. Boshqa tadbirkorlarning iqtisodiy faollik ko`rsatishidan manfaatdorligini susaytiradi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqaruvchining sotishdan olingan butun tushumdan emas, balki ular tomonidan qo`shilgan qiymatdan soliq to`lashi alohida ahamiyatga ega. Biroq, mazkur muammo soliq qonunchiligida hozirgacha to`liq bartaraf qilinmagan, ko`pincha tovarlarni ishlab chiqarishning har bir bosqichida bir necha marta soliq solish holatlari uchrab turadi;

Uchinchidan, soliq to`lovining majburiyligi. Bunda milliy iqtisodiyotdagi soliq tizimi soliq to`lovchida bunday to`lovning muqarrarligi to`g`risida shubha uyg`otmasligi zarur. Jarima tizimi ham shunday bo`lish kerakki, bunda soliq to`lovchilarga to`lanmagan yoki o`z vaqtida to`lanmagan soliqlar, o`z vaqtida va vijdonan bajarilgan soliq majburiyatlariga qaraganda ham ancha samarali bo`lsin;

To`rtinchidan, soliq to`lov jarayoni soliq to`lovchilarga oddiy, tushunarli va qulay soliq yig`uvchi tashkilotlar uchun tejamli bo`lishi zarur;

Beshinchidan, soliq tizimi iqtisodiyotda yaratilgan YAMMni samarali qayta taqsimlanishini ta'minlashi kerak.

Shunday qilib, davlat tomonidan amalga oshiriladigan fiskal siyosat, mamlakat milliy iqtisodiyotida tashkil qilingan soliq tizimining asosiy qoidalariga javob berishi va iqtisodiyotdagi ichki o`zaro munosabatlarni tartibga solishi zarur.

4. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari

Bozor iqtisodiyotiga o`tish jarayonida umumiqtisodiy barqarorlikka erishish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, shu jumladan davlat byudjeti barqarorligini mumkin bo`lgan darajada ushlab turish vazifasini **h**am o`z ichiga oladi.

Shunga muvofiq moliya siyosati Respublika davlat byudjetidagi taqchillikni yo`l qo`yilgan eng kam daraja doirasida ushlab turishga qaratiladi. Hozirgi davrda **h**am moliya siyosatining asosiy vazifasi byudjet taqchilligini cheklash **h**isobiga iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratilgan. Bunga erishish uchun Respublika iqtisodiyotida zarur tarkibiy o`zgarishlarni o`tkazish bilan bir qatorda ishlab chiqarishning orqaga ketishiga bar**h**am berish va iqtisodiy o`sishga erishish eng asosiy maqsad deb qarab kelindi. Shu sababli keyingi yillarda ishlab chiqarishning orqaga ketishi tamoyillari ijobiy xarakter kasb etib butunlay bar**h**am topdi. Respublikada yalpi ichki ma**h**sulot ishlab chiqarishning oldingi yillarga nisbatan pasayishi 1992 yil 11,1 foiz, 1993 yil 2,4 foiz, 1994 yil 3,5 foiz, 1995 yil 4,0 foizni tashkil qildi va 1996 yil 1,6 foiz, 1998 yil 4,4 foiz; 2000 yilda 4,0 2002 yilda 4,2 foiz o`sishga erishildi[1] . Moliyaviy a**h**volni musta**h**kamlash orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishda soliq siyosatini takomillashtirish **h**am mu**h**im a**h**amiyatga ega bo`ladi. Bunda soliq tizimi o`ziga xos vazifalarni – xazinani to`ldirish, qayta taqsimlash va ra**q**batlantirish vazifalarini to`la darajada bajarishi zarur. Soliqlarning birinchi vazifasi, davlat byudjeti daromad qismining eng mu**h**im umumdavlat, xalq xo`jalik vazifalarini **h**al etish uchun zarur bo`lgan

[1] Jzbekiston Respublikasi Io`tisodiЄt Vazirligi ma'lumotlari.

miqdorda shakllanishini ta'minlashga qaratilishi lozim. Uning ikkinchi vazifasi, YAMMning bir qismini qayta taqsimlash va shu orqali iqtisodiyot tuzilishini o`zgartirish, a**h**olini ijtimoiy **h**imoyalash kafolatini ta'minlashda bevosita ishtirok etishdan iborat. Soliqlarning uchinchi vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo, moliyaviy va me**h**nat resurslaridan samarali foydalanishga ra**g**batlantiruvchi ta'sir ko`rsatishdir.

Bu vazifalarni real bajarishi uchun amaldagi soliq tizimini anchagina islo**h** qilish talab qilinadi.

Soliq tizimini islo**h** qilishga asos qilib olingan asosiy tamoyil – korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishdir. Bu ularning o`z mabla**g**larini ishlab chiqarishini rivojlantirish, texnika bilan qayta qurollantirish va aylanma mabla**g**`larni to`ldirishga sarflash imkoniyatini beradi. Bu esa oqibat natijada ishlab chiqarishning yuksalishiga olib keladi.

Korxonalar zimmasidagi soliq yukini kamaytirishda daromad soli**g**`idan foydadan undirilgan soliqqa o`tish ko`zda tutiladiki, bu ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini kuchaytirish imkoniyatini beradi. Foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan umumiy miqdori ko`payishi bilan birga, ayni vaqtda me**h**natkashlar ish **h**aqini ko`paytirish imkoniyati **h**am yaratiladi. Natijada faol me**h**natni ra**g**`batlantiruvchi iqtisodiy mu**h**it yaratiladi.

Korxonalar zimmasidagi soliq yukini yengillashtirishga erishishda qo`shilgan qiymatdan olinadigan soliq stavkasini kamaytirishga **h**am e'tibor qaratiladi.

Respublikada soliq tizimini islo**h** qilishda uning tarkibini tubdan o`zgartirish, resurslar, mol-mulk soli**g**`ining rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning progressiv tizimini joriy etish vazifasi qo`yiladi.

Tabiiy resurslarni qayta tiklash imkoniyatini yaratish va ulardan e**h**tiyotkorona foydalanish maqsadini amalga oshirish uchun yer, yer osti boyliklari, suv va qayta tiklanmaydigan boshqa resurslarga to`lov o`rnatish soliq siyosatining navbatdagi yo`nalishidir.

Respublika a**h**amiyatiga ega bo`lgan soliqlar bilan ma**h**alliy soliq o`rtasida aniq chegarani belgilash soliq tizimini takomillash-tirishning eng mu**h**im yo`nalishidir.

Bunda davlat byudjeti daromadining katta qismini joylarga berish, ma**h**alliy byudjetlarni musta**h**kamlashga asosiy e'tibor qaratiladi.

Davlat byudjeti mutanosibligini kuchaytirish maqsadida, soliq tizimini takomillashtirish bilan bir qatorda, korxonalarning moliya intizomini musta**h**kamlash, to`lov majburiyatlarini bir me'yorga keltirish, qarzlarning salbiy oqibatini tugatish mu**h**im a**h**amiyatga ega bo`ladi.

5. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalari

Kredit so`zi lotincha credit - ishonch degan ma'noni anglatib, tovar yoki pulni ma'lum bir muddatda qaytarish sharti bilan qarzga berishni bildiradi. Birov pulini qaytarib olishga ishongani uchun qarz beradi.

Kredit munosabatlari juda qadim zamonlarda vujudga kelgan. Dastlab natura shaklida (g`alla, chorva va boshqalar) mulkdorlar tomonidan qarzga berish rasm bo`la boshlagan. Keyinroq pul shaklida ham beriladigan bo`ldi.

Qarzga pul berishning dastlabki shakli sudxo`rlik bo`lib, u nihoyatda yuqori darajada protsent bilan qaytarilishi bilan kreditdan farq qiladi. Qadimgi Gretsiyada eramizgacha IV- asrda oyiga 42 %, yiliga 570 % gacha foiz to`langani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bundan tashqari sudxo`r qarz oluvchidan qo`shimcha imkoniyatlar yaratilishini ham talab qilgan. Badiiy adabiyotda birinchi bo`lib, frantsuz yozuvchisi O. Balьzak sudxo`r obrazini yaratgan. S.Ayniyning "Sudxo`rning o`limi" asari o`zining mazmuni, obraz ifodasi jixatdan Balьzak asaridan ham o`tib ketgan desak xato qilmaymiz.

Sudxo`rlik qarzi bir tomondan kuchayib mayda ishlab chiqaruvchilarni xonavayron qilgan, ikkinchi tomondan kapitalning dastlabki jamg`arish uchun zarur mablag`larni shakllanishga yordam bergan. Industrial ishlab chiqarish va klassik kapitalizmning vujudga kelishi bilan kreditsiz ishlab chiqarish faoliyatini yuritish qiyinlashib qoladi.

Kapital bir xo`jalikda pul shaklida, ikkinchisida tovar shaklida bo`lib, turli sohalarda harakati bir-biriga to`g`ri kelmaydi. Kapital harakatining alohidalashgani tufayli bir xo`jalikda pul yetishmasa, ikkinchisida bo`sh pul mavjud bo`ladi. Natijasida mablag`i yo`q xo`jaliklar, bo`sh pul mablag`i borlardan qarz olishga majbur bo`ladilar. Bo`sh pul mablag`i borlar o`z pullarini ma'lum muddatga qarzga berar ekanlar, pularini boshqa birovni qo`liga topshirib, xatarli tavakkal qilganlari uchun ma'lum miqdorda haq oladilar. O'z mablag`i yetarli bo`lmagan xo`jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy resurslarga bo`lgan ehtiyojini kredit orqali qoplaydi. Takror ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz davom etishini ta'minlash zaruriyati kredit munosabatini ob'ektiv zarur qilib qo`yadi. Chunki tovarlar ishlab chiqarish, uni sotish, tovar ishlab chiqarish uchun zarur resurslarni sotib olish bir vaqtning o`zida yuz bermaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bo`sh pul mablag`larini o`lik boylik, xazina sifatida saqlash befoyda. Jamiyat taraqqiy etishi bilan kredit munosabatlari rivojlanib, yangi-yangi imkoniyatlar vujudga kela boradi. Hozirgi iqtisodiyotni kreditsiz tasavvur qilib bo`lmaydi.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo`lib, u vaqtincha o`z egalari qo`lida bo`sh turgan pul mablag`larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to`lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlarni ifodalaydi.

Shunday qilib pulning ssuda kapitali tariqasida ya'ni daromad olish uchun qarzga berish va qaytarib olish bilan bog`liq munosabatlar vujudga keladi.

Kredit munosabatlari faqat pul bilan bog`liqmi?

Tovar shaklida ham kredit berilishi mumkin-ku degan savol tug`ilishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma kredit asosan pul shaklida bo`ladi. Tovar shaklida berilgan taqdirda ham pul kredit shaklida hujjatlashtiriladi.

Kredit munosobatlari ikki sub'ekt o`rtasida yuz beradi. Biri bo`sh pul egasi, ikkinchisi unga muxtoj, ya'ni qarz oluvchi.

Kredit sub'ektlari har xil. Bular yuridik hamda jismoniy shaxslar; bank, korxona, firma, davlat turli toifa aholi bo`lishi mumkin. Bir sub'ektning o`zi

bir vaqtda ham qarz oluvchi, ham qarz beruvchi bo`lishi mumkin. Kredit aloqalari pul egasi bilan qarz oluvchi o`rtasida bevosita yoki bilvosita bo`lishi mumkin. Birinchi holda ular to`g`ridan-to`g`ri muomalaga kirishadi. Ikkinchi holda ular vositachilar orqali aloqaga kirishadilar. Odatda, asosiy **vositachi rolini banklar** o`ynaydi. Kredit iqtisodiy kategoriya sifatida qator vazifalarni bajaradi.

1. *Taqsimlash*. Bo`sh pul mablag`larini qaytarish sharti bilan qarzga berish orqali kapitalni turli tarmoqlar, korxonalar o`rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashni amalga oshiradi va ishlab chiqarish resurslarini ko`chib yurishini ta'minlaydi.

2. *Emissiya*. Kredit asosida va unga bog`liq holda pul belgilari, pulga tenglashtirilgan naqd pulsiz to`lov vositalari, turli qimmatbaho qog`ozlar emissiya qilinadi, xo`jalik oborotiga kiritiladi.

3. *Nazorat qilish*. Kredit operatsiyalarini bajarish jarayonida iqtisodiy faoliyat, moliyaviy ahvol nazorat qilinadi. Davlat kredit munosabatlari orqali pul oborotining barcha jarayonlarini boshqarishni amalga oshiradi.

4. *Bo`sh pul mablag`larining harakatdagi, oborotdagi kapitalga aylantirish.* Bunda pulni pul topadi degan naql amalga oshadi.

5.*Rag`batlantirish*. U yoki bu maqsad uchun qarz berish, qarzni undirish orqali, tejamkorlik, iqtisodiy o`sish rag`batlantiriladi.

6. Tovar ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlaydi, ishlab chiqarish vaqtini qisqartiradi.

Kredit berish uchun avvalo qarz beradigan mablag` bo`lishi kerak. Bu mablag`lar qaerdan olinadi, manbai nima? degan savol tug`iladi.

Mablag`lar manbai quyidagilar:

Birinchidan, korxonalarning vaqtincha bo`sh pul mablag`idir. Bu mablag`lar kapitalning doiraviy aylanishi bilan bog`liq bo`lib, ma'lum muddat uning bir qismi bo`sh bo`ladi. Chunonchi amortizatsiya ajratmalari, bu mablag`lar asosiy kapitalni yangilash payti kelguncha bo`sh bo`lib, bankdagi hisob schyotlarida jamlanib boradi. "Tezlashtirilgan" amortizatsiya siyosati tufayli bu mablag`lar o`sib borish tendentsiyasiga ega. Mahsulot sotishdan keladigan pul tushumlari. Bu pul ham xom-ashyo, materiallar sotib olish, xodimlar mehnatiga haq to`lash, vaqti kelguncha bo`sh turadi. Korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag`batlantirish fondlari ham asta jamlanib borib, belgilangan maqsad bo`yicha ishlatilguncha bo`sh turadi. Korxonalar foydasi davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek foydalanguncha bankdagi hisoblarda saqlanadi. Ish haqi ham har 15 kunda berilar ekan, ungacha bu pul yig`ila boradi, hamda ishlatilguncha bo`sh bo`ladi.

***Ikkinchidan, moliya - kredit muassasalarining pul mablag`lari.*** Ularning daromadlari bilan xarajatlari o`rtasidagi farq xarajatlarni qoplaganidan ortgani bo`sh pul mablag`larini tashkil etadi. Tijorat banklari va moliya-kredit muassasalarining minimal pul rezervlari ham ssuda fondi manbai bo`ladi.

Uchinchidan, davlat ixtiyoridagi pul. Davlatning zahiradagi pul mablag`lari, markaziy va mahalliy hokimiyatlarning xarajatlari bilan soliq tushumlari o`rtasidagi farq tarzida bo`sh pullar mavjud bo`ladi. Byudjet tizimi mablag`lari harakati natijasida ma'lum miqdorda bo`sh pullar hosil bo`ladi.

***To`rtinchidan, turli maxsus (pensiya, sug`urta, xayriya), ijtimoiy fondlarning mablag`lari***. Bu fondlarning pullarini hosil bo`lishi va ishlatilishi har xil vaqtda yuz beradi. Bu ma'lum miqdorda pul mablag`larini bo`sh qolib, qarz fondiga aylanishi uchun imkon beradi.

Beshinchidan, aholi pul daromadlari va jamg`armalari. Fuqarolarning iste'molchi sifatida qimmatbaho tovarlar olish, uy qurish, marosimlar o`tkazish uchun jamg`arilgan pullari ishlatilgunga qadar bo`sh bo`ladi.

Oltinchidan, tadbirkorlar, katta puldorlar qo`lidagi pullar.

Bulardan tashqari: davlat byudjetidan uzoq muddatli qarz berish uchun maxsus mablag` ajratiladi. Undan tashqari MB qo`shimcha emissiya tufayli moliya-kredit muassasalariga kreditlar berishi mumkin.

Ma'lum vaqt mobaynida bo`sh pullar uning egalariga xech qanday daromad keltirmaydilar, shuning uchun kam miqdordagi foiz bilan ham qarz berish foydali bo`lib qoladi. Natijada ana shu bo`sh pullar ssuda kapitaliga aylantiriladi. Bunda banklar muhim rol o`ynaydi. Ular yuqori foiz bilan pulga muhtoj bo`lgan biznesmenlar, tadbirkorlar va boshqalarga o`z maqsadlarini amalga oshirish uchun qarz beradi. Hozirgi sharoitda xo`jalikni moliyalashtirishda qarz mablag`larini ulushi oshib borishi tendentsiyasi kuzatilmoqda. Ularning ulushi ayniqsa kapital quyilmalar hajmida ko`payib bormoqda. Bunday tendentsiya Yaponiya, Italiya, Frantsiyada yaqqol ko`zga tashlanadi. Masalan: Yaponiya firmalari ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflagan mablag`larni 4/5 qismi chetdan jalb qilingan, ya'ni qarz olingan. Respublikamiz iqtisodiyotiga ham shunday tendentsiya xos.

6. Kredit turlari va tamoyillari. Foiz va unga ta'sir etuvchi omillar

Kredit turlari xilma-xil, ularga turli jihatdan yondashish mumkin.

- Qarz oluvchilarning asosiy guruhlariga ko`ra: korxonalar, aholi, davlat krediti;
- Ko`zlangan maqsadga ko`ra: iste'mol, qishloq xo`jaligi, savdo, investitsiya, byudjet kreditlari.
- Berilgan vaqtiga ko`ra: qisqa (1 yilgacha), o`rta (1 yildan 5 yilgacha), uzoq (5 yildan ortiq) muddatli kreditlarga bo`linadi.
- Funktsiya qilish sferasiga ko`ra, kredit ikki turga bo`linadi: oborot kapitalini tashkil etish, uni tor ma'noda kredit deb yuritiladi. Hamda asosiy kapital olish uchun sarflanadigan, odatda uni ssuda deb yuritiladi.

1. Overdraft – bank mijoziga kunlik foiz to`lash sharti bilan hisob raqamidagi mablag`i yetmagan hollarda shartlashilgan miqdorda qarz berib, bank kreditini ta'minlanishini talab qilmasligi mumkin. Bunda bank mijozi hisobiga kelib tushgan pulni darrov o`z hisobiga o`tkazib olmaydi. Mijoz qarzni o`ziga qulay paytda to`laydi.

2. Kontokorrent shaklida qarz berganda bank moliyaviy jihatdan barqaror deb topgan mijozlariga oborot mablag`lari uchun kreditni qattiq cheklamasligi mumkin.

3. Avans-Yevropa mamlakatlarida bankning har xil shartga ko`ra (overdraft, kontokorrent ham shunga kiradi) qarz berishi.

- Kreditni qaytarish ta'minlanganligiga ko`ra ham ikki turga bo`linadi: ta'minlanmagan yoki blankli (overdraft, kontokorrent) va ta'minlangan kredit;
- Kredit berish usuliga ko`ra: kompensatsion ya'ni o`z mablag`larini to`ldirish uchun hisob schyotiga (varaqasiga) o`tkaziladigan va to`lov to`g`ridan-to`g`ri qarzni qaytarish, haq to`lash topshirilgan kredit;
- Kredit qaytarilishiga ko`ra: to`lash muddati uzaytirilgan, bo`lib to`lanadigan, hamda biri to`la qaytariladigan kreditlarga bo`linadi. Qarz hajmi va muddatini cheklanishi darajasiga ko`ra limitlangan va limitlanmagan kreditlarga bo`linadi. Kreditning qaysi turi bo`lmasin, qanday shaklda berilishidan qat'iy nazar, kredit berishning asosiy tamoyillariga rioya qilinishi kerak. Ular quyidagilar:

1. *Belgilangan muddatda qaytarilib berilishi*. Bu faqat kreditning tamoyiligina emas, balki uning xususiyati, mohiyatini ifodalaydi. Uni pul berishning boshqa shakllari subsidiya, dotatsiya kabilardan farqi ham shunda, qaytarish bo`lmasa kredit munosabatlari ham bo`lmaydi.

2. *Muddatliligi*. Kredit berishning bu tamoyili avvalgi tamoyil bilan chambarchas bog`langan. Kredit shartnomasi tuzilayotgan paytda qaytarish sharti bilan birga muddati ham ko`rsatiladi. Qarz mablag`laridan foydalanganligi uchun to`lanadigan haq ham uning muddatiga bog`liq.

**3. *Kreditdan foydalanganlik uchun haq to`lash tamoyili*.** Qarz olib, birovning mablag`ini ishlatib turgani uchun ma'lum miqdorda foiz to`lanadi. Ssuda kapitali bozorida foiz darajasi muhim rol o`ynaydi, bozordagi vaziyatni belgilaydi. Protsent stavkasi shakllanishiga bozor omillari, eng avvalo, talab va taklif, undan tashqari Markaziy bank hisob stavkasi, banklararo kredit bozoridagi protsent stavkasi, depozitlar stavkasi ta'sir etadi. Depozitlar bo`yicha stavka qancha yuqori bo`lsa, kredit uchun ham shuncha yuqori bo`ladi.

4. *Moddiy jixatdan ta'minlanganligi.* Qarz oluvchi ham, qarz beruvchi ham qarzga olingan mablag`ni qaytarilishiga ishonch, ya'ni real imkoniyati borligini ifodalaydi. Agar kredit berish uchun real tovar moddiy boyliklar zahirasi hisobga olinsa, shuning o`zi kreditning ta'minlangani bo`ladi. Agar kredit sezonli xarajatlarni qoplash uchun berilsa, bu xarajatlar real moddiy boyliklar qiymatiga kirishi ko`zda tutiladi. Kredit savdo bitimlari uchun berilsa, shartnoma tuzilib, qarz egasiga qaytarilishi hisobga olinadi.

Kredit berishda garov olish alohida o`rin tutadi. Kafolatli shartnoma asosida kredit jismoniy shaxslar, dexqon xo`jaliklari, fermerlar, ijarachilarga berilishi mumkin. Bunday shartnomaga ko`ra kafolatchi qarzni qaytarilishiga kafil bo`ladi, moboda qarz olgan qaytara olmasa, kafil bo`lgan shaxs to`lashi kerak bo`ladi. Qarz shartnomasi sug`urta kompaniyalari javobgarligi asosida ham tuzilishi mumkin.

5. ***Maqsadliligi***. Kredit qat'iy ravishda aniq maqsad uchun beriladi. Bank kredit berish uchun qarz olayotgan uni nima maqsadda olayotgani, undan qanday foyda olishi mumkinligini tahlil qiladi.

Tadbirkorlar uni «biznes-reja»da ko`rsatishadi. Kredit berayotganda bank albatta uni hisobga oladi, kreditni qaytarmaslik xatarini belgilaydi.

6. ***Kredit berishga tabaqalashgan xolda yondashish***. Bu tamoyil turli qarz oluvchilarga individual tarzda yondashishni ifodalaydi. Bank qarz berib, qaytarib olmaslik xatarini hisoblab chiqib, har bir mijoz uchun qarz berish yoki bermaslik masalasini har tomonlama tahlil etib hal etadi.

Kreditning tarixiy rivojlanish jarayonida turli shakllari kelib chiqib, ularning eng asosiylari tijorat va bank kreditidir. **Tijorat krediti** - bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo`jalik sub'ektlarining bir-biriga tovar shaklida beradigan kreditidir. Bunda tovarlar qarzga beriladi. Ko`pincha tijorat krediti veksel (qarz majburiyatnomasi) bilan hujjatlashtiriladi. Tijorat krediti cheklangan tarzda qo`llaniladi. Uni keng tarzda qo`llanishiga quyidagilar to`sqinlik qiladi:

a) qarz beruvchini rezerv mablag`i, rezerv fondini cheklanganligi;

b) tovar shaklida kreditni ishlatilishini cheklanganligi. Aytaylik korxona material qarz olgan bo`lsa, uni faqat ishlab chiqarish vositasi xom-ashyo sifatida ishlatishi mumkin, uni ish xaqi tarzida ishlata olmaymiz;

v) bu qarz ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaradigan korxonalardan ularni iste'mol qiladiganlarga berilishi mumkin, aksincha emas. Tijorat kreditining bu cheklanganligi bank krediti yordamida xal etiladi.

Bank krediti - bu moliya kredit muassasalari (banklar, fondlar, assotsiatsiyalar) tomonidan har qanday xo`jalik sub'ektlari (tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar va boshqalar)ga pul shaklida - ssuda tarzida beriladi. Bank krediti qisqa (1 yilgacha), o`rta (1 yildan 5 yilgacha) va uzoq (5 yildan ortiq) muddatga berilishi mumkin. Kredit faqat tovar muomalasi (aylanishini)ga xizmat ko`rsatib qolmay, kapital jamg`arilishga ham xizmat ko`rsatadi. Bank krediti bitimlar hajmi, muddati, yo`nalishi bo`yicha cheklanmaganligi jihatidan tijorat kreditidan farq qilishi, uni kreditning asosiy va ustun shakliga aylantiradi. Kreditning ulardan tashqari quyidagi shakllari mavjud.

Iste'mol krediti. Iste'mol krediti aholi ehtiyojlarini qondirishga mo`ljallangan. U tovar yoki pul shaklida bo`lishi mumkin. Bu kredit eng avvlo uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlarni sotib olish uchun beriladi. U tovarlar sotilayotgan magazinlar tomonidan to`lov muddatini kechiktirish yoki bank tomonidan shu maqsad uchun ssuda berilishi tarzida bo`lishi mumkin. Odatda bu kredit uchun belgilanadigan foiz yuqori bo`ladi. Hozirgi paytda imtiyozli kreditlar ham berilmoqda. Masalan, AQSH da banklar iste'molchilarga kredit kartochkalari beradi, ularga narxi 2500 dollarga qadar tovarlar xarid etiladi, xarid puli banklarga magazinlar bergan schyotga qarab to`lanadi. Bunday kredit g`oyat imtiyozli bo`ladi, uning foizi boshqa qarz foizidan ancha kam bo`ladi, hatto foizsiz ham bo`lishi mumkin. Talabalarga o`qish haqini to`lashlari uchun maxsus qarz beriladi. Bu qarz uchun foiz eng ko`p bo`lganda 8 foiz qilib belgilanadi, qarz yiliga 2500 dollar, oxirgi kursda esa

5000 dollar miqdorda beriladi. Bunday qarzni talaba o`qishni tugatib pul topgach o`zadi. Hozirgi paytda, yakka uy joylar qurish uchun uzoq muddatli kreditlar-pul shaklidagi iste'mol kreditlaridir. Respublikamizda ham hozirgi paytda uy-joy qurish, oliy o`quv yurtlarida o`qish uchun imtiyozli kredit berish keng qo`llanilmoqda.

Ipoteka krediti; ko`chmas mulk (yer, bino, uy-joy kabilar)ni garovga qo`yib olinadigan kredit. Odatda ipoteka kreditidan asosan qishloq xo`jaligida asosiy fondlarni yangilash uchun yirik kapital quyilmalarni qoplash uchun foydalaniladi.

Davlat krediti; Davlat bir tomondan qarz oluvchi, ikkinchi tomondan qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Bunda davlat krediti paydo bo`ladi. Davlat aholidan, firma, korxonalar, tashkilotlar, banklardan qarz oladi. U davlatning qarzdorlik guvohnomasi bo`lib, u vaqti kelganda qarzni uzish va foiz tqlashni kafolatlaydi. Ularni markaziy va mahalliy xokimiyatlar chiqaradilar. Qarz va uning foizi byudjet hisobidan qoplanadi. Davlat qarzni eng avvalo byudjet tanqisligini qoplash uchun oladi. AQShda davlat obligatsiyalari emissiya tufayli davlat qarzi 3 trln. dollardan ortib ketdi. Kredit munosabatlarida davlat faqat qarzdor vazifasini o`tamay, qarz beruvchi rolini ham bajaradi. Davlat o`z mablag`lari hisobidan bankda qarz fondini tashkil etadi, xazinadan qarz beradi. Xazina qarzi davlat byudjetidan, korxona va firma, tashkilotlarga ularning moliyaviy sanatsiyasi (sog`lomlashtirish) uchun sarflanadi.

Bu qarz ham ma'lum muddatga, qaytarib berish va foiz to`lash sharti bilan beriladi. Foiz g`oyat imtiyozli bo`lib daromad olishni ko`zlamaydi. Davlat o`z qarzidan voz kechishi ham mumkin.

***Xo`jaliklararo pul krediti*** xo`jalik yurituvchi sub'ektlarni bir-birriga beradigan krediti. Korxona, tashkilotlar aktsiya, obligatsiya, kredit biletlari va boshqa qimmatbaho qog`ozlar chiqarish orqali beriladi. Bu operatsiyalar korxonalarni markazlashtirilmagan moliyalashtirish (aktsiya chiqarish) va kreditlash (obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog`ozlar) degan nom olgan.

Xalqaro kredit bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi xarakatidir. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida berildi. Qarz beruvchilar va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat organlari, xukumatlar, yirik korparatsiyalar, xalqaro va regional tashkilotlari bo`lib, ularning kredit berish shartlari bir-birinikidan jiddiy farq qilishi mumkin.

Rivojlangan bozor xo`jaligida ssuda kapitali bozori vujudga keladi. Bu bozorda alohida tovar-kapital oldi-sotdi qilinadi. Bunda pul qo`shimcha fazilat foyda keltirishga ega bo`ladi. U ishlatib turishga berilar ekan, egasiga avvalgi miqdoriga qaraganda belgilangan foiz darajasida ko`payib shartlashilgan muddatda qaytib keladi. Bozorga chiqarilgan pulining narxi protsent bo`ladi. Bu uning ma'lum ehtiyojni qondirish uchun pulning xossasidan foydalanganligi uchun beriladigan xaq bo`ladi. Foiz darajasi yoki miqdori avvaldan belgilanadi. U ssuda protsenti hamda bank protsentidan iborat. Mijozlar odatda o`z pullarini bankka qo`yar ekanlar unga foiz olishadi. Bu bankning pul egalariga to`laydigan foizi bo`lib, uni bank protsenti deb ataladi.

U yuqori bo`lsa pulni bankda saqlovchi mijozlar ko`payadi, kamaysa aksincha.

$$\text{Bank protsent} = \frac{\text{Daromad (protsent) summasi}}{\text{Qarz miqdori}} 100\%$$

Aytaylik mijoz o`z pulini bankka qo`yib qarzga bergan kapitali 50000 so`m bo`lsin. 5000 so`m daromad olsin u holda yillik bank protsenti 10% ni tashkil etadi. Bankdan qarz oluvchi ssuda protsenti to`laydi. har bir ssuda oluvchini olgan qarzi unga qanchaga tushishi qiziqtiradi. Uni quyidagicha hisoblab chiqarish mumkin:

$$r = kr \times r' \times t;$$

r-ssuda uchun to`langan umumiy foiz.

kr- qarz miqdori;

r'-protsentning yillik miqdori;

t - kredit berilgan vaqt.

Aytaylik, "Zamin bank" Fermerga 200 ming so`m, 14% yillik protsent hisobidan yarim yilga qarz berdi. Fermer xo`jaligi kredit uchun qancha haq to`lashi kerak? Ssuda foizi quyidagicha bo`ladi:

$$r = 200*14*6/12=14000.$$

Demak, fermer 200 ming so`mni 106 ming so`m qilib qaytarishi kerak. Odatda ssuda foizi bank protsentiga nisbatan yuqori belgilanadi. Bu bank xarajatlarini qoplash va daromad olish imkonini beradi. Bankning oladigan protsenti bilan beradigan protsenti o`rtasidagi farq **marja** deyiladi. Bu yerda shunday savol tug`iladi, qanday manba hisobiga to`lanadigan protsent qoplanadi?

Qarzga olingan pul kapital sifatida ishlatiladi, ya'ni foyda olish nazarda tutiladi. Pul egasi mulkdor sifatida shu pulni ishlatib olingan foydaning bir qismini talab qiladi. Shunday qilib, protsent qarz pulini ishlatib olingan daromaddan qoplanadi. Buni A.Smit o`zining «Odamlar boyligi.." asarida ko`rsatib o`tgan.

Qarz puli iste'mol uchun ishlatilsa, foiz daromadning bir qismi bo`lmaydi (chunki daromadning o`zi yo`q), u qarzdorning kelajakda iste'mol uchun mablag`idan qoplanadi. Agar tadbirkor 200 ming so`m olib ishlab chiqarish yoki savdoga ishlatsa 14000 so`m protsent to`lasa uni foydasidan qoplanadi, agar iste'molchi mebel xarid qilsa 14000 so`mni ish haqidan to`laydi.

Bankning yalpi foydasi uni o`tkazgan barcha operatsiyalaridan olingan daromadi bo`lib, uning xarajatlari (bank xodimlariga ish haqi, amortizatsiya, bank binosini saqlash xarajatlari, kantselyariya xarajatlari va boshqalar) qoplanganidan qolgan qismi bankning sof foydasi hisoblanadi.

**Sof foydani bankning o`z kapitaliga nisbati bank foydasi normasini ifodalaydi.** Bank foyda normasi ikki omilga; tadbirkorlarning foyda normasi va ssuda protsenti darajasiga bog`liq.

Professor. P. Samuelьson va V. Nordxaus "Ekonomiks" da shunday yozishgandi: "Agar firma maksimal foyda olmoqchi bo`lsa, shunday

protsentni tanlashi lozimki, foyda normasi protsent stavkasiga qaraganda yuqori bo`lishi kerak”.

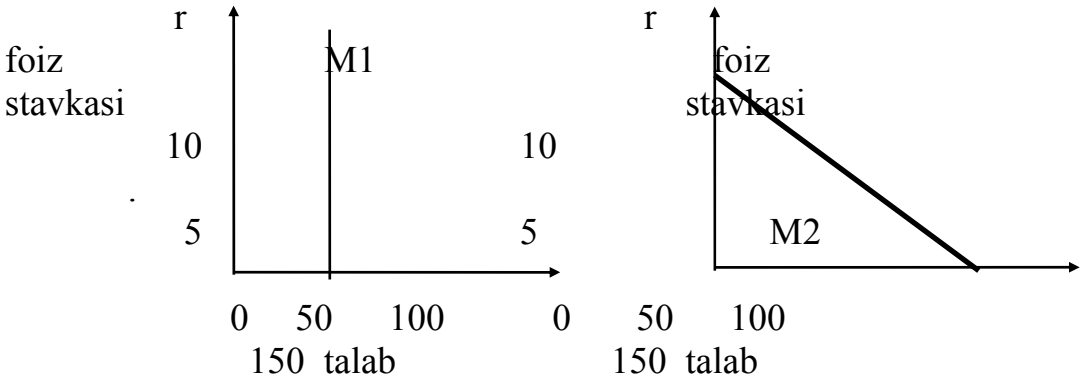

a) rasm **b) rasm**

Banklarga qo`yilgan omonatlarga belgilangan protsent, aholi pulini qay miqdorda bankka qo`yishi, qimmatbaho qog`ozlar shaklida va naqd pul shaklida saqlashini belgilaydi.

Ssuda kapitaliga talab va taklif asosida muvozanatlashgan ssuda protsenti belgilanadi.

Odatda bozor va o`rtacha protsent normasi farqlanadi. Bozor protsenti normasi bozordagi ma’lum vaqt mobaynida belgilangan protsent bo`lib, bozor konьyunkturasiga bog`liq. U iqtisodiyotdagi o`zgarishga: yuksalish yoki tushkunlikka tushishiga qarab tebranib turadi. O’rtacha protsent normasi uzoq muddat davomida uning o`zgarish harakatini ifodalaydi.

Ssuda kapitaliga bo`lgan talab va taklifga qator omillar ta’sir qiladi; - Ishlab chiqarish hajmi; - Jamg`arilgan pul hajmi - ya’ni jamiyatdagi barcha sinflar va tabaqalar jamg`armasi; - Ishlab chiqarish tsikllarini tebranishi; - Ishlab chiqarishning mavsumiy sharoitlari; - Inflatsiya sur’ati; - Davlat tomonidan foiz stavkasini boshqarilishi; - Xalqaro omillar;

a) - rasmda M1 shartnomasida pulga talab protsent stavkasiga bog`liq bo`lmay, boshqa omillarga: tovarlar narxi summasi, pul birligi oborotining tezligiga bog`liq bo`lganda, talab chizig`i *y* o`qiga parallel bo`ladi. b)-rasmda jamg`arish uchun pulga talabning protsent stavkasi bilan bog`liqligi ifodalangan. Protsent stavkasi qancha yuqori bo`lsa, naqd pul holida jamg`arib saqlash shuncha qimmatga tushadi. Shuning uchun pulni bankda saqlashga intilish kuchayadi. Foiz stavkasi past bo`lganda, aksincha likvidliligi eng yuqori 100 % bo`lgan naqd pul shaklida saqlashga intilish kuchayadi. Shu bilan birga qarz oluvchilar uchun aksincha protsent stavkasi yuqori bo`lsa pulga talab shuncha kam, aksincha bo`lsa yuqori bo`ladi. v) rasmda pulga bo`lgan umumiy talab va protsent stavkasi muvozanati ko`rsatilgan.

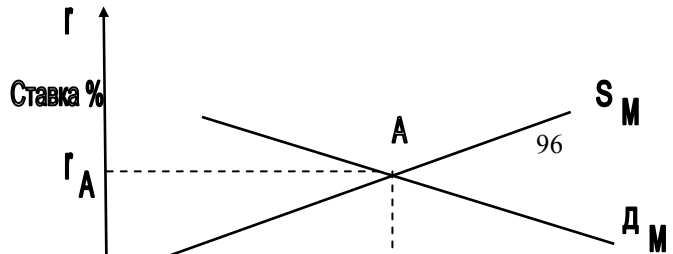

Pulga umumiy talab Dm bilan taklif Sm o`rtasidagi muvozanatni pul bozorida protsent stavkasi belgilaydi. Misolimizda r_A ekan.

Kapital bozorida kapitalning muvozanat narxi ya'ni to`lanadigan protsent bir tomondan kapitalning me'yoriy unumdorligi (me'yoriy daromad) ning pasayishi, ikkinchi tomondan boy berilgan imkoniyatlar, me'yoriy xarajatlar xullas bozor qonuniyatlari asosida shakllanadi.

Protsent stavkasini belgilashda qarz berishni xatarlilik darajasi ham katta rol o`ynaydi. Iqtisodiy faoliyatdagi xavf - xatarning mavjud bo`lishi, bu bozor iqtisodiyotiga xos. O'z pulini qarzga berar ekan uning egasi doimo tavakkal qiladi. Chunki hisobga olinmagan omillar bo`lishi mumkin, yoki hisobga olingan taqdirda ham siyosatning o`zgarishi, soliqlar va boshqalarni o`zgarishi va boshqalar sodir bo`lishi mumkin. Ssuda berilayotganda xavf - xatar qancha yuqori bo`lsa, shuncha protsent stavkasi yuqori bo`ladi. Bu ayniqsa qimmatbaho qog`ozlar bozorini tahlil qilganda aniqroq bo`ladi. Chunki qimmatbaho qog`ozlarni ishonchliligi, daromadliligi doimo bank protsentiga teskari proportsional.

Bozor iqtisodiyotida iqtisodiy yechimlarning alternativ (muqobilligi), ya'ni pul egasining ular orasidan o`zi uchun eng optimalini tanlash imkoniyatiga ega ekanligi bozor iqtisodiyotini afzalligini yana bir bor ko`rsatadi. Protsent belgilashda vaqt omili juda muhim rol o`ynaydi. Pul egasi o`z pulini shu kundagi ehtiyojiga sarflamay qarzga berayapti. Uni nima majbur qiladi?

Iqtisodiyot nazaryasi shuni ta'kidlaydiki inson doimo hozirgi kundagi ne'matlardan foydalanishni, kelajakdagi iste'moldan yuqori baholaydi. Bu xalq maqollarida ham o`z ifodasini topgan: "Osmondagi turnadan, guldagi chittak yaxshi", "Yutganim o`zimniki, chaynaganim gumon". Qanday tizim bo`lishidan qat'iy nazar, insonning ana shu fazilati o`zgarmas ekan. Insonni xozir qondirishi mumkin bo`lgan ehtiyoji keyinga qoldirmasdan qondirishga, ne'matlardan foydalanishga intiladi. Bunga sabab eng avvalo insonning xayoti cheklangan, o`lim haq uni qachon yuz berishini bilmaymiz. Turli ne'matlarni iste'mol qilishni keyinga surish bilan ulardan umuman foydalanmasligimiz mumkinligi xavfiga yo`l qo`yamiz, chunki kelajakda nima bo`lishi noma'lum. Bundan kelib chiqadiki pul egasini ana shu xatarga yo`l qo`yib o`z resurslarini bugungi kunda tasarruf qilishni boshqa birovga berishni taqdirlangandagina u qarz berar ekan. Taniqli iqtisodchi P.Xeyne protsent bu insonlar boshqalar puli hisobiga resurslardan hozirda foydalangangani, ya'ni o`zi ishlab daromad olib, keyin shu resurslarni sotib olish o`rniga hozirda foydalanishi imkoniga ega bo`lgani uchun to`lanadigan xaq deydi.

Protsent darajasiga bulardan tashqari quydagilar kiradi;

- Qarzga olinadigan pulni ishlatishdan olinadigan naf;
- Qarz to`lash muddati va sharti;
- Qarz qanday pul bilan erkin konvertrlanadigan valyutadami yoki oddiy valyutada bo`lishi.

7. Kredit va bank tizimi. Pul mulьtiplikatori

Kredit tizimi keng ma'noda bank va boshqa kredit muassasalari ularning kredit operatsiyalarini bajarish uslublari, tashkil etishning huquqiy shakllari majmuini ifodalaydi. Kredit va banklarning kelgusida rivojlanishi moliya-kredit muassasalarining umumlashuvi, kengayishi kredit tizimida yangi funktsiya va vazifalarni vujudga kelishiga olib keladi. Kredit tizimining asosiy funktsiyasi bo`sh pul mablag`larini to`plab ssuda kapitaliga aylantirish. Undan tashqari omonatlar qabul qilish va ular bo`yicha turli schyotlar ochish, aktsiya va obligatsiyalar chiqarish, moddiy boyliklarni saqlash, to`lov operatsiyalarida vositachilik qilish va boshqalardan iborat. Kredit tizimi korxona, tashkilotlarning puli bilan turli operatsiyalar o`tkazishni o`z zimmasiga oladi. Shunday muomala vositalari yaratdiki, ular avvaliga oltin keyinchalik kredit pullari, so`ngra naqd pulsiz hisob-kitob bo`lib, ular bir-birini almashtirib bordi.

Moliya kapitalining muhim bo`g`iniga aylanish bilan kredit tizimi xo`jalik hayotining hamma sferasiga kirib boradi. Hozirgi davrda iqtisodiy takror ishlab chiqarishda u markaziy o`rinda turadi desak xato qilmaymiz. Bank tizimi kredit tizimi negizi sifatida o`zining markazlashuvi bilan insonning eng mohirona va mukammal ijod namunasidir. Kredit tizimi, jumladan bank tizimi turli mamlakatlarda umumiy xususiyatlarga ega, shu bilan birga albatta o`ziga xos xususiyatlarga ham ega. Kredit tizimi kredit mexanizmiga tayanadi.

Kredit mexanizmi xo`jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo`lib, u o`z ichiga kreditlash sharoitlarini, usullarini, kreditni boshqarishni oladi, boshqacha aytganda kredit mexanizmi - bu kreditni tashkil etishning shakli, uslubidir. Kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosati amalga oshiriladi. Kredit mexanizmining muhim elementlaridan biri kredit shartnomasi bo`lib, u kredit munosabatlarini amalga oshirishning xuquqiy asoslari hisoblanadi. Ikkinchisi kreditga layoqatliligidir. Kredit berishda unga asosiy e'tibor qaratiladi, chunki bank o`z faoliyati natijasi uchun to`liq javobgar bo`ladi. Kredit tizimi o`z ichiga ikki; bank va maxsus moliya-kredit tizimini oladi. Kredit tizimi tarkibini quyidagi sxema orqali tasvirlash mumkin.

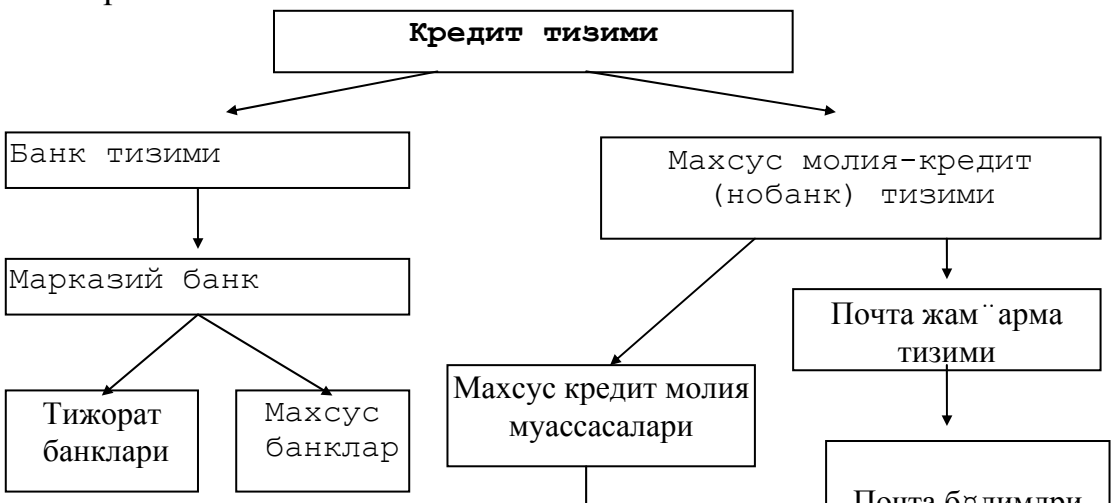

Kredit-moliya operatsiyalarining asosiy massasini nazorat qiluvchi, kredit tizimining hal qiluvchi asosiy bo`g`ini - bu bank tizimidir. Bank tizimi iqtisodiy tsivilizatsiyaning eng oliy yutuqlaridan biridir. Inson uni ixtiro qilish bilan iqtisodiyotga ta'sir etishning nozik, ta'sirchan vositasini topdi: Ko`p iqtisodchilar banklarni insonning nerv tizimiga qiyoslaydilar. Tashkil etish xarakatiga qarab, bank tizimi bir bo`g`inli hamda ikki bo`g`inli bo`lishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlar uchun ikki bo`g`inli bank tizimi xarakterli. Bunda birinchi bo`g`in mamlakatda pul muomalasini tashkil etuvchi va nazorat qiluvchi. Markaziy bank bo`lsa, ikkinchi bo`g`inni mustaqil va markaziy bankka bo`ysunuvchi tijorat va maxsus banklar tashkil qiladi.

Bir bo`g`inli tizimda Markaziy va tijorat banklar bir mavqeida bo`lib, teng huquqli agentlar tarzda ish yuritadi, yoki hamma banklar davlat banki bo`ladi. Bunday bir bo`g`inli tizim kam taraqqiy etgan yoki totalitar davlatlarga xos. Banklar tizimi ish tartibi, bajaradigan operatsiyalariga litsenziya, ya'ni ruxsat olishiga ko`ra ikki: universal va maxsus banklarga bo`linadi. Universal tizimda tijorat banklari hamma kredit-moliya xizmatini bajaradi.

Bunday tizimga Germaniya bank tizimini ko`rsatish mumkin. Maxsus tizimda tijorat banklari nisbatan tor doiradagi operatsiyalarni bajaradilar. Sof tarzda bunday tizim yo`q, lekin, AQSH bank tizimi unga yaqinroq. hozirgi zamon bank tizimi ko`proq universal tizim tomon borayapti. Sabab bunda bank xatari kamroq. hozirgi paytda Yaponiya, Avstraliya banklari shu tizimga o`tishmoqda. Mamlakatimiz bank tizimi ikki bo`g`inli bo`lib, tarkibi quyidagicha:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va muassasalari.
2. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki.
3. Xalq banki.
4. Aktsiya, pay asosida, shuningdek chet el vakillari ishtirokida tuzilgan tijorat banklari, ularning vakolatxonalari.

Banklar jumladan chet el banklari O'zbekiston Respublikasida o`z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradi. Ana shunday banklarga "Sanoat qurilish banki", "Paxta banki", «§alla banki", «Meva-sabzavot banki», "Savdogar bank", "Avia bank", "Tadbirkor bank", "Namangan bank", "Parvina bank", "Sayoxat investi" banki va boshqalar. hammasi bo`lib Respublikamizda 30 dan ortiq tijorat banki bor. Umuman bank tijorat tashkiloti bo`lib u asosan omonatlarni qabul qiladi.

Qimmatbaho qog`ozlar chiqaradi va ularni boshqaradi. O'zbekiston mustaqil davlat sifatida xalqaro maydonda istiqbol yo`nalishlarini ko`zda tutib, respublika tashkil bo`lgan birinchi yildan boshlab xalqaro tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki barpo qildi. Bu bank birinchidan eksport tovarlari ishlab chiqarishni tashkil etish va rivojlantirish uchun chet el valyutasida kreditlar beradi. Davlat zayomlari va kreditlaridan samarali foydalanishga qaratilgan xizmat ko`rsatadi. Ikkinchidan, xalqaro valyuta kredit bozorlari operatsiyalarida ishtirok etadi. Uchinchidan, xukumatlararo bitimlarni to`lov shartlarini ishlab chiqishda qatnashadi va boshqa vazifalarni bajaradi.

Kredit, tabiiy bank tizimining yuragi joni bu banklardir. Banklar foyda olish maqsadida bo`sh pul mablag`larini to`plab unga muxtojlarga qarz berish bilan shug`ullanadigan muassasa. Respublikamizda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to`g`risida» qonunda bank tushinchasi quyidagicha ta'riflanadi. Pul mablag`larini jalb qilish hamda ularni qaytarishlik, to`lashlik va muddatlilik shartlari asosida o`z nomidan joylashtirish uchun tuzilgan muassasa bankdir, Bank huquqiy shaxsdir.»

Bank ishining kelib chiqishi tarixi pul maydalashdan boshlangan. Pul maydalovchi sarroflar, zargarlar do`konlari savdogar, sotuvchilardan oltin va kumushlarni saqlashga ham qabul qilishar, egalaridan saqlab berganlari uchun to`lov olinar edi, bora-bora bunday ishlar bilan shug`ullanadigan ixtisoslashtirilgan muassasalar paydo bo`ldi. Keyinchalik ularni banka deb atay boshladilar. Tarixan banklar o`z nomlaridan avval vujudga kelgan. Bank so`zi olmoncha die Bank - kursi so`zidan kelib chiqqan. Ayrimlar italьyancha "Banko" so`zidan kelib chiqqan deyishadi u ham shu ma'noni beradi. Uni yordamida ayrboshlash, hisob-kitob amalga oshirilgan.

Banklar eng avvalo xususiy tijorat tuzilma sifatida bozor infrastrukturasining elementi sifatida vujudga kelgan. Davlat banklari tijorat banklariga qaraganda ancha keyin vujudga kelgan. Banklar rivojlanish jarayonida ko`p bosqichlarni bosib o`tgan. Dastlab ular idora sifatida xizmat ko`rsatgan. Lekin tez orada almashishga qarz berish ham qo`shiladi. Dastlabki banklar eramizgacha 2300 yil avval qadimgi xaldeylar (janubiy Messapotamiyada yashagan) davlatida savdo sherikchilik ko`rinishida tashkil topib, ssudaga pul berish va pul ko`chirish (o`tkazish) operatsiyalari bilan shug`ullangan. Lekin xaqiqiy bank rivojlanishi Bobillar (miloddan avvalgi 2000-yilning boshlarida janubiy Messapotamiyada vujudga kelgan) davlati vujudga kelishi bilan bog`liq. Keyinchalik Afrika, Misr, Rimda va boshqa joylarda rivojlana boshladi. So`ngra bank rivoji asosan Angliyada yuz berdi.

Davlat banklari XIX asrga kelibgina tashkil topa boshladi. Frantsiya davlat banki (1800 yil Napoleon I tomonidan tashkil etilgan), 1816 yil Avstriya, 1825 yili Belьgiya milliy banki keyinchalik Rus davlat banki, Italiya milliy banki, vujudga kelib, tijorat banklari bilan birgalikda ish yurita boshladilar.

Respublikamiz mustaqillikka eriщgach birinchi navbatda Markaziy bank tashkil etildi.

Umuman olganda bank rivojida ikki tendentsiya mavjud: bir tomondan, universallashuv, ikkinchi tomondan, ixtisoslashuv. Tijorat banklari odatda

universal xarakterga ega bo`lib, o`zlarining xo`jalik mavqeiga ko`ra aktsionerlik tipidagi korporatsiyalar hisoblanadi. Ular Markaziy bankdan maxsus litsenziya olib, unga muvofiq quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- Aholi, uy xo`jaliklari va firmalardan omonatlarni qabul qilish, ya'ni muddatsiz depozitlarni jamg`arish va bu banklarga yozilgan cheklarni to`lovga qabul qilish.
- Kreditlar berish.
- Qimmatbaho qog`ozlar bilan operatsiyalar o`tkazish.
- Turli xizmatlar ko`rsatish.
- Banklararo operatsiyalar o`tkazish.
- Tijorat banklari valyuta operatsiyalarini ham bajarish mumkin.

Keyingi paytlarda **kredit yo`nalishidan** foydalanish kengayib bormoqda. Bunda mijoz uchun ssuda scheti ochiladi va **kredit limiti** belgilanadi. Qarzdorni schetida pul qolmasa, limit doirasida bank avtomatik tarzda uning hisobiga pul o`tkazadi, limitdan ortiqcha beriladigan qarzga yuqori protsent olinadi.

- Trast (ishonch) operatsiyalari o`tkazish. Mijoz o`z mulki qimmatbaho qog`ozlarini ishonib boshqarishni bankka topshiradi.
- Vositachilik operatsiyalarini mijozning topshirig`iga ko`ra bajaradi.

Umuman olganda bank operatsiyalari aktiv va passivga bo`linib, passiv operatsiyalar mablag`larni jalb etish bo`lsa, aktiv operatsiyalar mablag`larini joylashtirishdir.

AQSH kredit tizimida deyarli 14 ming tijorat banklari ish olib boradi. Krinib turibdiki, banklar o`rtasida raqobat katta. O'z navbatida raqobat kurashi yirik gigant banklarni kelib chiqishiga ham sabab bo`ladi. hozirgi paytda 500 mln. dollardan ortiq aktivlarga ega bo`lgan banklar 4,4 % bo`lib, ularning aktivlari esa 74% ni tashkil etadi. Ular o`rtasida 230 mlrd. $ aktivga ega bo`lgan "Sitikorporeyshn", Cheyz Manxetten korporeyshn 106 mlrd. $, Benk of Amerika 97 mlrd. $ va boshqalar, nafaqat AQSH, balki butun dunyoda yetakchi o`rinda, Sitikorporeyshn esa jaxonda birinchi o`rinda turadi.

Respublikamizda eng nufuzli banklar bo`lib, tashqi iqtisodiy aloqalar bilan shug`ullanuvchi Milliy bank, hamda Xalq banki hisoblanadi. Milliy bank jahondagi eng yirik 500 bankdan biri hisoblanadi

Tijorat banklari to`la mustaqil, lekin ular pul emissiya qilish huquqiga ega emas. Real jalb qilgan resurslari miqyosidagina kredit bera oladi. Ixtisoslashgan banklar alohida sohalarda kredit-pul operatsiyalarini o`tkazadi. Masalan:

Milliy bank. U respublika hukumati tomonidan qonunga mos ravishda ro`yxatdan o`tkaziladi va Markaziy bank a'zosi hisoblanadi. Asosiy yo`nalishi tashqi iqtisodiy faoliyatga xizmat ko`rsatish.

Investitsiya banklari. Xalq xo`jaligining turli tarmoqlarini eng avvalo sanoat, savdo, transportni uzoq muddatli kreditlash bilan shug`ullanadi, qimmatli qog`oz chiqaradi, va investorlar o`rtasida joylashtiradi. Uy-joy qurilish banki aholini uy-joy qurilishini moliyalashtirishi bilan xarakterlanadi.

Zamin banki. Ko`chmas mulkni garovga olib, uzoq muddatli kreditlar beradi.

Innovatsiya banki. Ilmiy texnikaviy loyihalarni sotish bilan bog`liq bo`lgan operatsiyalarni kreditlaydi. Shunga o`xshash boshqa maxsus banklar ham u yoki bu ixtisoslashgan xizmat ko`rsatadi. Tijorat va maxsus banklar faoliyatini, Markaziy bank nazorat qiladi.

Kredit tizimida maxsus moliya-kredit muassasalari o`ziga xos o`rin tutadi. Nomi o`zi ko`rsatib turibdiki u aloxida o`ziga xos mijozlarga xizmat ko`rsatadi. Ko`rsatgan xizmati bir, ikki turda bo`lib, ko`pincha maxsus xarakterga ega bo`ladi. Maxsus moliya-kredit institutlariga ikki tomonlama nazorat xos. Bir tomondan qarz berish, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishi tufayli Markaziy bank talablariga bo`ysunadi. Ikkinchi tomondan, maxsus moliya, sug`urta, investitsiya shunga o`xshash boshqa operatsiyalarni bajarishga ixtisoslashar ekan, muvofiq ravishdagi boshqarish mahkamalariga ham bo`ysunadi. Ayrim paytlarda turli mahkamalarda qabul qilgan normativ xujjatlar bir-biriga qarama-qarshi bo`lib ham qoladi. Bu ularning ish faoliyatini qiyinlashtiradi.

Moliya-kredit institutlarining o`ziga xos turi pochta-jamg`arma muassasalaridir. U mayda omonatchilarni jalb qilishda katta rol o`ynaydi. Bunda mijozlarga pochta bo`limlari orqali xizmat ko`rsatiladi. Pochta aholi mablag`larini yig`adi, hamda qarzlar beradi. Odatda yirik banklar mayda mijozlar bilan ishlaydi. Shuning uchun keyingi paytlarda ko`p mamlakatlarda pochta-jamg`arma muassasalari orqali kredit-hisob operatsiyalarini amalga oshirish kengayib bormoqda.

Maxsus moliya-kredit muassalari tizimida lizing, faktoring firmalari ham o`ziga xos o`rin tutadi. Odatda lizing, faktoring operatsiyalarini tijorat banklari ham amalga oshiradi. Lekin ular yirik mijozlar bilan ishlaydi. **Faktoring** firmalari mijozlarining boshqalarga bergan karzlarini undirishni o`z zimmasiga oladi, va shu undirilishi kerak bo`lgan qarz ustidan mijoziga kredit beradi. Faktoring firmalari konvektsion faktoring, ya'ni mijozga universal moliya xizmati ko`rsatish mumkin. Bunda buxgalteriya hisoboti, korxonani zarur xom ashyo va boshqa resurslar bilan ta'minlovchilar va xaridorlar bilan hisob-kitob qiladi. Axborot, reklama, huquqiy va boshqa xizmatlar ko`rsatadi. Mijoz faqat ishlab chiqarish bilan shug`ullanadi. Konfedentsial faktoringda esa ayrim operatsiyalar qarzni to`lash, pul olish huquqlari chegaralangan bo`ladi. Lizing firmalari tovarlarni ijaraga berish bilan shug`ullanadi. Lizing iborasi "For lease" so`zidan olingan bo`lib "Ijaraga olmoq" degan ma'noni bildiradi. Bunda tovar ko`chmas mulk, asbob uskuna va boshqa tovarlar bo`lishi mumkin, egalari o`z mulk egaligini saqlab qoladi. **Lizingni** oddiy ijaradan asosiy farqi shundaki, lizingda ijaraga berilgan asbob-uskunalar shartnoma muddati tugagandan so`ng, ularni qoldiq qiymati asosida sotib olish ko`zda tutiladi. Lizing kompaniyalarida lizing operatsiyalarini o`tkazish uchun o`z mablag`lari yetishmaydi shu sababli, ko`pchilik lizing operatsiyalarida jalb qilingan mablag`lar keng qo`llaniladi. Bunda odatda bankning uzok muddatli ssudalaridan foydalaniladi.

Lombardlar ko`chirib bo`ladigan mol mulk evaziga kredit beradi. Dastlab Lombardiyada sudxo`rlik krediti tarzida yuzaga kelgan. Ko`pgina mamlakatlarda lombardlarni davlat tasarrufiga olish tendentsiyasi bormoqda. Keyingi paytda lombardlar mol-mulkni saqlash, hamda garovga qo`yilib belgilangan muddatda

qaytarib olinmagan mulkni sotuvchi komission vositachilik asosida sotishni ham amalga oshiradi. Kredit birlashmalari-xususiy shaxslar guruhi yoki mayda kredit muassasalari tomonidan tashkil etiladi. Ular ikki tipda bo`lishi mumkin:

1. Jismoniy shaxslar guruhi tomonidan kasbi yoki territorial jixatiga qarab, qisqa muddatli iste'mol krediti berish maqsadida tashkil etiladi.

2. Mustaqil mayda kredit muassasalari ixtiyoriy tarzda birlashuvi tufayli tashkil etiladi. Ularning mablag`lari paychilik, a'zolik badallari va zayomlari chiqarish bilan shakllanadi. Ularning asosiy operatsiyalari omonatlarini jalb etish, zayomlar chiqarish, o`z a'zolariga qarz berish, veksellarni hisob-kitob qilish, savdo vositachiligi, komission operatsiyalar, maslaxat va auditorlik xizmatlari ko`rsatish.

O'zaro kredit berish jamiyati. Ular o`z xarakteri jihatidan tijorat banklariga yaqin. Ular asosan mayda va o`rta biznesga xizmat ko`rsatadi. Ularning a'zosi jismoniy, yuridik shaxslar bo`lishi mumkin. Jamiyat kapitali unga a'zo bo`lib kirish badallaridan tashkil topadi.

Moliya kompaniyalari. Turli-tuman muassasalar odatda tovarlar oldi-sotdisiga kredit beradi. Savdo firmalariga nasiyaga sotilgan tovar uchun, sanoat firmalariga qarzga sotilgan tovari uchun kredit berish bilan shug`ullanadi. Ba'zi kompaniyalar aholiga turli maqsadlar uchun kredit berish bilan shug`ullanadi.

**Sug`urta kompaniyalari**. Asosan sug`urta polislarini sotish bilan shug`ullanadi. o`z mablag`larini sanoat kompaniyalari obligatsiyalari, aktsiyalari, hamda davlat qimmat baho qog`ozlariga qo`yadilar.

Pensiya fondlari. Eng avvalo fond mablag`larini tashkil etish va pensiya berish bilan shug`ullanadi. o`z mablag`larini asosan sanoat kompaniyalari aktsiyalariga qo`yadi.

Investitsion kompaniyalar. o`z majburiyatlarini mayda mijozlar o`rtasida joylashtirib turli tarmoqlar qimmat baho qog`ozlarini sotib olish bilan shug`ullanadi.

Kredit shirkatlari. Bu shirkatlar o`z a'zolari: kooperatorlar, ijara korxonalari, kichik va o`rta biznes, jismoniy shaxslarga kredit hisob-kitob xizmatlarini ko`rsatish maqsadida tashkil etiladi. Ularning kapitali paylari, va kirish badallari hisobiga tashkil topib, shirkatdan chiqqanda qaytarilmaydi. Asosiy passiv operatsiyalari omonatlarini jalb etish, zayomlarini joylashtirish:

Aktiv operatsiyalari, ssuda, vositachilik (komission) savdo-o`rtachilik operatsiyalari hisoblanadi.

Kredit shirkatlarining o`ziga xos turi qishloq xo`jalik krediti jamiyatidir. Uning ta'sischilari Markaziy, tijorat, maxsus banklar, hukumat, jismoniy, yuridik shaxslar bo`lishi mumkin. Ular faoliyatining asosiy yo`nalishi qishloq xo`jaligiga kredit, hisob-kitob xizmatlarini ko`rsatish. Ularning mijozlari dexqon xo`jaliklari, fermerlar hamda qishloq xo`jalik korxonalari. Bu qishloq xo`jalik krediti jamiyatlari faoliyatining xususiyati shundaki, ularga soliq imtiyozlari beriladi. hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida maxsus moliya kredit muassasalari ortib borayapti. Ular nixoyatda katta mablag`larni jalb etish bilan birga kapitallarini samarali joylashtirishga ham erishib, umuman iqtisodiyotni rivojlantirishga katta ta'sir ko`rsatayapti. hozirgi paytda AQShda ana shu muassasalarning aktivlari

tijorat banklari aktivlaridan deyarli ikki barobar ko`p. Respublikamizda ham bunday muassasalar tashkil etishda anchagina muvaffaqiyatlar qo`lga kiritildi.

Nima sababdan pul massasi tez ko`payadi. Bu nima hisobiga, qanday tarzda yuz beradi, degan savol tug`iladi. Davlat bankining emissiya (ya'ni naqd pul chiqarish) faoliyatidan qat'iy nazar pul massasi hajmi tijorat banklari krediti hisobiga ko`payadi. Banklar ssuda berganda pul massasi ko`payadi, aksincha mijozlar olgan qarzini kamaytirganda pul massasi kamayadi.

Bitta alohida bank pul yarata olmaydi lekin banklar birgalikda bunday imkoniyatga ega bo`ladi.

Bu jarayonni misol bilan quyidagicha tushuntirish mumkin. Aytaylik bank "A"ning aktivlari 200000 so`m bo`lsin, bank bu aktivlarining bir qismini rezerv tarzda Markaziy bankda saqlashi lozim. Qonun bo`yicha banklar o`z mablag`larini bir qismini rezerv (zahira) tarzida Markaziy bankda saqlashlari kerak. Uning miqdori tebranib turadi. U joriy xarajatlarni qoplash, lekin asosiysi majburiyat bo`yicha to`lovga qobiliyatsizlik xatarini kamaytirishga karatilgan. Uning minimal miqdori qonuniy tarzda belgilanadi, bu muhim tartibga solish vazifasini bajaradi. hozirgi paytda Markaziy bank tomonidan majburiy rezerv normasi o`rnatiladi. Rezerv normasi quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Rezerv normasi} = \frac{\text{bankning majburiy rezervlari}}{\text{bankning muddatsiz omonatlari bo`yicha majburiyatlari}}$$

Agar bankning omonatlari 200000 so`m bo`lib, undan 20000 birlik majburiy rezervlarni tashkil etsa, rezerv normasi 0,1 yoki 10% ni tashkil etadi.

Bu normani har bir mamlakatda MB davlat yuritadigan pul-kredit siyosatidan kelib chiqib belgilaydi. Zarur rezervdan ortiq mablag`larni bank ssudaga beradi.

Agar rezerv darajasi 20% deb olsak, bank "A" 40000 so`mni rezerv fondida saqlaydi, 160000 so`mni mijozlariga ssuda berish mumkin. Bank kredit berganda bu summani mijozning joriy schyotiga o`tkazadi. Natijada 160000 so`m yangi pul paydo bo`ldi. Banklar tomonidan yangi pul hosil bo`lishiga yagona to`sqinlik qiladigan narsa bu MB rezerv (zahira) fondlaridir.

Misolimizni jadvalda ifodalasak quyidagi ko`rinishda bo`ladi.

8-jadval

Bank	Markaziy bank majburiyatlar	Majburiy rezervlar	Rezervdan ortiq	Ssudaga berish mumkin bo`lgan pul
A	200000	40000	160000	160000
B	160000	32000	128000	128000
V	128000	25600	102000	102000

G	102000	20480	81920	81920
D	8192 va hokazo	16384	6553	65536

Yaratilgan umumiy kredit pul miqdori 800000

"A" bankdan ssuda olgan tadbirkor o`z sotib olgan tovarlariga chek bilan to`laydi. Bu chekni tovar sotgan bankka o`tkazadi. "B" bankda yangi 160000 pul vujudga keladi. Endi bu pulni 32000 so`mini rezervga o`tkazib, qolgan 128000 so`mini qarzga berish mumkin. Bu bankdan qarz olgan mijoz olgan pulini turli yuridik shaxslar va jismoniy shaxslarga tovar va ko`rsatgan xizmatlari uchun to`laydi. Ular bu pullarni "V" bankka qo`yadilar. "V" bankning depozitlari 128000 so`mga ko`paydi. Bu bank o`z navbatida 25600 so`mni rezervga qo`yib 102400 so`mni kreditga beradi. Keyingi etapda 102400 so`mni olganlar "G" bankka qo`yib, ularning depozitlarini shuncha so`mga ko`paytiradi. o`z navbatida bu bank ham 20480 so`mni rezervga qo`yib, 8192 so`mni kreditga berish mumkin. Buning natijasida banklar tomonidan yaratilgan yangi pulning miqdori 472321 so`mgacha yetadi.

"G' bankning aktivi	"G" bankining passivi
Rezerv 20480	Depozitlar 102400
Ssuda 81920	----------
Jami 102400	Jami 102400

Mantiqiy fikr yuritadigan bo`lsak, banklar tomonidan yangi pul yaratilish jarayoni davom etadi, lekin ma'lum bir chegaragacha. Mana shu jarayon bank depozitlarini ko`payishini **mulьtiplikatsion effekt** deb atashadi. Biz ko`rdik-ki, 200000 so`mni yuzaga kelishi butun bank tizimlarida depozitlarni bir necha marta o`sishiga olib keladi.

Shunday qilib bank tizimi pul taklifini mulьtiplikatsiya qilish ya'ni ko`paytirishi mumkin ekan. Uning aniq hajmini pul mulьtiplikatori yoki bank mulьtiplikatori ko`rsatadi. Mulьtiplikator so`zma-so`z tarjima qilinsa, ko`paytiruvchi degani. U quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$m = \frac{1}{r} * 100\%;$$

bu yerda: m - pul mulьtiplikatori; r - MB qo`yilish kerak bo`lgan talab etilgan rezerv (zaxira) normasi;

Agar, r = 20% bo`lsa, u holda m = 1x100/20 = 5; ya'ni har bir so`mimiz depozitlarni 5 so`mga ko`payishiga olib keladi. Ko`rinib turibdiki rezerv normasining kamayishi depozitlarning o`sishiga, pul massasini ko`payishiga, aksincha rezerv normasining ko`payishi pul massasini kamayishiga olib keladi.

Misolimiz bo`yicha rezerv normasi 20 % dan 10% ga tushirilsa, mulьtiplikator 10 ga teng bo`ladi, aksincha 25%ga ko`tarilsa mulьtiplikator 4 ga teng bo`ladi.

Real hayotda bank depozitlari ko`payishi-mulьtiplikatsion effekti ancha farq qiladi. Sababi bankdan olingan ssudaning hammasi ham bankka qaytib bormaydi. Ulardan bir qismi muomalada naqd pul tarzida aylanib yurishi mumkin. Undan tashqari mijozlar o`z joriy schetlaridan pullarini olishi mumkin. Bularning hammasi banklarning ssuda berish imkoniyatlarini kamaytiradi.

Bunda bankdan rezervdan tashqari naqd pulga aylangan mablag` ham chiqib ketadi. U pul mulьtiplikatorini o`zgartiradi. Agar naqd pulga aylangan qismini "s" bilan belgilasak, u holda yuqoridagi formulamiz quyidagicha bo`ladi.

$$m = \frac{1 * 100}{r+c};$$

Agarda ana shu naqd pulga aylangan miqdori 30% tashkil qilsin desak, u holda

Pul mulьtiplikatori = 1x100:(20+30) = 2;

Demak har bir so`m qo`shimcha depozitlar avvalgiga o`xshab 5 emas, balki 2 so`m yangi kredit puli xosil qilindi.

Pul mulьtiplikatoridan foydalanib, umumiy pul massasi miqdorini ko`paytirish yoki kamaytirishni hisoblab chiqarish mumkin. Bizni mamlakatimizda bu uslubni iqtisodiyotni tartibga solishda qo`llanishini endi o`rganilayapti. Bozor iqtisodiyotida emissiyaga qaraganda rezervlar miqdorini o`zgartirish bilan pul muomilasini tartib solish afzalroq.

Bu yerda shuni eslatib o`tish kerakki, rezerv tarzida MB da ma’lum miqdorda pulni saqlash majburiyatlar bo`yicha to`lov qobiliyatsizligi xatarini kamaytirsa ham banklardan mijozlarning omonatiga qo`ygan pullarini yoppasiga olish uchun harakat qilishlarini oldini ola bilmaydi. Rezervni yetishmasligi moliyaviy sarosimalikni keltirib chiqarishi mumkin.

Moliyaviy sarosimalik - bu mijozlar omonatiga qo`ygan pullarni shu vaqtni o`zida olishga urinishlari, qarzdorlarda esa talab qilingan miqdorda pulni yo`qligi sababli kishilarni sarosimaga tushishidir. Bu banklarni va o`z navbatida bank bilan bog`liq kompaniyalarni ham bankrot bo`lishiga olib kelishi mumkin. Ilgari moliyaviy sarosimalik yuz berishi oddiy hodisa bo`lgan. Agar biron yirik qarzdorni o`z qarzini vaqtida uzolmasligi ma’lum bo`lib qolsa, bankka pul qo`ygan omonatchilarga mablag`ini vaqtida qaytara olmaydi. Mijozlar esa iloji boricha o`z pul mablag`larni tezda qaytarib olishga harakat qiladilar. Bu urinishda mijozlarning ishonchini yo`qolishi, oxir-oqibat bank tizimining kattagina qismini bankrotga olib kelishi mumkin.

AQShda 50 yildan ortiq vaqt mobaynida moliyaviy sarosimalik yuz bermadi. Bu bank rezervi bilan bog`liq emas, chunki bank mijozlari moliyaviy barqarorlik haqida ovozalar tarqalsa ham o`z omonatlarini olish uchun sarosimaga tushib shoshilmaydilar. Sababi, ularning omonatlari, depozitlarini sug`urtalash federal korporatsiyasi tomonidan sug`urtalangan. Agar bank biron sabab bilan

yopilsa, uning mijozlari bir necha kun ichida konpensatsiya olishni mo`ljallashlari mumkin.

Agar sug`urta fondi mablag`lari yetmasa, hukumat zarur pulni emissiya qiladi. Ma'lumki, hamma banklarda aktivlar summasi bankning o`z kapitalidan bir necha marta yuqori, uning koeffitsienti 15:1 gohida 25:1 gacha yetadi. Undan tashqari aktivlar umumiy summasida muddati uzaytirilgan kreditlar mavjudki, uni to`lanishi umuman shubxali.

Tijorat banklarini qisqa muddatli resurslari portfelidan uzoq muddatli kreditlar berishga harakati ham xatarli.

Umuman olganda xatar darajasi 25% oshmasligi, eng yaxshi variant hisoblanadi.

Bank ishida moliyaviy xatarlarni sug`urtalash (xedjerlash) butun bir tizimi mavjud. Bu borada bizning mamlakatimizda dastlabki qadamlar qo`yilmoqda.

8. Markaziy bank va uning asosiy vazifalari

Kredit tizimida bosh rolni Markaziy bank o`ynaydi. **Markaziy bank banklar bankidir.** Markaziy bank tijorat banklari ichida XVIII-XIX asr, kapitalizmning dastlabki bosqichidayok ajralib turgan. Davlat faqat Markaziy bankkagina pul emissiyasini topshirgan. Ba'zi Markaziy banklar boshidayoq davlat muassasasi tarzida tashkil etilgan. Masalan, Nemis federal banki, Avstraliya Rezerv banki. Boshqalari ikkinchi jaxon urushidan so`ng milliylashtirilgan. Masalan Frantsiya, Angliya, Yaponiya, Kanada, Gollandiya banklari. Ba'zi MB lar hozirgacha davlat, xususiy mulk asosida faoliyat yuritadi. Masalan: AQSH Federal rezerv (tizimi) sistemasi, 1913 yilda tashkil topgan.

MB, Davlat banki, lekin ba'zi mamlakatlarda tijorat-aktsionerlik banki tarzida ish yuritadi. Bunda bosh aktsioner bo`lib davlat maydonga chiqadi. Masalan: Shvetsariya banki.

MB, eng avvalo davlatning pul-kredit siyosatini amalga oshiradi. MB qator vazifalarni bajaradi, ular ichidan quyidagilarni ajratib ko`rsatish mumkin: MB banklarini ro`yxatga oladi. Ularga ruxsatnoma beradi. Ana shundan keyingina bank o`z faoliyatini boshlashi mumkin.

MB tijorat banklarini faoliyatini muvofiqlashtiradi va tartibga soladi. MB faoliyatini tarkibiy qismi monitoring - ssudaga berilgan pulni olingan maqsad bo`yicha ishlatishini nazorat qilish, olingan mablag`larini muddatida qaytarish imkonini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tijorat banklarini barqaror bo`lishini ta'minlash maqsadida qator majburiy normativlar o`rnatadi:

1. Ustav fondini minimal miqdorini belgilaydi.
2. Bankning o`z mablag`lari bilan bank aktivlari o`rtasida nisbatni, balans likvidliligini ko`rsatkichini belgilash.
3. MB da saqlanadigan majburiy rezerv normalarini belgilash.
4. Tijorat banklari o`rtasida korrespondentlik schyotlari orqali hisob-kitob ishlarini tashkil etadi.

Tijorat banklari MB ga moliyaviy hisobot topshiradi. U bunga majbur. Markaziy bank Moliya vazirligi bilan hamkorlikda sug`urta va rezerv fondlarini hosil qilish tartibini ishlab chiqadi.

MBning asosiy aktiv operatsiyalari - bu qimmatbaho qog`ozlar chiqarish va ssuda berishdir.

Qimmatbaho qog`ozlar chiqarish. Davlatning qimmatbaho qog`ozlari bu xazina veksellari, obligatsiyalar bo`lib, ular daromadlarning muhim manbai. Bozor iqtisodiyoti sharoitida obligatsiyalar daromad manbai sifatidagina emas, ko`proq tijorat banklari rezervlari miqdoriga ta'sir etishi va bu bilan mamlakatdagi pul massasi miqdoriga ta'sir etish vositasi sifatida maydonga chiqadi.

MB ssudalari. Aktivlarni joylashtirishni boshqa yo`li - bu ssuda berish. MB hukumatga qarz beradi.

Ma'lumki, YAMM ning yarmi va undan ko`prog`i mamlakatlarning davlat byudjetlarida jamg`ariladi. Bu mablag`lar MB ning hisob schetlarida yig`iladi va ulardan xarajat qilinadi. Shuning uchun MB hukumat, muassasa va tashkilotlarning, milliy hokimiyatlarining hisob varaqalarini yuritadi. Ularda mablag`larni jamlaydi va to`lovlarni bajaradi. Bank davlatga qisqa va uzoq muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini sotib olish yo`li bilan kredit beradi. MB tijorat banklariga ham ssuda beradi. Boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga ssuda berilmaydi. MB hamma banklarga qarz olish uchun teng sharoit yaratishi kerak. Ssuda asosan uch maqsadga qaratiladi: rezerv majburiyatlarini bajarish, mavsumiy ssudalar, hamda moliyaviy ahvoli beqaror banklarga shu holatdan chiqib olish uchun yordam berish.

Bundan tashqari MB aktivlarida chet el valyutasi bo`lib, xalqaro valyuta bozorlarida dollar, marka, yena, kabilardan valyuta interventsiyasi o`tkazish vositasi sifatida foydalanadi. MB davlat topshirig`i bo`yicha oltin va chet el valyutasi bilan operatsiyalar o`tkazadi.

O'zaro talabnoma va majburiyatlarni hisobga olishda, ya'ni kliringga asoslangan naqd pulsiz hisob-kitoblar MBning muhim vazifasidir.

MB ning passiv operatsiyalari.

1. Hukumatning oldi-berdi operatsiyalariga xizmat ko`rsatadi, depozitlaridan o`z majburiyatlarini to`laydi, o`z depozitlarini soliqlar hamda zahiralarini banklar va aholiga qimmatbaho qog`ozlar sotib to`ldirib turadi.

2. Tijorat banklari rezervlarini saqlash.

MB nuqtai nazaridan tijorat banklari rezervlari - bu uning tijorat banklari oldidagi majburiyatlari bo`lib, MB uchun passivlar hisoblanadi.

3. Banknota chiqarish, boshqacha aytganda pul emissiyasi. Bunday xuquqga faqat MB ega. U banknotlar tarzida qog`oz pullar emissiya qiladi. Ular muomilaga kiritilgach qo`ldan qo`lga o`tib uning egalarini tovarlar va xizmat bilan ta'minlash majburiyati tarzda yuzaga chiqadi.

MB har qanday miqdorda pul emissiya qilishi mumkin. Lekin u o`z vazifasini chiqargan pullarini iqtisodiy rivojlanishga mos tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo`lsagina bajarishi mumkin. Banknotlar MB ning o`ziga nisbatan qarz majburiyatlari sifatida qaraladi. Undan tashqari MB ning o`z kapitali bor. U bankning a) mulki, b) schyotlari, v) protsent shaklida olgan foydasidir.

MB ning soddalashtirilgan balans sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin.

Aktivlari		Passivlari	
1	Valyuta rezervi a) oltin v) chet el valyutasi	1	MB ning o`z kapitali
2	MB kreditlari	2	Tijorat banklari omonatlari
3	Qimmatbaho qog`ozlar	3	Muomaladagi banknotlar
4	Inkassatsiya cheklari	4	Chet mamlakatlari operatsiyalari bo`yicha majburiyatlari
5	Qimmatbaho qog`ozlarni saqlash	5	hukumat depozitlari
6	Boshqa aktivlar (bino, inshoot kabilar)		

Davlatning kredit-pul siyosatini yuritar ekan, MB kimga bo`ysinishi kerak? degan savol tug`iladi. Iqtisodchilarning fikri bir xil emas. Ayrim iqtisodchilar bankning kimga bo`ysinishini nima axamiyati bor? Bordi-yu MB mustaqil bo`lib, xukumatni pul pechatlash stanogiga qo`ymaydi, degan nuqtai nazarga qaraganda ham MB buni uddasidan chiqaolmaydi degan fikrni ilgari surishadi.

Ikkinchi guruh iqtisodchilar, MB mustaqil bo`lishi kerak, bo`lmasa siyosatdonlar inflyatsion oqibatni o`ylamay pul bosib chiqarish imkoniyatiga ega bo`ladilar, degan nuqtai nazardan qarashadi.

Uchinchi guruh iqtisodchilar har qanday xukumat pul va soliq-byudjet siyosatini yuritish imkoni ega bo`lishi, buning uchun MB mustaqil bo`lish kerak emas deyishadi.

Real hayotda ayrim mamlakatlarda MB hukumatga to`g`ridan to`g`ri bo`ysunmaydi. Masalan: AQSH, Germaniya, Shvetsariya, Avstriya, Yaponiya va boshqalar. Ayrim mamlakatlarda masalan: Angliyada MB to`g`ridan-to`g`ri hukumatga bo`ysinadi.

S.Fisher va "Ekonomika”ning boshqa avtorlari xaqiqiy sharoitda MB ham xuddi oliy sudga o`xshab, o`z faoliyatida hukumat oldida turgan muommolarni hisobga oladi. Qachon zarur bo`lsa, hukumat tomonidan o`tkazilayotgan iqtisodiy siyosatga qarshilik qilmaslikka urinadi, deb mulohaza yuritishadi.

Mamlakatimizda MB O’zbekiston Respublikasi Oliy majlisi oldida hisobdor, boshqaruvchi va ijro etuvchi davlat hokimiyati idoralari oldida mustaqil.

Davlat pul-krediti siyosatini MB amalga oshiradi:

a) pul muomalasini tartibga soladi;

b) kredit hajmi, protsent stavkalari darajasi va boshqalarni belgilaydi.

MB pul-kredit siyosatini amalga oshrishining asosiy usullari quyidagilar.

1.Ochiq bozordagi operatsiyalari;
2.Zahira (rezerv) me'yorini o`zgartirish;
3.hisob (uchyot) stavkalarining o`zgartirish.
Ularning har birining o`zgarishi pul massasini o`zgarishiga olib keladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar - Mamlakatdagi pul massasini o`zgarishi ustidan, ya'ni pul taklifi ustidan nazoratning eng moslashuvchan va sezgir qurolidir.

Agar MB ga muomalada pul massasini ko`paytirish zarur bo`lsa, u qimmatbaho qog`ozlar bozorida davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib olishni boshlaydi. Tijorat banklari, o`z aktivlaridagi hukumatning qimmatbaho qog`ozlarini o`zlari uchun maqbul sharoit asosida sotishga tushadilar. Birmuncha muddat o`tgach obligatsiyalar sotishdan tushgan pullar tijorat banklariga cheklar yoki depozitlar shaklida kelib tushadi. Bu mablag`lardan bir qismi rezervga qo`yilib, qolganlarini banklar kreditga berish mumkin.

Shunday qilib, MB davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib olish bilan muomaladagi pul taklifini ko`paytiradi.

AQShda 80-yillarning ikkinchi yarmida inflyatsiya pasaygach FRS yiliga 20-30 mlrd. dollar atrofida davlat obligatsiyalarini sotib olgan, 2-4 mlrd. dollar atrofida sotgan. Agar MB inflyatsiyaga qarshi pul massasini ko`paytirish oldini olishga harakat qilsa, u davlat qarz majburiyatlarini sotishni boshlaydi. Tijorat banklari o`zlariga foydali tarzida davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib oladilar, ma'lum muddat o`tgach chek tijorat banlariga to`lov uchun taqdim etiladi.

Shunday qilib, MB davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish bilan pul taklifini kamaytiradi.

MB ning qimmatbaho qog`ozlar bozoriga doimo ta'sir ko`rsatishi tufayli davlat obligatsiyalarning to`lov muddatlari har xil bo`lishidan qat'iy nazar, tezda pul massasini kamaytirish imkonini beradi. Masalan ASHQ FRS 233 mlrd. dollarlik davlat obligatsiyalari bo`lib, ularning sotilishi tijorat banklari rezervlarini 40 mlrd. dollardan nolga tushirishi mumkin bo`ladi.

**Zaxira (rezerv) normalarini o`zgartirish**. Tijorat banklari MB da o`z schyotlarida zaxira mablag`larini ushlab turish kerak. AQSH da uning miqdori bank aktivlarining 3% dan 20% gacha yetadi. Respublikamizda ham mavjud sharoitdan kelib chiqib, rezerv normasi belgilanadi. Bu majburiyat rezerv normasidan kelib chiqib belgilanadi. Tabiiy bu norma past bo`lsa, banklarning sudaga berish mumkin bo`lgan rezervdan ortiqcha mablag`lari ko`payadi. U o`z navbatida pul mulьtiplikatori amal qilish natijasida pulni ko`payishiga olib keladi. Aksincha norma yuqori bo`lsa muomaladagi pulni kamayishiga ta'sir ko`rsatadi. Aytaylik MB direktorlari kengashi rezerv normasini 10% dan 20% ga ko`paytirishga qaror qilsa, demak bank har bir dollar mablag`dan 20 tsentini MB da saqlab, qolganini suda berishga ishlatishi mumkin. Norma ko`tarilmay avval bu miqdor 10 tsentni tashkil etar edi. Ana shunday tarzida zahira normasini o`zgartirish bilan pul massasiga ta'sir etiladi. Bu usul nisbatan qo`pol, shuning uchun undan iloji boricha kam foydalanadi.

**Hisob (uchyot) stavkasini o`zgartirish yoki remoliyalashtirish.** MBning asosiy vazifalaridan biri tijorat banklariga ssuda berish. Tijorat banklari MB dan ssuda olar ekan, unga xaq to`laydilar. MB tomonidan belgilangan sudaga olinadigan protsent tqlovlari hisob stavkasi deyladi. hisob stavkasi orqali MB kredit resurslari hajmiga ta'sir ko`rsatadi. hisob stavkasi kamayishi bilan tijorat banklari tomonidan MB kreditiga talab o`sadi, aksincha bo`lsa talab kamayadi. Chunki tijorat banklari olgan kreditlarini o`z mijozlariga ssudaga beradi. Mijozlardan olinadigan haq albatda hisob stavkasiga bog`liq bo`ladi. Hisob stavkasini pasaytirish bilan iqtisodiy faollik kuchayadi. Sababi pul taklifi o`sib, qarz olish imkoniyati ortadi. Agarda mamlakatda pul massasini kamaytirish zarur bqlsa, MB hisob stavkasini oshiradi, natijada kredit qimmatlashadi, faollik susayadi. hisob stavkasini o`sishi inflyatsiyaga qarshi kurash olib borish usuli sifatida ham qo`llanadi.

Hisob stavkasini o`zgartirish ham ehtiyotlik bilan qo`llaniladi, sababi, kutilmagan qo`shimcha o`zgarishlarga olib kelishi mumkin. MB iqtisodiy vaziyatga qarab "arzon" (yumshoq) pul siyosati yoki "qimmat"(qattiq) pul siyosati yuritadi.

"Arzon" pul siyosati. Agar iqtisodiyotda foydalanilmagan ishlab chiqarish quvvatlari, ishsizlik mavjud bo`lsa, MB shu siyosatni yuritadi, kredit olishni osonlashtiradi. U quyidagilar:

1.Ochiq bozorda davlat qimmatbaho qog`ozlarini banklar va axolidan sotib olinadi.

2.Rezerv (zahira) normasi kamaytiriladi.

3.hisob stavkasi pasaytiriladi.

Natijada pul taklifi ko`payadi, protsent stavkasi pasayadi. Bu investitsiyani o`sishi va amaliy faoliyatni kuchayishga olib keladi.

"Qimmat" pul siyosati. Agarda mamlakatda inflyatsiya yuz berayotgan bo`lsa, "qimmat" pul siyosati yuritilishiga to`g`ri keladi. Bu siyosat kreditni qimmat qilib, olishni qiyinlashtiradi. Pul taklifini qisqartirish chora-tadbirlari ko`riladi:

1.Ochiq bozorlarda davlat qimmatbaho qog`ozlar sotiladi.

2.Zahira (rezerv) normalari oshiriladi.

3.hisob stavkasi ko`tariladi.

Pul taklifi qisqarishi natijasida protsent stavkasi ko`tariladi. Bu o`z navbatida investitsiyani qisqarishiga inflyatsiyani cheklashga olib keladi. Shunday qilib MB mamlakatning bank-moliya sferasiga, uning holatiga bevosta ta'sir qilib, butun iqtisodiyotga ta'sir ko`rsatadi.

MB ning tijorat banklari faoliyatini inqirozga uchrashini oldini olishdagi roli katta.

hozirgacha banklar doimo eski ingliz "hamma tuxumni bir savatda saqlamaslik kerak" naqliga amal qilisha bermaydi.

AQSH da 1986 yili 206 bank bankrot deb e'lon qilindi. 1988 yili 221 bank va 220 ta omonat kassalari bankrot bo`ldi.

Agar tijorat banklari sistemali tarzda qonunni buzib, yilni zararlar bilan yakunlasa, mijozlar manfaatiga xavf tug`dirsa, MB bu bank tankilotlari oldiga

moliyaviy sog`lomlashtirish masalasini qo`yadi, yoki uni qayta tashkil etish, xatto to`la tugatish masalasini qo`yadi.

Xullas, ko`pchilik iqtisodchilar pul-kredit siyosatini milliy barqarorlashtirish siyosatining ajralmas qismi deb hisoblashadi. Uning afzalligi shundaki, fiskal siyosatiga nisbatan moslashuvchanligi va tez orada ta'sir ko`rsatishi, siyosiy bosim ko`rsatish fiskal siyosatga nisbatan qiyinroqligi bilan ham ajralib turadi. Undan tashqari qator iqtisodchilar pul taklifini o`zgarishini iqtisodiy faollik darajasini belgilaydigan hal qiluvchi omil deb hisoblashadi. Ammo uni kamchiliklari ham bor.

"Qimmat" pul siyosati kutilgan natijani berishi mumkin, lekin "arzon" pul siyosati kutilgan natijani bermasligi ham mumkin, ya'ni taklif qilgan pul mijozlar tomonidan protsent normasini past bo`lishiga qaramay ssuda olmasligi mumkin. Bu kamchiliklarga qaramay, pul-kredit siyosati va uning kredit tizimi orqali amalga oshirilishi mamlakat iqtisodiy hayotida muhim rol o`ynaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Moliya – pul fondlarining harakati, ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog`liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalardir.

Davlat byudjeti – davlat xarajatlari va ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Byudjet taqchilligi – byudjet xarajatlarining daromadlar qismidan ortiqcha bo`lishi natijasida vujudga kelgan farq.

Davlat qarzlari – byudjet taqchilligini qoplash maqsadida davlat tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar.

Soliqlar – jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Fiskal siyosat - bu davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o`zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta'siri tushuniladi.

Diskretsion fiskal siyosat - bu milliy ishlab chiqarish real hajmlarini o`zgartirish, bandlik darajasini ushlab turish va inflyatsiya ustidan nazoratni o`rnatish hamda iqtisodiy o`sishni ta'minlash maqsadida soliqlar bilan birga, davlat xarajat-larini ongli ravishda manipulyatsiya qilish tushuniladi.

Nediskretsion fiskal siyosat - bu soliq intizomining mustaqil barqarorlashtiruvchi bir qator layoqatlari, ya'ni uning mamlakatdagi iqtisodiy faoliyatni qandaydir boshqaruvchi organlarning bevosita aralashuvlarisiz tartibga solish imkoniyatini beruvchi ayrim xususiyatlari tushuniladi.

**Loffer egri chizig`i** – davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o`rtasidagi bog`liqlikning tasvirlanishi.

Kredit - iqtisodiy kategoriya bo`lib, u vaqtincha o`z egalari qo`lida bo`sh turgan pul mablag`larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq

to`lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlarni ifodalaydi.

Tijorat krediti - bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo`jalik sub'ektlarining bir-biriga tovar shaklida beradigan kreditidir.

Bank krediti - bu moliya kredit muassasalari (banklar, fondlar, assotsiatsiyalar) tomonidan har qanday xo`jalik sub'ektlari (tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar va boshqalar)ga pul shaklida - ssuda tarzida beriladi.

Ipoteka krediti - ko`chmas mulk (yer, bino, uy-joy kabilar)ni garovga qo`yib olinadigan kredit. Odatda ipoteka kreditidan asosan qishloq xo`jaligida asosiy fondlarni yangilash uchun yirik kapital quyilmalarni qoplash uchun foydalaniladi.

Davlat krediti - Davlat bir tomondan qarz oluvchi, ikkinchi tomondan qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

***Xo`jaliklararo pul krediti*** - xo`jalik yurituvchi sub'ektlarni bir-birriga beradigan krediti. Korxona, tashkilotlar aktsiya, obligatsiya, kredit biletlari va boshqa qimmatbaho qog`ozlar chiqarish orqali beriladi. Bu operatsiyalar korxonalarni markazlashtirilmagan moliyalashtirish (aktsiya chiqarish) va kreditlash (obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog`ozlar) degan nom olgan.

Xalqaro kredit bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi xarakatidir. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida berildi. Qarz beruvchilar va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat organlari, xukumatlar, yirik korparatsiyalar, xalqaro va regional tashkilotlari bo`lib, ularning kredit berish shartlari bir-birinikidan jiddiy farq qilishi mumkin.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.
2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo`g`inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o`rni qanday?
3. O'zbekiston davlat byudjeti mabla**g`**larining shakllanish va taqsimlanish xususiyatlari to`**g`**risida mulo**h**aza yuriting.
4. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o`ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?
5. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.
6. Soliqlarning iqtisodiy mo**h**iyatini tushuntiring va uning turlarini asosiy vazifalarini ko`rsating.
7. Davlat fiskal siyosati mohiyatini va uning milliy iqtisodiyotga ta'sir etishini tushuntiring.
8. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini islo**h** qilish qanday yo`nalishlarda amalga oshirilishi ko`zda tutilgan?
9. Kreditning mohiyati, vazifalari va manbalarini ayting. Kreditning sudxo`rlikdan farqi nimada? Qanday kredit turlarini bilasiz?
10. Bank foizi bilan ssuda foizi nimasi bilan farqlanadi?
11. Kredit tizimi bilan bank tizimining qanday farqi bor? Ularning tarkibini guruhlang.

12. Pul mulьtiplikatori qanday amal qiladi, tushuntiring. Nima sabablan u pulni ko`paytiruvchi rolini o`ynaydi? Uni qanday hisoblaymiz?
13. Markaziy bank qanday bank, boshqa banklardan nimasi bilan farq qiladi?
14. Markaziy bank pul muomalasini qanday tartibga soladi? Bunda qanday usullardan foydalanadi?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,16,17,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

8,9,10,12,13,15,29.

10-MAVZU. IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING ROLI

REJA:

1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli hakida turli xil nazariya va qarashlar.
2. Iqtisodiyotni Davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari.
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqida turli xil nazariya va qarashlar

Milliy iqtisodiyotning samaradorligi ko`p omilli ko`rsatkich bo`lib, bunda samaradorlikning erishilgan darajasi ko`p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog`liq bo`lishi mumkin. Chunki ancha yuqori samaradorlikka, birinchidan, bozorning tartibga solish usullari orqali; ikkinchidan, iqtisodiyotni faqatgina yagona markazdan ongli ravishda markazlashgan boshqarish yo`li bilan; uchinchidan, takror ishlab chiqarish jarayonida davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg`unlashtirish orqali erilishiladi. Hozirgi davrda Respublikamizning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko`proq uchinchi yo`l xarakterli xisoblanadi.

Iqtisodiy tafakkur tarixidan birinchi marta davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi A.Smit tomonidan ilmiy asosda ko`rib chiqilgan. Uning "Xalqlar boyligining tabiati va sababalarini tadqiq qilish haqida" (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o`z-o`zini tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o`tilgan. A.Smitning fikricha xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to`liq ozod bo`lishi zarur. Ana shundagina ishlab chiqaruvchilar iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoniga ega bo`ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashishsiz

ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat kilishga majbur kiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlariga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb xisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib - qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to`lovi (poshlinasi) milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatini saqlab qolishiga olib keladi. Bunda past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo`lgan milliy iste'molchilar yutqazadi.

A.Smitning "Tinch qo`yish" nazariyasi, 1923 - 1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqazo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi Djon M.Keynsning "Ish bilan bandlilik, protsent va pulning umumiy nazariyalari" nomli kitobida o`z aksini topdi (1936). Bu kitobda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag`batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda krizisga qarshi siyosat o`tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat tsiklining o`zgarishini yo`qotish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugallangan nazariya sifatida AQShda amalga oshirildi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko`rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodi amalda ustun bo`lgan barcha mamlakatlarda foydalaniladi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolining yanada ko`proq oshib borishi ro`y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishni muhim maqsadi sifatida nafaqat tsikliga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlilikni ta'minlash, balki iqtisodiy o`sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag`batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvini nima belgilab beradi?- degan savol tug`ilish tabiiy.

Birinchidan, davlat o`ziga milliy iktisodiyotda bozor vositasida o`z - o`zini tartibga solish orqali bajarish mumkin bo`lmagan yoki samarali bajarish mumkin bo`lmagan vazifalarni oladi. Bunga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchidan, bozor iqtisodi sharoitida hususiy ishlab chiqarish va iste'mol bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug`diradi.

Bu oqibatlar bevosita uchinchi shaxs manfaatida aks etadi va demak kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash, xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtai nazaridan (u yoki bu

kompaniya yoki individual ishlab chiqarishga) foydali, atrof muhitni ifloslanishiga olib kelishi esa boshqa kishilar uchun qo`shimcha salbiy oqibatga ega.

Davlat yakka tadbirkor yoki istemolchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo`shimcha ijobiy samarani rag`batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog`liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro`y beradiki, individual istemolchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydi. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog`liq uchun zarar tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o`z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari yuqori aktsiz (egri) solig`ini o`rnatilib, bir tomondan o`zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotni sotib olish talabini cheklaydi.

To`rtinchidan, davlat o`z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini oladi. Bozor hamma uchun to`lovga qobil talabini qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozorning milliy boylikni ijtimoiy - adolatli taqsimlashni ta'minlashini bildirmaydi. Bunday sharoitda davlat aholining kam ta'minlangan qatlamini turmush darajasi haqida §

amxo`rlik qilishi, pulsiz (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko`rsatish va shu kabilarni o`z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda iqtisodiy o`sishning barqaror izchilligini rag`batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

2. Iqtisodiyotni Davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari

Bozor xo`jaligi sharoitida iqtiyosodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimidan iborat bo`ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) ning ob'ektiv zarurligi iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish va kapital to`planishi ma'lum darajaga erishganda vujudga keladi. Iqtisodiy rivojlanishda qiyinchiliklar o`sib va ziddiyatlar to`planib borishi bu imkoniyatlarni haqiqatga aylantirishni zarur qilib qo`yadi.

Hozirgi sharoitda IDTTS takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o`sishni rag`batlantirish, bandlilikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo`llab - quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

IDTTS mexanizmi to`g`risidagi to`laroq tasavvurga ega bo`lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to`laroq tavsiflash lozim.

IDTTSning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mustahkamlash (mamlakat ichida va xalqaro maydonda) va uni o`zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy tsiklni barqarorlashtirish; milliy xo`jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof - muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. IDTTS maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo`ladi. Bozor xo`jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo`ladi. Bu sohadagi davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko`rsatish mumkin:

1. Bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug`diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
2. Rahobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

1. Daromad va boylikni qayta taqsimlash;
2. Resurslarni qayta taqsimlash;
3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o`sishni rag`batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart - sharoiti hisoblangan huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini o`z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy, huquqiy asosni quyidagi tadbirlar taqoza qiladi: xususiy korxonalarga qonuniy mavqeini berish; xususiy mulkchilik huquqini aniqlash va shartnomalarga amal qilishini kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o`rtasidagi munosabatalarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqarish va shu kabilar. o`zbekiston Respublikasining korxonalar, tadbirkorlik va aktsionerlik jamiyatlari to`g`risidagi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo`shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish buyicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy, huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan ijtimoiy muhitni ta'minlash o`z ichiga ichki tartibni saqlash mahsulot sifati va og`riligini o`lchashga standartlar belgilash tovarlar va xizmatlar ayirboshlashini yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muammoga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo`lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar amriga yoki iste'molchilar erkinligiga ishlab chiqaruvchi va resurslarni yetkazib beruvchilarni bo`ysundiradi. Raqobat sharoitida ko`plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar faqat bozor orqali hisobga oladigan iste'molchilar xohishiga moslashishi mumkin. Bozor tizimining irodasiga bo`ysunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o`z mavqeilarining mustahkamlashini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko`radi va oxir oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor - bu xo`jayin, bozor ularning gumashtasi, korxona esa ularning xizmatkori hisoblanadi.

Monopoliya raqobatning o`rnini almashtirganda, sotuvchilar bozorga ta'sir ko`rsatishi yoki undagi narxlarni o`z manfaatlarini ko`zlab o`zgartirish mumkin. Monopoliyalar o`zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun'iy cheklash orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o`rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar «raqobatli bozor mavjud bo`lish imkoniyatini yo`qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalari deb nomladigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko`rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o`rnatadi. Transport, aloqa, elektr-energiya ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko`pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Bizning Respublikada ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy-vositalarga ega bo`lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo`lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg`iz va qaramog`ida bolalari bo`lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo`lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o`rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o`z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o`z ifodasini topadi.

Birinchidan, transfert to`lovlari orqasi muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog`ida bo`lganlarni nafaqalar bilan ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko`rsatiladi.

Bu barcha dasturlar davlat byudjeti mablag`larini, jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo`lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi.

Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo`li bilan ya'ni, talab va taklif ta'sirida o`rnatiladigan narxlarni o`zgartirish yo`li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko`rsatadi. Me'yordagi oziq-ovqat tovarlariga o`rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o`rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq tizimidan ham keng foydalanadi (soliq imtiyozlari orqali).

5. Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko`rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi, 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning

kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o`zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo`lmaydi.

Resurslarni qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog`liq foyda yoki zarar, uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga "joyini o`zgartirsa" vujudga keladi. Bu qo`shimcha samara deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar xissasiga to`g`ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o`zlarining sanoat chiqitlarini ko`l yoki daryoga oqizsa bu cho`miluvchilar, baliqchilar va atrofdagi aholiga - zarar keltiradi.

Ishlab chiqaruvchi esa muhofaza inshoat va uskunalar o`rnatmaganligi hisobiga ishlab chikarish harajatlarining ancha past darajasini ta'minlaydi. Davlat resurslarining nomutanosib taqsimlanish vujudga keltiradigan bu holatlarni tartibga solish uchun qonunchilik tadbirlarini qo`llaydi, yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi.

Masalan, atrof - muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar, ishlab chiqaruvchilarni o`zlarining sanoat chiqitlarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o`rnatish bilan yo`qotishga majbur qiladi.

Boshka holda davlat maxsus soliqlarni kiritish yordamida, atrof - muhitni ifloslantiruvchi korxonalarga boshqalarga keltirishi mumkin bo`lgan zararni yuklashga harakat qiladi.

Davlat bir qator yo`llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo`li bilan ularning talabi kengaytirildi. Malasan, bizning Respublikamizda islohatlarning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo`lgan talabini oshiradi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qiladi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlarni ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi bartaraf qilanadi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtiomiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o`z zimmasiga oladi.

Bular fan, ta'lim, soliqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro`y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat, byudjet mablag`lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo`llanilishdan bo`shatadi, hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo`naltirish mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o`zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to`liq bandlilik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o`sishni rag`batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to`liq bandlilikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo`lmasa davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o`z xarajatlarini ko`paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag`batlantirish mašsadida soliqlarni qisqartiradi.

Agar jami sarflar to`liq bandlilik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko`tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyatsion xarakter kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo`l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo`lganda davlat sarflarining ko`payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va bandlilikning o`sishiga olib keladi. o`z navbatida, soliqlarning qiskarishi yoki transfert to`lovlarining ko`payishi daromadlarni ko`paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarni o`sishini rag`batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o`z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtiomiy sug`urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xarakterga ega bo`lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof - muhitni himoya qilish, aholi sog`lig`ini saqlash, bo`sh ishchi o`rinlariga ega bo`lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruxlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo`lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo`lsa, bozor iqtiodiyoti esa birinchi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog`langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud. Davlat xilma - xil shakldagi kapitalga egalik qiladi, kreditlar beradi, korxonalarga mulkdor hisoblanadi. Bu davlatning ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalaniladi. Ma'muriy vositalar davlat xokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakterdagi tadbirlarni o`z ichiga oladi.

Tartibga solishning ma’muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to`g`ridan-to`g`ri tartibga solish ko`zda tutiladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta’sir qilish tadbirlari kam samarali bo`lib, ma’muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko`rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo`g`inlari - transport, aloqa, atom va elektr - energetika, kommunal xizmat va boshkalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o`ziga qarashli korxona va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi, ma’lum doirada amal qilib, ko`pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo`lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma’lum sharoitlarda iqtisodiy o`sish uchun zarur bo`lsa, ikkinchi tomondan vaqt o`tishi bilan samarasiz bo`lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik ob’ektiga aylantiriladi.

b) narxlar va ish haqini qotirib qo`yish siyosati:

Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma’lum doira bilan cheklanadi. Antiinflyatsion tadbirlar orqali inflyatsiya darajasini pasayishi investitsiyalarga rag`bat beradi.

v) ish bilan bandlilik xizmati faoliyati (mehnat birjalari) ni tashkil qilish.

Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko`radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta’minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko`rsatadi.

g) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko`zda tutuvchi qonuniy aktlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, sohibkorlik to`g`risidagi, bank sohalari, qimmatli qog`ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko`zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo`li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta’minlanadi, monopoliyalarga yo`l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul - kredit va byudjet siyosatida o`z ifodasini topadi.

Pul - kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo`ladi:

■ hisob stavkasini tartibga solish;

■ moliya kredit muassasalalarining markaziy bankdagi ehtiyotlari minimal hajmini o`rnatish va o`zgartirish;

■ davlat muassasalarining qimmatli qog`ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to`lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo`nalishda o`zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o`zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat

kreditga bo`lgan talab va taklifni markaziy bank orqali quyidagi yo`llar bilan o`zgartiradi.

Birinchidan, davlat markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag`larining qarzga beriladigan va extiyot (rezerv)da turadigan qismlari ulushini o`zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o`zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa foiz kamayadi, aksincha u kamaysa foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o`sishni rag`batlantiradi.

Ikkinchidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o`sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, davlat markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o`z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog`ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul mikdori o`zgarib, bu foizga ta'sir etadi. Davlatning pulga bo`lgan talab va taklifini o`zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.

Davlat byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o`zgartirishga qaratiladi. Davlat harajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag`larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo`jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko`rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to`lashda berilgan imtiyozlarga bog`liq bo`ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida byudjet harajatlaridan ham foydalanadi.

Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo`ladi.

IDTTSda asosiy kapitalga hisoblanadigan jadallashgan amortizatsiya ajratmalari aloxida rol o`ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg`arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o`zgarishlarni rag`batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy tsikli va bandlikka ta'sir ko`rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo`yilmalari muhim rol o`ynaydi. Jumladan, bozor kon'yukturasi yomonlashgan, turg`unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo`yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o`sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o`sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o`zgarishlarda ham sezilarli o`ringa ega bo`ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi yetarli bo`lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi ob'ektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko`rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital quyilmalari ilmiy - tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o`ynaydi.

IDTTS ning oliy shakli davlat iqtisodiy dasturlari hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o`rta muddatli, favqulodli va maqsadli bo`lishi mumkin. o`rta muddatli umum iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favqulodli dasturlar tig`iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xarakterga ega bo`ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo`nalishlari bo`lishi mumkin.

IDTTS tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo`jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko`rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan - texnika yutuqlari eksportini rag`batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to`lovlarini o`zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo`yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iktisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, IDTTSning qarab chikilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iktisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o`z ta'sirini ko`rsatadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

IDTTS maqsadi - iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o`zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o`sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo`ladi.

IDTTS usullari - tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning ta'qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarini baholang?
2. Davlat asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?

3. Bozor iqtisodyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi? Tartibga solish o`z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo`yadi?
4. IDTTSning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko`rsating.
5. IDTTSda davlat sektori qanday rol o`ynaydi? Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,16,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,20,21,29.

11-MAVZU. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIY SIYOSATI

REJA:

1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko`rsatkichlari
2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.
3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo`nalishlari.

1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko`rsatkichlari

Aholi daromadlari deyilganda ularning ma'lum vaqt oralig`ida (masalan, bir yilda) pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori tushuniladi.

Aholi iste'mol darajasi to`g`ridan-to`g`ri ularning daromadlari darajasiga bog`liq bo`ladiki, bu daromadlarning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog`ozlar, ko`chmas mulk, qishloq xo`jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko`rsatishdan kelib tushadigan daromadlarni o`z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo`jaliklarining o`z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo`ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko`rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog`ligini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko`rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari chakana narx dinamikasi, iste'molchilik bozorining tovarlar bilan to`yinganlik darajasi kabilar muhim o`rin tutadi.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek: «mustaqillik yillarida odamlarimizning tafakkuri, dunyoqarashi, hayotga bo`lgan munosabati ham tubdan o`zgaradi. Turmush darajasi, oilasining farovonligi, eng avvalo, o`ziga bog`liq ekanligini tushunib yetayotgan odamlar tobora ko`payib bormoqda».[1]

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo`lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig`ida olingan pul daromadlari miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo`lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg`arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo`lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to`lov summasiga kam bo`ladi.

Real daromad – narx darajasi o`zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo`lgan daromadga sotib olish mumkin bo`lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko`rsatadi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

a) ishlab chiqarish omillariga olinadigan daromad;

b) davlat yordam dasturlari bo`yicha to`lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;

v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pud daromadlari.

Respublikamizda 2002 yilda aholi pul daromadlari 2001 yilga nisbatan 43,6 foizga, oylik nominal ish haqi esa 41,8 foizga o`sgan.

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarning asosiy qismini ish haqi tashkil qiladi. Daromadning bu turi istiqbolda ham, pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o`zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo`yicha to`lovlar sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to`lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali oladigan pul daromadlari qo`yidagilardan iborat: davlat sug`urtasi bo`yicha to`lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg`arma bankiga qo`yilmalar bo`yicha foizlar; aktsiya, obligatsiya bahosining ko`payishidan olinadigan daromad va zayom bo`yicha to`lovlar; lotereya bo`yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan, vaqtincha bo`sh mablag`lar; har xil turdagi kompensatsiya to`lovlar va h.k.

Respublikada aholining pul daromadlarining shakllanish manbalari bo`yicha quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

9-jadval.

O'zbekistonda aholi pul daromadlarining tarkibi va uning

---

[1] Karimov I.A. Islo¦otlar va investitsiyalar b¤yicha idoralararo muvofi¢lashtiruvchi kengash yiiilishidagi ma'ruzasi. «Xal¢ s¤zi», 2000 yil 2 fevral.

o`zgarishi (2002 y.)[1]

Pul daromadlar	2000 y.		1999 yilga nisbatan % hisobida
	mlrd. so`m	%	
Barcha pul daromadlari	5176,8	100,0	143,6
Shu jumladan: Ish haqi	1330,7	25,7	134,7
qishloq xo`jalik mahsulot-larini sotishdan olingan daromadlar	1514,9	29,3	151,9
Ijtimoiy transfertlar	659,9	12,7	149,3
Mulkdan, tadbirkorlikdan olingan daromad va boshqa daromadlar	1671,3	32,3	141,8

O'zbekistonda aholining pul daromadlari tarkibida sotsial-transfert daromadlari 12,7% ni tashkil qiladi. MDX mamlakatlari ichida faqatgina Belorussiyada bu ko`rsatkich O'zbekistonnikidan yuqori (18,8%) ni, boshqa MDX davlatlarida esa bu ko`rsatkich 8% dan oshmaydi.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo`lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi, hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Kishilarning hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to`plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog`liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o`z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog`liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida \butun aholi uchun\ va tabaqalashgan mikro darajada \aholining alohida guruhi uchun\ qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to`g`ri keladigan ichki milliy mahsulot ko`rsatkichi bo`yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

O'zbekistonda aholi jon boshiga to`g`ri keladigan YAIM ko`rsatkichining o`sish sur'atlari 1997 yilda - 3,3; 1998 yilda - 2,6; 1999 yilda - 2,8; va 2000 yilda - 2,5; 2002 yilda 2,7 foizni tashkil qilgan.

Aholi guruhlari bo`yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash, iste'molchilik byudjeti asosida amalga oshiriladi. Qator iste'molchilik byudjetlari mavjud bo`ladi: o`rtacha oila uchun, yuqori darajada mo`l-ko`l byudjet, minimal moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo`rlar va aholining boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti, shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, undan keyin ishchi kuchini takror hosil qilishni

[1] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

ta’minlab bo`lmaydi. Bu daraja moddiy ta’minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi \qashshoqlikning boshlanishi\ sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o`rtacha daromad «o`rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo`yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste’molchilik savati to`plamiga uy, avtomashina, dala hovli \dacha\, zamonaviy uy jihozlar, sayr qilish va bolalarini o`qitish imkoniyati, qimmatli qog`ozlar va zebuziynatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta’minlangan yoki “boy” qatlami mavjud bo`lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar \va xizmat\lar xarid qilishga layoqatli bo`lgan juda oz qatlami kiradi. AQShda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8 -10 mln. dollar deb baholanadi.

2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to`g`ri keladigan o`rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o`rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o`rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo`ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

O’z-o`zidan aniqki, iqtisodiy o`sish daromadlarning ko`payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutloq miqdorda asta-sekin o`sib boradi. Daromadlarning mutloq miqdori ko`payib borsa-da, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta’sir ko`rsatmasligi mumkin.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorents egri chizig`idan foydalaniladi \1-rasm\ “Oilalar ulushi” yotiq chiziqda, “daromadlar ulushi” esa tik chiziqda joylashgan. Nazariy jihatdan daromadlarning mutloq teng taqsimlanishi imkoniyati \burchakni teng ikkiga bo`luvchi\ chiziqda ifodalangan bo`lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko`rsatadi. 20% oilalarning barcha daromadlarning 20%, 40%-40%, 60%-60% daromadlarni olishini bildiradi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorents egri chizig`i o`rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi.

Bu farq qanchalik katta bo`lsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo`ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo`lsa, bunda Lorents egri chizig`i va bissektrisa o`qi bir-biriga mos kelib farq yo`qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko`proq qo`llaniladigan ko`rsatkichlaridan bir ditsel koeffitsienti hisoblanadi. Bu ko`rsatkich 10% ancha yuqori ta’minlangan aholi o`rtacha daromadlari va 10% eng kam ta’minlanganlar o`rtacha daromadi o`rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o`rtasida taqsimlanishini xarakterlash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini koeffitsienti) ko`rsatkichi qo`llaniladi. Bu ko`rsatkich qanchalik katta bo`lsa, (ya’ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo`ladi. Jamiyat a’zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko`rsatkich 0 (nolь)ga intiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida iqtisodiy beqarorlik tufayli qarab chiqilgan bu ko`rsatkich o`sish tamoyiliga ega bo`ladi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga boradi. Milliy iqtisodiyotda o`rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar kategoriyasi bo`yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi.

Jumladan O'zbekistonda o`rtacha oylik nominal ish haqiga nisbatan alohida tarmoqlarda ish haqi darajasining o`zgarishi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

10-Jadval

Respublika iqtisodiyotining asosiy tarmoqlarida oylik nominal ish haqi nisbatlarining o`zgarishi[1]
(o`rtacha ish haqi –100%)

Yillar	Sanoat	Qishloq xo`jaligi	Transport	Qurilishi	Maorif	Bank sohasi
1994	148,2	85,4	126,6	153,6	60,9	189,4
1996	139,2	54,4	136,0	166,7	70,4	184,9
1998	155,3	46,1	152,8	152,3	68,2	210,7
1999	165,2	51,6	143,3	162,3	57,2	227,6
2000	189,6	60,9	174,0	164,4	71,3	257,1
2002	165,8	47,4	145,7	131,1	56,6	250,0

Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo`lishining asosiy sababi, bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o`z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bizning respublikada ham bozor iqtisodiyotiga o`tish, daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu yerda asosiy rolni mol-mulkka \uy-joy, ko`chmas mulk, aktsiya va boshqalar\ ega bo`lish omili o`ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni yetarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o`n baravar yuqori daromadga ega bo`lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o`tishi bilan oilalarning to`plagan mol-mulki meros qoldirishi sababli daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ruy beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhit yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatlikni ta'minlab berishning muhiti muammolari kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar ham mavjud bo`ladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o`rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib).

[1] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert to`lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to`lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi \70-75%\ni tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo`nalishlari

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo`li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlari o`rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to`lovlar bilan birga bozor narxlarini o`zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to`lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko`rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo`lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog`liq bo`lmaydi. Ijtimoiy to`lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko`rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'molchilik tovarlariga narxning o`sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o`sishiga bog`liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo`nalishi aholi kambag`al qatlamini qo`llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o`zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal normasi (me'yori) bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o`z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko`zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o`rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo`naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o`tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo`llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik

yo`nalishlarda amalga oshiriladi. Bu yo`nalishlar I.A. Karimovning “O’zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida”[1] kitobida to`liq bayon qilib berilgan.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo`nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o`rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o`ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o`zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg`arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o`zida qayta ko`rib chiqish yo`li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o`zgartirishda 1993 yil joriy etilgan yangi yagona ta’rif setkasi katta ahamiyatga ega bo`ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o`zaro bog`lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo`nalishi - ichki iste’mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste’molini muayyan darajada saqlab turish bo`ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to`lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me’yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo`ldi. Milliy valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me’yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o`tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo`nalishi – aholining kam ta’minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo`llab - quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o`tkazilganligi bo`ldi. Bu yo`nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko`p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o`quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo`llar bilan himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo`llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o`tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko`maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta’minlash manbalarini tubdan o`zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko`zda tutadi. yordam tizimi faqat kam ta’minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo`llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg`armalarning mablag`laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko`maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo`luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Bu tizimda kam daromadli oilalarga beriladigan moddiy yordam mahalla orqali yetkaziladi.

---

[1] ¡arang: Karimov I.A. £zbekiston i¢tisodiy islo¦otlarni chu¢urlashtirish y¤lida. - T.: ¤zbekiston, 1995, 119-138 betlar.

Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag`lari, korxona va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o`tkazgan mablag`lari hisobidan maxsus jamg`armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko`maklashishning yangi tizimi mehnatga rag`batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo`lishini ham taqozo qiladi.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo`llab-quvvatlash bilan birga, o`z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

**Ixtiyorida bo`lgan daromad** – shaxsiy iste'mol va jamg`arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo`lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o`zgarishini hisobga olib aholining hayot kechirishi uchun zarur bo`lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish darajasidir.

Lorents egri chizig`i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni xarakterlaydi.

**Ijtimoiy to`lovlar** – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko`rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o`rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo`naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?
2. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko`rsatuvchi omillarni sanab ko`rsating.
3. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko`rsatkichlar xarakterlab beradi?
4. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko`rsating va ularga tushuntirish bering.
5. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo`nalishlariga o`zingizning fikringizni bildiring.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,16,18,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,10,13,29.

II-BO'LIM. JAHON XO'JALIGI

12-MAVZU. JAHON IQTISODIYOTI VA UNING RIVOJLANISHI

REJA:

1. Jahon xo`jaligining tashkil topish bosqichlari va asosiy belgilari.
2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari.
   Jahon infratuzilmasining rivojlanishi
3. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari. Qiyosiy ustunlik nazariyasi
4. Jahon xo`jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.
5. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo`nalishlari.

1. Jahon xo`jaligining tashkil topish bosqichlari va asosiy belgilari

Jahon xo`jaligini tarixi juda uzoq va murakkabdir. Jaxon xo`jaligini bog`lovchi vositalardan eng birinchisi savdo bo`lgan. Savdo-sotiq tufayli jaxon xo`jaligi doimo rivojlanib, taraqqiy qilib borgan. Jaxon xo`jaligi tarixan dastavval kapitalistik jaxon xo`jaligi sifatida vujudga keldi. Bu davr XIX asr XX asr boshlarini o`z ichiga oladi. Bu davrda jaxon xo`jaligida rivojlangan kapitalistik davlatlar hukmronlik qildilar. Dunyo ikki toifadagi davlatlardan ya'ni mustamlakachilar va mustamlaklardan iborat bo`ldi. 1917 yil Rossiyada Oktyabr inqilobi natijasida ahvol tamomila o`zgardi. Jaxon xo`jaligi Jaxon xo`jaligi ikki ijtimoiy-iqtisodiy sistema xo`jaligidan iborat bo`lib qoldi. Sobiq SSSR ning ikkinchi jaxon urushida Germaniya ustidan g`alaba qilishi natijasida jaxon sotsialistik xo`jaligi sistema qaror topdi. Shu bilan birga mustamlakachilik ham yemirilib barxam topdi.

Jahon sotsialistik xo`jaligi 1990 yilga qadar jaxon kapitalistik xo`jaligidan ajralgan holda o`zaro muxoliflikda yashab keldi. Keyingi davr umumjaxon xo`jaligini tan olmay yashash mumkin emasligini tobora yaqqol ko`rsata boshladi. Ayniqsa, insoniyat ustidan yadro quroli xavfini kuchayishi, iqtisodiy tanglik, xalqlarni o`z erki-mustaqilligi uchun intilish, o`zini eng yuqori cho`qqisiga erishdi. Mana shular oqibatida umuminsoniy qadriyatlar har qanday narsadan ustun ekanligi, insonni sog`-salomat qolish muammosi, jaxonshumul umuminsoniy muammolarni xal etish masalasi vujudga keldi. Bularni hal qilish o`zaro muxoliflik bilan yoki yakka-yolg`iz kurash olib borish bilan hal bo`lmasligi barcha insoniyatga ayon bo`lab qoldi. 1985 yilda sobiq SSSR da boshlangan qayta qurish 1991 yilga kelib jaxon sotsialistik sistemasini barbod bo`lishiga va SSSR ni parchalanib ketishiga olib keldi va sobiq SSSR tarkibiga kirgan respublikalar mustaqil davlatga aylandi. 1991 yil 30 dekabr Olma-Ota uchrashuvida sobiq SSSRning 11 respublikasi mustaqil davlatlar hamdo`stligini yaratdilar. O'zbekiston respublikasi ham shu hamdo`stlikka kirishi bilan jaxon xo`jaligiga ham bevosita kirib borishga muvaffaq bo`ldi.

Jaxon xo`jaligi bir necha bosqichga ega.

Jaxon xo`jaligi tarkibi uning tarkibi uning rivojlanishi bosqichlariga qarab o`zgarib bormoqda. Masalan, jaxon xo`jaligining birinchi bosqichi jaxon kapitalistik xo`jalik tanho hukmronlik qilgan davri bilan xarakterlanadi. Bu davr mustamlakachi davlatlarning xo`jaligi, mustamlaka davlatlar boyligi hisobiga rivojlanganligi bilan xarakterlanadi. Jaxon xo`jaligi rivojlanishining ikkinchi bosqichi 1917 yildan 1990 yillargacha bo`lgan davrni o`z ichiga olib bu davr jaxon xo`jaligini bir-biriga qarama-qarshi ikki xo`jalik ya'ni jaxon kapitalistik xo`jaligi va jaxon sotsialistik xo`jaligi hukmronlik qilganligi bilan xarakterlanadi. 1991 yildan boshlab jaxon xo`jaligi rivojlanishida yangi uchinchi bosqich boshlanadi. Bu bosqich hozirgi umumjaxon xo`jaligining yaxlitligi bilan xarakterlanadi.

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim xarakterli xususiyatlaridan biri - turli mamlakatlar va xo`jalik regionlari o`rtasidagi o`zaro bog`liklarning o`sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo`jaligida har bir o`zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o`ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog`liqlik ob'ektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodi qanday rivojlangan bo`lishidan qat'iy nazar, jahon xo`jaligi aloqalariga jalb qilmasdan uning to`la qonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas.

Shu sababli Prezidentimiz I.Karimov «Mamlakatning jahon xo`jalik aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirok etishi ochiq turdagi iqtisodiyotni barpo etishning asosidir»[1], deb ta'kidlaydi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlarga bo`lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi. Yaqin vaqtlargacha bizning adabiyotimiz sotsializm dunyosi, kapitalizm dunyosi va uchinchi dunyo mamlakatlari degan tushunchani singdirib keldi.

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo`jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko`rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan va bozor iqtisodi mavjud bo`lmagan mamlakatlar. Rivojlanganlik darajasi bo`yicha ham o`z navbatida uchta guruh farqlanadi: kam, o`rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YAIM), yuqori daromadli nefть eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, quvayt va boshqalar) eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKVI), shu jumladan eng kambag`al mamlakatlar (Chad, Baengladesh, Efiopiya), har xil regional ittifoqlar va internatsional guruhlarga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o`zaro iqtisodiy bog`liqlikning har xil jixatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo`jalik aloqalarining chuqurlashib

---

[1] Karimov I.A. «¤zbekiston buyuk kelajak sari» T.: «¤zbekiston», 1998. 267-bet.

borayotganligi baynalminallashuvining kuchayishi hamda fan-texnika revolyutsiyasining keng qamrovli xarakteri, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o`z-o`zini ta'minlash orqali samarali amal qilish mumkin emas.

Jahon xo`jalik aloqalarining tez o`sishi shunday davrlarga to`g`ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o`sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakillanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo`jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko`p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o`sib chiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo`yadi.

Milliy xo`jaliklar va ular o`rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakillangan jahon xo`jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo`naltirilgan **xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning** shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to`ntarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo`jaliklar doirasidan tashqariga o`sib chiqa boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o`z ichida oluvchi umumjahon xo`jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli jo`g`rofiy ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko`lami, darajasi va iqtisodiyotini tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo`ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o`zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga va aksincha, jahon bozoridan o`zidan ishlab chiqarish uchun xarajat ko`proq bo`ladigan yoki tabiiy yoxud boshqa sharoitlarga ko`ra umuman ishlab chiqarib bo`lmaydigan tovarlarni sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o`rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda, sof holida amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo`lishiga to`sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o`zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hakazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim

mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o`n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o`tish jahon xo`jalik aloqalarining tez o`sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o`zining har ikkala shaklida: integratsion (milliy xo`jaliklarning yaqinlashuvi, o`zaro moslashuvi orqali) va transmilliy (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda regional davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Jumladan, rivojlangan Yevropa integratsion hamjamiyati (YEI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorlik AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko`zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xarakterli bo`lmoqda.

2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Xalqaro mehnat taqsimoti xalqaro iqtisodiy munosabatlar, ya'ni turli mamlakatlar o`rtasidagi xo`jalik aloqalari negizida yotadi. **Xalqaro iqtisodiy munosabatlar** quyidagi shakllarda namoyon bo`ladi:

- tovar va xizmatlar bilan xalqaro savdo;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchining migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari;

Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga **tovar va xizmatlarning xalqaro harakati** sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o`zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o`tadiki, ulardan har biri milliy xo`jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan xarakterlanadi.

Kapitalning xalqaro harakati - bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va faoliyat qilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo`li bilan harakati ko`pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi.
- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalar, patentlar, nau-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo`lishi mumkin.
- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;
- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Ssuda shaklidagi kapital quyilmalar bo`yicha foiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali to`g`ridan-to`g`ri va portfelli investitsiyalardan iborat bo`ladi. To`g`ridan-to`g`ri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan ob'ekt (korxona)lar ustidan nazorat qilish huquqini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqni

bermaydi. U odatda aktsiya paketlari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qog`ozlar shaklida beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri **ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o`z ifodasini mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko`chib o`tishida topadi.**

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa xarakterdagi omillar ham taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o`z ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. Emigratsiya-mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni, immigratsiya-mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxasislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o`tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo`yicha qo`shma tadbirkorlikni o`z ichiga oladi.

Ilmiy texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri injiniring hisoblanadi. Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa ob'ektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko`rsatishdan iborat bo`ladi.

Jahon infratuzilmasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to`xtovsiz o`sib boruvchi harakati butun jahon infratuzilmasining rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi. Juda muhim transtport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo`l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axborot kommunikatsiyalar tarmog`i tobora ko`proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infratuzilmasi bo`lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning baynalminallashuvini rivojlantirib bo`lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo`lgan.

Hozirgi davrda birjalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko`rilmagan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jihozlangan. Rivojlangan mamalakatlarda keng tarmoqli axborot majmuasi tashkil topmoqda, uning ta'siri amalda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda.

Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlar ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda maxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha yengillashtiradi. Jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboshlash tovarlarda materiallashgan shakllardan nomaterial aloqalarga tobora ko`proq o`rin bo`shatadi, ya'ni fan-texnika yutuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboshlash o`sib boradi. Hisob-kitoblarga ko`ra hozirgi kunda xizmatlar jahon yalpi milliy mahsuloti (YAMM)ning 46 foizini tashkil qiladi.

3. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari. Qiyosiy ustunlik nazariyasi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya-bu mamlakatlarning chuqur, barqaror o`zaro aloqalarning rivojlanishi va milliy xo`jaliklar o`rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo`jalik-siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon xo`jaligi rivojining tarixiy jihatdan uzoq davr davom etgan natijasi hisoblansada, Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek, hozirgi kunda ham mamlakatlarning Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonida hal etilmagan ko`pdan-ko`p muammolar mavjudki, bizning Respublikamiz uchun bu tashqi iqtisodiy va valyuta siyosatini yanada erkinlashtirishdan iborat[1].

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning **asosiy shakllari** quyidagilar:

- erkin savdo zonalari. Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo`lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o`rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o`rtasidagi o`zaro bitim misol bo`la oladi;
- boj ittifoqi. Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo zonalarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo ta'riflari o`rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (YEI) boj ittifoqiga yorqin misoldir;
- to`lov ittifoqi. Bu milliy valyutalarning o`zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Yevropa hamjamiyati, Janubiy-Sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to`lov ittifoqi pirovard maqsaddir;
- umumiy bozor. Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo`lib, uning qatnashchilariga erkin o`zaro savdo va yagona tashqi savdo ta'rifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o`zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to`lovlari va import me'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag`lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o`tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o`tkaziladi;
- iqtisodiy va valyuta ittifoqi davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o`tkazish bilan birga uyg`unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv xarakterdagi **bir qator omillar taqozo qiladiki,** ularning ichidan quyidagilar asosiy o`rinni egallaydi:

- xo`jalik aloqalarining baynalminallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;

---

[1] Karimov I.A. Islo¦otlar va investitsiyalar b¤yicha idoralararo muvofi¢lashtiruvchi kengash yi¨ilishidagi ma'ruzasi. «Xal¢ s¤zi», 2000 yil 2 fevral.

- umum jahon fan-texnika revolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon andozasiga o`tish va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishi milliy iqtisodiy manfaatlarga qanday darajada javob beradi? – degan savolni qo`yadi. Bu savolga javob topishga iqtisod fani ilgaridan qiziqib kelgan. Jumladan, A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to`g`risidagi o`z qarashlarini bayon qilish asosida «mutloq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. D.Rikardo o`zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy printsiplarini shakllantirib, «qiyosiy ustunlik»nazariyasini ishlab chiqqan. U nafaqat milliy xo`jaliklar o`rtasidagi, balki milliy xo`jalik ichidagi mintaqalar, korxonalar o`rtasidagi har qanday mehnat taqsimotining ustunliklarini asoslab beradi.

Mamlakatlar o`rtasida xalqaro savdo munosabatlari o`rnatilganda ayirboshlash qanday nisbatlar asosida ro`y beradi degan savol tug`iladi. Rikardoning xalqaro ixtisoslashuv ustunliklari haqidagi xulosalari, bu muammoni chuqurroq tadqiq qilish uchun boshlang`ich nuqta bo`ladi. Jumladan, Dj. Mill ishlab chiqarish xarajatlarining turli nisbatlari o`rtasida o`rnatiladigan almashuv mutanosibligi tovarning har biriga jahon taklifi va talabi hajmiga bog`liq ekanligini ko`rsatadi.

Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini ko`plab iqtisodchilar: jumladan, S. Xeksher, B. Olin, Dj. Keynos, V. Leontьev va boshqalar tomonidan tadqiq qilindi. Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko`p omilli andoza tuzishga olib keldiki, unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. o`tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o`rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig`imili tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o`zgarishlar sur'ati va xarakteri ta'sirining xususiyatlari aniqlanadi.

4. Jahon xo`jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Butun jahon xo`jalik hayotining baynalminallashuvi davlatlararo xo`jalik aloqalarni tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tuzilma amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasini topish qiyin. Jumladan, moliya, valyuta va kredit sohalarida xalqaro valyuta fondi (XVF-MVF), xalqaro tiklanish taraqqiyoti banki (XTTB-MBRR), jahon savdosi sohasida-tariflar va savdo bo`yicha bosh kelishuv (TSBK-GATT) ni ko`rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo`jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni dastlab milliy

davlatlar faoliyatini xalqaro uyg`unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xaqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o`rnatishga, ya'ni miyoriy normalar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlarga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan standartlar va qoidalarni o`z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o`z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko`rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar 20-yillarda tuzilgan bo`lsada, (Millatlar ligasi-1919 y, Xalqaro hisob-kitoblar banki 1929 y.) xalqaro darajada jahon xo`jalik aloqalarini ko`p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945 yil maxsus xalqaro uyg`unlashtiruvchi muassasalar –Xalqaro valyuta fondi (XVF-MVF) va Xalqaro tiklanish taraqqiyot banki (XTTB-MBRR) tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanadi: jahon savdosi, xalqaro kredit va valyuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan tariflar va savdo bo`yicha bosh kelishuv (TSBK-GATT) Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (YEIXT-OEES), NATOning iqtisodiy masalalarni uyg`unlashtiruvchi komiteti (IMUK-KOKOM) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to`g`ri keladi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko`p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib qoidalarini qayd qiluvchi xalqaro tashkilot (TSBK-GATT) doirasidagi faoliyat bilan bog`liq. Hozirgi davrda TSBK jahon savdo oborotining 4/5 qismidan ko`prog`ini tartibga soladi. TSBK milliy va regional darajada vaqti-vaqti bilan kuchayib boruvchi protektsionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o`zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, savdoda tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi printsiplarga asoslanadi. TSBK faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko`p tomonlama savdo muzokaralarini o`tkazish hisoblanadi.

Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o`zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko`plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi-bu valyuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg`unlashtirish XVF (MVF), XTTB (MBRR), iqtisodiy xamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IXRO-OESR), xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU-MAR), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK-MFK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. §arbdagi yetti yetakchi mamlakatlarning har yillik kengashi bu sohada muhim rolь o`ynayddi.

Valyuta - moliyaviy sohani xalqaro uyg`unlashtirishning kuchayishi ko`p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog`liq. U o`zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va a'zo mamlakatlar to`lov balanslarini tartibga soladi, ko`p tomonlama to`lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzolarini nazorat qiladi,

a’zo mamlakatlarga ularning valyuta moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beriladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTTB faol shug`ullanadi. XTTB va u bilan birga jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish Uyushmasi (XRU-MAR), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK-MFK) har xil investitsion ob’ektlarni o`rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug`ullanadi, loyixalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o`zgartirishga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jahatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IXRO muhim rolь o`ynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodi samaradorligiga ta’sirini, ularning to`lov balansi holatini o`rganish amalga oshiriladi, milliy iqtisodning jahon xo`jaligi tamoyillariga tez moslashishini ta’minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo`yicha tavsiyanomalar beriladi. IHRO jahon xo`jaligi doirasida ko`p omilli fuktsional aloqalarni o`rganishni amalga oshiradi, valyuta va byudjet siyosati, narxlar, savdo va boshqa sohalar bo`yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy-Yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta’sir ko`rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991 yil Yevropa tiklanish taraqqiyoti banki (BTTB-YEVRR) tuzildi.

Shuni ta’kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xaqaro tartibga solish tizimida doimiy o`zgarishlar ro`y berib turadi.

80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o`zgarishlar, jahon xo`jalik aloqalari tizimini ko`p tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning o`zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil sub’ektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko`payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro`y beradigan o`zgarishlar muhim o`rin tutadi.

80-yillarning o`rtalarida dunyoda AQSH, §arbiy Yevropa va Yaponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markaz vujudga keldiki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga o`z ta’sirini ko`rsatadi.

Jahon xo`jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar a’zolar tarkibidagi o`zgarishlarning ham ta’siri bo`ldi. XVF, XTTB, TSBKga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod bo`lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordiki, bu ham jahon xo`jaligi aloqalarini tartibga solishda ma’lum o`zgarishlarga olib keladi.

Yevropa Ittifoqi (YEI) doirasida yagona bozorni bunyod etishga harakat tufayli yagona umumevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq ta’sis etiladi. Bu ittifoqning shartnomada belgilangan vazifalarini bajarish uchun bir qator Yevropa muassasalari tuzildi.

Yevropa Ittifoqining ijroya organi

-Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (YeHK)dir. Uning a’zolarini milliy xukumatlar tayinlaydi, lekin ular o`z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi:

-Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo`jaligi kabi Vazirlar kengashi mavjud bo`ladi.

Yevropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat byudjeti va qonunlarini maqullash hamda ularga o`zgartirish kiritish huquqi Yevropalament zimmasiga yuklatiladi.

Yevropa Ittifoqida 1999 yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o`tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valyuta-yevro joriy etildi va yangi muassasa - Yevropa Markaziy banki tuzilib, u milliy banklar bilan birga Yevropa banklar tizimining asosini tashkil qiladi.

5. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo`nalishlari

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo`shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo`lga kiritishi bilan vujudga kela boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o`ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo`lga qo`yish borasida qoida va tamoyillarning ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo`shilish yo`llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o`zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko`p tomonlama shartnoma munosabatlarida o`zaro manfaatli aloqalar o`rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi[1].

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo`jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ko`p davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o`rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko`pgina xalqaro tashkilotlar - BMT iqtisodiy muassasalari, jahon banki, xalqaro bank, xalqaro valyuta fondi, xalqaro moliya korporatsiyasi, iqtisodiy taraqqiyotga ko`maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo`lib kirdi. Respublika a'zo bo`lib kirgan dastlabki ittifoq - Mustaqil davlatlar hamdo`stligi (1991 yil tuzilgan) hamda Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tuzilgan Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) dir.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo`shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shag`ullanishi zarur bo`lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalargacha bo`lgan xo`jalik

[1] Karimov I.A. «£zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «£zbekiston», 1998. 266-267 betlar.

sub'ektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo`limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Respublika xududida ro`yxatdan o`tgan xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar soni 3322 tadan oshdi, (faoliyat ko`rsatayotganlari 2087 ta) ularning eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 14,8 foizini tashkil qiladi (2002 yil). Bunday korxonalarning asosiy qismi sanoat tarmoqlari (50,1%) savdo va umumiy ovqatlanish (29,9%) sohalarida to`plangan.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo`nalish bo`yicha: MDH mamlakatlari bilan xukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

2002 yil respublikamiz tashqi savdo aylanmasi 570,4 mln. AQSH dollarining tashkil etib, uning 32,0 foizi MDH mamlakatlari, 68,0 foizi uzoq xorijiy mamlakatlar hissasiga to`g`ri keladi. Xorijiy mamlakatlarga mahsulot eksporti hajmi to`xtovsiz ko`payib borib 2000 yilda 2988,4 mln. dollarni tashkil qildi, uning asosiy qismi (72,4) uzoq chet el davlatlari hissasiga to`g`ri keldi[2].

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko`p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston, Qozog`iston va Qirg`iziston o`rtasidagi yagona iqtisodiy makon to`g`risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi.

MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko`p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo`nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo`stlik davlatlari muassasalari - Davlatlararo iqtisodiy ko`mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar (Rossiya, Ukraina, Belorusь, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolanib, ular kuchga kirdi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo`lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlari keltiriladigan zararni qoplaydigan «O'zbekinvest» milliy sug`urta kompaniyasini, turli qo`shma sug`urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko`maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk ko`mitasi xuzuridagi ko`chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorlar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning xuquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi. Shu sababli respublikamiz iqtisodiyotiga faqat 2000 yil davomida «...qariyib 810 mln. AQSH dollari miqdoridagi sarmoya kiritildi. Jami sarmoyalarning 55 foizidan ziyodi ishlab

[2] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishga yo`naltirildi»[1]. Shu yili respublikada asosiy kapitalni ko`paytirishga kiritilgan chet el investitsiyalari va kreditlari hajmining 150,8 mlrd. so`mi o`zlashtirildi.

2003 yil yakuni bu borada yanada olg`a qadam tashlanganligini ko`rsatdi.

«2003 yilda mamlakat iqtisodiyotiga 2 trillion so`mga yaqin sarmoya kiritildi… Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni o`zlashtirishning umumiy miqdori 602,3 million AQSH dollarini tashkil etdi».[2]

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog`liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalarida ham namoyon bo`ladi.

Yevropa Ittifoqiga a'zo bo`lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorlik, NATOning «Tinchlik yo`lidagi sheriklik» dasturida mamlakatimiz ishtiroki uning jahon xo`jaligi qo`shilishning navbatdagi yo`nalishidir. Jumladan, Yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o`rtasida imzolangan Sheriklik va hamkorlik to`g`risidagi bitim (1996 yil iyun) tashqi iqtisodiy faoliyatning ustuvor yo`nalishidir;

Respublika iqtisodiyotining alohida tarmoqlarida chet el investitsiyalari va kreditlaridan foydalanish quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi (umumiy hajmiga nisbatan foiz hisobida).

Keyingi ikki yilda litsey va kollejlarni o`quv-laboratoriya qurollari, ta'limning texnik vositalari, mashina va mexanizmlar bilan jihozlash maqsadida Koreya Respublikasi va Osiyo taraqqiyot bankining kreditlari jalb qilindi. Yaponiya hukumati bilan kredit ajratish masalasida kelishuvga erishildi.

Umuman, shu maqsadlar uchun jalb qilingan chet el investitsiyalarining miqdori 150 million AQSH dollarini tashkil qildi. (2000 yilda)[1]

O'zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo`nalishdir. Bu yo`nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag` bilan ta'minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo`llab –quvvatlash Dasturlari ma'qullandi.

Jahon bank tashkilotlari - Xalqaro tiklanish va taraqьiyot banki (XRTB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o`ynaydi. Xususan XRRB yo`li bilan o`zbekistonga paxta yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko`maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida 66 mln. dollar, muassasaviy islohatlarni davom ettirish uchun 120 mln. dollar mablag` ajratildi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

---

[1] Karimov I.A. Vatan ravna¢i uchun ¦ar birimiz mas'ulmiz. «Xal¢ s¤zi». 2001 yil 17 fevralь. № 37 (2599)

[2] Karimov I.A. Erishgan marralarimizni musta¦kamlab, islo¦otlar y¤lidan izchil borish – asosiy vazifamiz. «¦ishlo¢ xa€ti» 2004 yil 10 fevral (6701).

[1] Karimov I.A. Vatan ravna¢i uchun ¦ar birimiz mas'ulmiz. «Xal¢ s¤zi». 2001 yil 17 fevralь, №37 (2599).

O’zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki(YETTB) alohida rolь o`ynaydi. Respublikada amalga oshirilayotgan umumiy qiymati 536 mln. dollarga teng 9 ta loyihada YETTBning ulushi 253,1 mln. dollarni tashkil qiladi.

YETTB O’zbekistonda amalga oshirish ko`zda tutilgan, umumiy summasi bir mlrd.dollardan ortiq bo`lgan yana 8 ta loyihani ko`rib chiqishi mo`ljallangan.

O’zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida Osiyo rivojlanishi Banki (ORB) hamda jahon savdo tashkiloti (JST) bilan hamkorlik istiqbolli yo`nalishlardan hisoblanadi.

Shunday qilib. O’zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo`shilishida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o`ringa ega bo`lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalminallashuvini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko`tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Xalqaro mehnat taqsimoti - alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - jahon mamlakatlari o`zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo`jaliklar o`rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo`jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi - mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta’minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko`chib o`tishi.

Emigratsiya - ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya - ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Erkin savdo zonalari - iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo`lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Boj ittifoqi - yagona tashqi savdo ta’riflari o`rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqozo qiladi.

**To`lov ittifoqi** - milliy valyutalarning o`zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor - bunda uning qatnashchilari o`zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o`tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin xarakati ta’minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi - iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo`lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o`tkazish bilan birga uyg`unlashadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o`ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo`jaligining milliy iqtisodga ta’siri qanday?

2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlashga hozirgi davrda yondashuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko`rsating.
3. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rolь o`ynaydi?
4. Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko`rsatuvchi omillar tavsifini bering.
5. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo`ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko`rsating.
6. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ularning har birining ahamiyatini ko`rsating.
7. Xalqaro mehnat taqsimotini mutloq va qiyosiy ustunlik nazariyasidan foydalanib tahlil qiling. Qiyosiy ishlab chiqarish xarajatlari nima?
8. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo`yadi?
9. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor yo`nalishlarini ko`rsating.

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,18,29.

13-MAVZU. XALQARO SAVDO. XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

REJA:

1. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.
2. To`lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi.
3. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari.

1. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari

Hozirgi jahon rivojining xarakterli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo jahon savdosining tez o`sishi hisoblanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan **jahon savdosi tashqi savdo oboroti, eksport va import** kabi ko`rsatkichlar bilan xarakterlanadi.

Eksport-tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo`lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Ko`plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo`lib, o`zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo`lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo`lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun eksport kerakli tovarlarni olishning asosiy yo`li hisoblanadi.

Jahon savdosida tovarlarning **eksport tarkibi** fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o`zgaradi. Hozirgi davrda jahon savdosining eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o`ringa ega bo`lib, uning hissasiga jahon tovar ayriboshlashining 3/4 qismi to`g`ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg`i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko`rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog`liq bo`lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi /masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko`rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko`rsatish va h.k/.

O'zbekistonning tashqi savdosida xorijiy davlatlarning salmog`i quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

11-jadval

Xorijiy va MDH davlatlarining Respublika tashqi savdosidagi salmog`i, % hisobida[1]

	Tashqi savdo aylanmasi			**Shu jumladan:**						
				Eksport			**Import**			
	1998	**1999**	**2002**	**1998**	**1999**	**2002**	**1998**	**1999**	**2000**	**2002**
MDH davlatlari	26,9	28,2	32,0	26,0	30,4	27,6	27,8	26,0	38,2	36,9
Xorijiy davlatlar	73,1	71,8	68,0	74,0	69,6	72,4	72,2	74,0	61,8	63,1

Kapital eksport qilish ham o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aktsiyalariga maqsadli qo`yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag`lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo`lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo`lgan qarzlarini ko`paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki divident shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar /xizmatlar/ sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tovar aylanmasi beradi. qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o`z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport ro`y beradi. Reeksport bilan reimport uzviy bog`liq. Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.

Eksport hajmi bilan import hajmi o`rtasidagi farq sof eksport deb ataladi. O'zbekiston 2003 yil yakuniga ko`ra 760 mln. AQSH dollari miqdorida ijobiy

[1] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

salьdoga erishdi. Agar mustaqillikning birinchi yillarida paxta tolasi umumiy eksport hajmining 50 foizdan ko`prog`ini tashkil etgan bo`lsa, hozirgi paytda bu ko`rsatkich 20 foizdan ortmaydi. Ayni paytda paxtadan tayyorlangan ip-kalava va gazlamalar, shuningdek plastmassa va kimyoviy mahsulotlar, avtomobillar, xizmatlar va boshqa mahsulotlar eksporti keskin ravishda o`sdi. Tashqi savdo aylanmasining yarmidan ko`prog`i iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar hissasiga to`g`ri keladi.

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

12-jadval

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi, (% hisobida)[1].

Ko`rsatkichlar	**1998**	**2000**	**2002**
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0
Eksport			
Import	51,8	52,5	52,4
Eksport - jami	48,2	47,5	47,6
Shu jumladan:	100,0	100,0	100,0
Tovarlar			
Xizmatlar	91,2	86,3	84,1
Import - jami:	8,8	13,7	15,9
Shu jumladan:	100,0	100,0	100,0
Tovarlar			
Xizmatlar	95,0	91,5	89,4
	5,0	8,5	10,6

Xalqaro savdo bir qator o`ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o`rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo`ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o`tishi mumkin. Mamlakatlar o`rtasidagi til va madaniy to`siqlar haqida gapirmaganda ham, immigratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o`rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo`yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to`siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o`rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug`diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo`lib, bu ichki savdoga nisbatan qo`llaniladigan tadbirlardan xarakteri va darajasi bo`yicha sezilarli farqlanadi.

[1] Makroi¢tisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

Qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko`ra erkin savdo tufayli, jahon xo`jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin. **Protektsionizm, ya'ni erkin savdo yo`lidagi to`siqlar** xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo`qqa chiqaradi.

**Erkin savdo yo`lida** juda ko`p to`siqlar mavjud bo`ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- **boj to`lovlari** import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;
- **import kvotalari** yordamida ma'lum bir vaqt oralig`ida import qilinishi mumkin bo`lgan tovarlarning maksimal hajmi o`rnatiladi;
- **ta'rifsiz to`siqlar** deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo`yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar tushuniladi;
- **eksportni ixtiyoriy cheklashlar** savdo to`siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o`zlarining ma'lum mamlakatga eksportini «ixtiyoriy» cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o`zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, o`zlarining resurslari unumdorligini oshirish va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko`paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo`lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o`zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo`lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Bu yerda «mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi?» degan savol tug`iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o`rtasida juda notekis taqsimlanadi: mamlakatlar o`zlarining iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg`unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko`p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat ortiqcha bo`lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash uchun ko`p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig`imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlariga ega bo`lgan holda yetarli bo`lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

Qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to`siqlarini kiritishdan oladigan foyda, butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo`qotish hisoblanadi.

2. To`lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi

To`lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo`jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o`rtasida ma'lum vaqt oralig`ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko`rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlari o`tishi bo`yicha kelishuvlar. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo`ladi va shu sababli to`lov balansida ikki tomonlama

yozuv tartibiga rioya qilinadi. Bitta bitim to`lov balansining debet va kredit qismlarida o`z ifodasini topadi.

Kredit - qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo`lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to`lovlar ekvivalentini oladi. Debet - qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo`lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarning sarflaydi. To`lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo`lishi zarur.

To`lov balansidagi barcha bitimlar o`z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli u uchta tarkibiy qismdan iborat bo`ladi:

1. joriy operatsiyalar hisobi:
2. kapital harakati hisobi:
3. rasmiy ehtiyotlarning o`zgarishi.

To`lov balansining tuzilishi.

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balansi qoldig`i	
3. Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. - kreditli xizmatlar)	4.Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to`lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo`yicha balans qoldig`i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib chiqishi
Kapital harakati balansi qoldig`i	
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati bilansi qoldig`i	
III. Rasmiy ehtiyotlarning o`zgarishi.	

Mamlakatning tashqi savdo balansi (to`lov balansi) mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo`lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi o`z ichiga tovar va xizmatlar eksporti («+» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni oladi. Tovarlar eksporti va importi o`rtasidagi farq savdo balansini tashkil qiladi.

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zahiralarini vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valyutalari zahirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo`yilgan milliy

pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo`yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo`yilgan chet el kapitaliga qaraganda foiz va devidentlarning ko`proq xajimini keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo`ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag`larning boshqa mamlakatlarga o`tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg`a, chet elga pul o`tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to`lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zahirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig`i quyidagicha ifodalanadi.

X	-	M	=	Xn	=	U	-	(s+1+G)
eksport		import		sof eksport		YAIM		Absorbatsiya

Absorbatsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo`jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to`lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo`lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo`yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo`li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo`lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo`ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o`z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar, ko`chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

Kapital harakati balansi	=	Aktivlar sotishdan tushumlar	-	Chetdan aktivlar sotib olishga sarflar

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zahiralarini ko`paytiradi, ularni sotib olish esa kamaytiradi. Kapital xarakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo`ladi.

To`lov balansining taqchilligi Markaziy bank (MB) rasmiy ehtiyotlarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy ehtiyotlarning asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy ehtiyojlar hisobiga moliyalashtirilganda, ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan

kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o`sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko`rsatadi.

Aksincha, to`lov balansining aktiv qoldig`i MB rasmiy valyuta ehtiyotlarining o`sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag`batlantiruvchi ta'sir ko`rsatadi.

MB tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi rasmiy ehtiyojlar bilan operatsiyalar deyiladi. (Bu MBning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas). Rasmiy ehtiyojlar bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va ehtiyojlar miqdorining o`zgarishi «nol»ni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo`yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o`zining rasmiy valyuta ehtiyojlarini to`liq sarflashi, natijasida to`lov balansi krizisi kelib chiqadi. Mamlakatda tashqi qarzlarni to`lash holatida bo`lmaganligi sababli, chet eldan kreditlash imkoniyati mavjud bo`lmaydi.

Iqtisodiyot sub'ektlarining davlat va MB siyosatiga ishonchsizligi to`lov balansi krizisini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag`batlantiradi. Bu MB ning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta ehtiyojlari bir vaqtda to`lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o`sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo`lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning, «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Respublikamizda davlat byudjeti taqchilligi ijobiy xarakterga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy salьdoga erishilganligi (2002 yil 276,4 mln. AQSH dollari miqdorida) va oltin-valyuta zahiralarimizning yildan-yilga ko`payib borayotganligi «...mamlakatimiz to`lov balansining barqarorligini ta'minlashda mustahkam asos bo`lib xizmat qiladi va tashqi iqtisodiy sherik sifatidagi O'zbekistonga bo`lgan ishonchni orttiradi»[1].

3. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

Pulning jahon xo`jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog`liq iqtisodiy munosabatlar-xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning **xalqaro to`lov munosabatida amal qilish** jarayonida vujudga keladi. **Valyuta**-bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so`m, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o`zining milliy valyuta tizimiga ega bo`ladi. Bunda milliy va

[1] Karimov I.A. Vatan ravna¢i uchun ¦ar birimiz mas'ulmiz. «Xal¢ s¤zi».2000 yil 17 fevralь. № 37.

xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi**-valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi. Xalqaro valyuta tizimi-xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Uning **tarkibiy elementlari** qo`yidagilar hisoblanadi: asosiy xalqaro to`lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari-SDR, Yevro), valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi, xalqaro to`lovlarini balanslashtirish tartibi, valyutaning qaytaruvchanlik sharoiti, xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Jahon valyuta tizimi o`zining rivojlanishida **uchta bosqichdan** o`tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o`z tiplari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934 yillar davrini o`z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo`lgan. Ikkinchi jahon urushi oxiri (1944 y.) dan 1971 yilgacha oltin – devizli (Breton-Vuds tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo`lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo`lib, bu tizim **boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko`pincha o`z valyutalarining xalqaro qiymatini o`zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo`lishini ko`zda tutadi. Banklar o`zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to`lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo`lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat, uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan deb hisoblangan. a) o`z pul birligining ma'lum oltin mazmuni o`rnatadi; b) o`zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o`rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to`sqinlik qilmaydi. Oltin strandart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo`yicha o`rnatiladi.

Oltin standart barbod bo`lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o`zaro maqbul yo`lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsda (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o`zaro bog`liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko`pincha Bretton - Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida *oltin - valyuta standart* (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida *oltin va dollar chiqadi*.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to`xtagandan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi, **suzib yuruvchi kursiga o`rin** bo`shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o`zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog`oz pul tizimiga o`tish bilan, qog`oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa baho kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko`rsatadi.**

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko`rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko`rsatuvchi to`lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon bozoridagi ishonch va h. k.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko`ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun, ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savat», aytaylik 25 ming so`m, AQShda esa 100 dol. tursa, 25 mingni yuzga bo`lib, 1 dol. ning bahosini hosil qilamiz, bu 250 so`mga teng.

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko`payishi oqibatida, tovarlar bahosi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo`lganda dollarning so`mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo`lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o`z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi –bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.

**To`lov balansi** - mamlakat rezidentlari (uy xo`jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o`rtasida ma'lum vaqt oralig`ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko`rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o`tishi bo`yicha kelishuvlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ichki va tashqi savdoning o`xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi? Xalqaro savdo qanday ko`rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
2. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to`siqlar mavjud bo`ladi? Ularning tavsifini bering.
3. Protektsionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.
4. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.
5. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?
6. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi? Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?

Asosiy adabiyotlar:

1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,16,21.

Qo`shimcha adabiyotlar:

6,8,9,18,29.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Tom 1., T.: O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. Bizdan obod va ozod Vatan qolsin. Tom 2., T.: O'zbekiston, 1996.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Tom 3., T.: O'zbekiston, 1996.
4. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo`lidan. Tom 4., T.: O'zbekiston, 1996.
5. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. Tom 5., T.: O'zbekiston, 1997.
6. Karimov I.A.Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lida. Tom 6., T.: O'zbekiston, 1998.
7. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limizni bilan quramiz. Tom 7., T.: O'zbekiston, 1998.
8. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O'zbekiston, 1998.
9. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: O'zbekiston, 1999.

10. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. Tom 8., T.: O'zbekiston, 2000.
11. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz ma'sulmiz. Tom 9, T.: O'zbekiston, 2001.
12. Karimov. I. A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish - bosh yo`limiz. «Xalq so`zi» 2002 yil, 15 fevral..
13. Makkonnell K., Bryu S. «Ekonomiks», M.: Respublika, 1992., tom 1, 2.
14. Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. M.: «Yurist», 1997.
15. O'lmasov A. Iqtisodiyot asoslari. O'quv qo`llanma. T.: Mehnat, 1997.
16. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik dlya studentov vыsshix uchebnыx zavedeniy. Kol. avt. K. Abduraxmonov i dr. T.: «Shark», 1999.
17. Rasulov M. Bozor iqtisodiyoti asoslari. T.: O'zbekiston, 1999.
18. §ulomov S., Sharifxo`jaev M. Bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. T.: O'zbekiston, 2000.
19. Shodmonov SH., Jo`raev T. «Iqtisodiyot nazariyasi». Ma'ruza matnlari. T.: DITAF. 2000.
20. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. Pod. Red. A.I.Dobrыnina, L.S.Tarasevicha. - Sankt- Peterburg: izd «Piter», 2000.
21. Shodmonov SH.SH.,Alimov R.X., Jo`raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. o`quv qo`llanma. T.: «Moliya» nashriyoti, 2002.
22. Strategic Planning Workbook for Nonprofit Organizations Revised and updated By Bryan W. Barry Amherst H.Wilder Foundation Saint Paul Minnesota. 1997.
23. Djumaqulov T.T., Safarova Z.G. Ispolьzovanie trudov I.Karimova v prepodovaniy Ekonomicheskoy teorii i yego vklad v yee razvitie. T., «Abu Ali Ibn Sino» 2002.
24. Tojiboeva D. O'quv qo`llanma. T., «O'qituvchi» 2002.
25. Economics Development. Michael P. Tudor. Longmen. London. 1995.
26. Economics David C.Colander. Irwin, inc.,1994.
27. Economics Stephen L. Slavin. Irwin Book Team 1996.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. Abulqosimov X.P., Xudoyberganov N.T. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish muammolari. T.: «Universitet»,1997.
2. Alekseev Yu.P. Mejdunarodnaya torgovlya. T.: 1997.
3. Krosovina L.N. Mejdunarodnыe valyutno-kreditnыe finansovыe otnosheniya. T.: 1997.
4. Abdullaev g`. Bozor iqtisodiyoti asoslari. T.: «Mehnat», 1997.
5. Andreev B.F. Sistemnыy kurs ekonomicheskoy teorii: Uchebnoe posobie.Chastь IX.glava 36 - Sankt-Peterburg. Lenizdat, 1998.
6. Nikolaeva I.P. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik – T.: «Kno Rus», 1998.
7. Qo`ldoshev Q., Muftoydinov Q. Iqtisodiy bilim asoslari. T.: «O'qituvchi», 1999.
8. Ekonomicheskaya teoriya. Ucheb. Posobie: A.Qodirov i dr. TGTU., I., 1997.
9. Kurs ekonomicheskoy teorii. — M.: Izdatelьstvo «Dis», 1997.
10. Yahyoev Q.A. Soliq nazariyasi. T.: «Mehnat» , 1998.
11. Bazeler U., Savob Z., Xaynrix Y., Kox V. Osnovы ekonomicheskoy teorii: printsipы, problemы, politika. Uchebnik. - Sankt-Peterburg: izd. «Piter», 2000.
12. Abdullaeva SH.Z. Pul, kredit va banklar. T.: "Moliya" 2000.
13. Yahyoev Q.A. Soliqqa tortirsh nazariyasi va amaliyoti.(darslik). T.: "Adabiyot va san'at", 2000.
14. Ibratov B. Tadbirkorlik huquqi. T.: «Moliya», 2001.
15. Butikov I. Qimmatli qog`ozlar bozori. T.: «Konsauditinform», 2001.
16. Yo`ldoshev M., Tursunov Y. Bank huquqi. T.: «Moliya» , 2001.
17. Hamdamov Q. Mikroiqtisod. (o`quv qo`llanma), T.: TDIU., 2001.
18. Hamedov I.A., Alimov A.M. O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari. (darslik). T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi. "Adabiyot jamg`armasi", 2001.
19. Sharifxo`jaev M., Abdullaev g`. Menejment. T.: "O'qituvchi", 2001.
20. Gerochenko V.P. Prognozrovanie i planirovanie ekonomiki. Minsk., "Novыe znanie", 2001.
21. Stolyarov I.I. i dr. Gosudarstvennoe regulirovanie rынochnoy ekonomiki. Moskva. "Delo", 2001.
22. Tomos T., Negl Xolden, Rid K. Strategiya i taktika tsenobrazovaniya. M.:"Piter", 2001.
23. Ryabov R.I. Nalogi. M.: 2001.
24. Koltынok B.A. Rынok tsennыx bumag. Sankt-Peterburg. 2001.
25. §ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes. "Sharq" 2002.
26. Economics Merrill. Columbus, ohio 1996.
27. International Finance J. Manville Harris, Jr, Ph,D. Barren's 1996.
28. Improve your business Edited by D.E.N. Dickson International labor off Geneva 1991.
29. P.Xeyne. Ekonomicheskiy obraz mыshleniya. M., "Novosti", 1991.
30. Shodmonov SH., Jo`raev T. Iqtisodiyot nazariyasi fanidan test savol-javoblari. T.; DITAF. 1998.
31. Marshall A. Printsip politicheskoy ekonomiki. T.I, kn.III, gl.3-6. Stoimostь i poleznostь. «Progress», 1984.

32.Iqtisodiyot nazariyasi. (noiqtisodiy fakulьtetlar uchun ma’ruza matnlari). T. «Universitet». 1998.

M U N D A R I J A

№	Mavzuning nomi		Beti
1.	1-Mavzu	I-BO’LIM. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISOD)NING AMAL QILISHI VA UNING QONUNIYATLARI Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o`lchamlari	3
2.	2-Mavzu	Yalpi talab va yalpi taklif nazariyasi	15
3.	3-Mavzu	Iqtisodiy o`sish va milliy boylik	26
4.	4-Mavzu	Iste’mol, jamg`arma va investitsiyalar	
5.	5-Mavzu	Umumiqtisodiy muvozanatlik	34
6.	6-Mavzu	Iqtisodiy beqarorlik va tsikl nazariyaslari	46
7.	7-Mavzu	Bandlik va ishsizlik	61
8.	8-Mavzu	Pul muomalasi va inflyatsiya	69
9.	9-Mavzu	Jamiyatning moliya va kredit tizimi	78
10.	10-Mavzu	Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli	97
11.	11-Mavzu	Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati	109
12.	12-Mavzu	II-BO’LIM. JAHON XO’JALIGI Jahon iqtisodiyoti va uning rivojlanishi	158
13.	13-Mavzu	Xalqaro savdo. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari	174